

आमची संस्कृती

इरावती कर्वे

आमची संस्कृती

इरावती कर्वे

देशमुख आणि कंपनी (पब्लिशर्स) प्रा. लि. पुणे

पहिली आवृत्ति :	१९६०
दुसरी आवृत्ति :	२००६
पुनर्मुद्रण :	२००९
पुनर्मुद्रण :	२०१०
पुनर्मुद्रण :	२०१४
पुनर्मुद्रण :	२०१६

संस्थापक :

रा. ज. देशमुख
डॉ. सुलोचना देशमुख

प्रकाशक :

देशमुख आणि कंपनी (पब्लिशर्स) प्रा. लि.,
पुणे ४११ ०३०

मुख्यपृष्ठ :

रवी पांडे

© जाई रिंबकर

किंमत :

२००/- रुपये

अक्षर रचना

एस. एम. इंटरप्रायसेस

श्री. सुरेश माने

गोकुळनगर, कोंढवा रोड, पुणे ४८.

मुद्रक :

श्री जे प्रिंटर्स प्रा. लि.

१४१६, सदाशिव पेठ, पुणे - ४११ ०३०.

दुसऱ्या आवृत्तीच्या निमित्ताने...

‘आमची संस्कृती’ या पुस्तकाची दुसरी आवृत्ती प्रदीर्घ कालावधीनंतर प्रकाशित होत आहे. डॉ. इरावती कर्वे यांनी सन १९४८ ते १९६० च्या दरम्यान लिहिलेले लेख या पुस्तकात समाविष्ट झालेले आहेत.

भारताला स्वातंत्र्य मिळाल्यानंतर एका नव्या समाजव्यवस्थेची निर्मिती हे प्रमुख आव्हान भारतीय नेतृत्वापुढे होते. या आव्हानाला आर्थिक, धार्मिक, राजकीय, सामाजिक, सांस्कृतिक आणि शैक्षणिक असे अनेक पदर होते. या संदर्भात नवी मूल्ये, नवी कायदेप्रणाली निर्माण करणे समाजधुरिणांना आवश्यक वाटत होते. या निमित्ताने समाजात जे विचारमंथन चालू होते, त्याचे दर्शन आपल्याला या पुस्तकातील विविध लेखांतून होते.

शास्त्रज्ञाकडे केवळ बुद्धिमत्ता व संशोधनातील चिकाटी असेल तर तो आपल्या क्षेत्रात यशाची शिखरे गाठू शकतो, पण याच्या जोडीला त्याच्याकडे उपजत शहाणपणा, न्यायबुद्धी, सामंजस्य आणि मूल्यांची जाणीव असेल तर त्याचे लिखाण आणि त्याचे आयुष्य हे समाजापुढे आदर्श म्हणून राहतात.

हे लेख वाचत असताना डॉ. इरावती कर्वे यांची ही भूमिका आणि वैशिष्ट्ये आपल्याला अतिशय स्पष्टपणे समजून येतात.

दिवंगत व्यक्तीची 'उणीव' भासते आहे असे सांगण्याची एक पद्धतच आपल्याकडे पडून गेली आहे. हे लेख वाचत असताना ही 'उणीव' खरोखरच कशी असते याचे भान आपल्याला येईल.

डॉ. इरावती कर्वे यांच्या जन्मशताब्दीच्या वर्षात 'देशमुख आणि कंपनी' ही आवृत्ती प्रकाशित करीत आहे ही आमच्या दृष्टीने विशेष आनंदाची घटना आहे.

नव्या पिढीतील वाचक या आवृत्तीचे स्वागत करीत या अपेक्षेने ही आवृत्ती त्यांच्या हातात सुपूर्द करीत आहोत.

एस.

अनुक्रम

१.	संस्कृती म्हणजे काय ?	१
२.	हिंदूच्या सांस्कृतिक इतिहासाचे मर्म	१८
३.	साहेब आणि आमची संस्कृती	२९
४.	भारतातील वन्य समाज	३९
५.	गोवधबंदीची चळवळ	५३
६.	सामाजिक स्थित्यातील व्यक्तीचे कार्य	६४
७.	डॉ. केतकर यांचे समाजशास्त्रविषयक लेखन	७७
८.	कन्हाड अधिवेशनाचे अध्यक्षीय भाषण	९५
९.	नवीन हिंदू कायद्याचे समाजशास्त्रदृष्ट्या परीक्षण	१०३
१०.	भारतीय भाषा आणि इंग्रजीचे स्थान	११८
११.	दोन पिढ्या	१२९
१२.	आम्ही बायका	१४१
१३.	कॉलेजातील शिक्षण व परीक्षा-पद्धती	१५७
१४.	आकांक्षा	१७१

आमची संस्कृती

१. संस्कृती म्हणजे काय?

संस्कारपूर्ण, संस्कारमय जीवन जगण्याची देशकाल-विशिष्ट रीत म्हणजे संस्कृती, अशी सुरुवातीस व्याख्या केली तर ती कळणे कठीण जाईल; कारण परत 'संस्कार' शब्दाची फोड नीटपणे केली पाहिजे. सध्या सुरुवातीची व्याख्या म्हणून ही चालेल. ह्यातील 'संस्कार' कशाला म्हणायचे ते पाहू.

संस्कारांचे प्रकार

पृथ्वीवरील सर्व वस्तूंवर संस्कार घडत असतात. सर्व वस्तू एकमेकांवर क्रिया-प्रतिक्रिया करीत असतात. पावसाने दगड झिजतो, माती भिजते, बीज अंकुरते. उन्हाने दगड फुटतात, बीज वाढीस लागते, पिकते व वाळते. दगडावर दगड आपटतो, फुटतो, नदीच्या प्रवाहाने वाहत जाऊन त्याचे गोटे होतात. पृथ्वीवर व पृथ्वीवरील वस्तूंवर प्रत्यही असे संस्कार होत असतात. पृथ्वीचे व पदार्थांचे रूप ह्या संस्कारांमुळे सारखे पालटत असते. पण आज ज्या संस्कारांचा आपणास विचार करावयाचा आहे ते हे नव्हेत. ही सदैव पालटणारी पृथ्वी मनुष्याच्या संस्कारित जीवनाची पार्श्वभूमी आहे.

हजारो वर्षे चालूनचालून माणसांच्या पायाने मंदिराच्या पायन्या

झिजतात. रस्त्यावर गाड्या जाऊनजाऊन रस्त्यावर चाकोन्या पडतात; पण दगडावर व रस्त्यावर हे जे संस्कार घडतात ते त्यांच्या स्वतःच्या संस्कारित जीवनामुळे नव्हे. हे संस्कार मानवी जीवनाचे साक्षी आहेत. नांगरलेली शेते, पूल, बांधलेले प्रवाह, धरणाने अडवलेले जलाशय, हे पृथ्वीवर घडलेले संस्कार मानवांच्या संस्कारित जीवनाची प्रत्यक्ष प्रमाणे आहेत. जड वस्तूला स्वतःचे संस्कारमय जीवन नाही, पण प्राण्यांना तसे असते का?

पक्षी थंडीवाञ्यापासून पिलांचे संरक्षण करण्यास घरटी बांधतात, पिलांना चारा भरवतात, त्यांना संगोपितात. त्यांना उडणे, भक्ष्य शोधणे वगैरे महत्त्वाचे शिक्षण थोड्याबहुत प्रमाणात देतात. कित्येक पक्षी दरवर्षी त्याच त्याच ठिकाणी येऊन घरटी बांधतात. काहींमध्ये नर-मादीचे जोडपे जन्माच्या गाठीने बांधलेले असते. घरटी मोठी सुबक असतात. पक्षी संघ करून राहतात. त्यांच्या समाजजीवनात उच्च-नीच भाव असतो, म्होरक्या व अनुयायी असतात. स्वतःच्या मालकीच्या जमिनीची जाणीव असते. निरनिराळ्या पशुजार्टीमध्येही हे गुण आढळतात.

पक्षी व चतुष्पाद ह्यांच्यापेक्षा खालच्या पायरीवरचे म्हणून समजल्या जाणाऱ्या कीटकांमध्ये कित्येक कीटक-जार्टीचे समाजजीवन इतके विस्तारलेले व गुंतागुंतीचे असते की, त्याचे वर्णन करावयाचे झाल्यास मानवी समाजजीवनाच्या अनुषंगाने करावे लागते. ह्या कीटकांची मोठमोठी शहरे असतात, राण्या असतात; त्यांच्यात काम करणारे कामकरी असतात, लढणारे शिपाई असतात. आपण गुरे पाळून दूध त्यांच्या शरीरांतून स्रवणाऱ्या मधुर रसाचा उपयोग करतात. एका राज्यातील कीटक दुसऱ्यांवर चढाई करून भीषण रणकंदन करतात.

असल्या जीवनात माती, काटक्या वगैरे सृष्टीतील पदार्थाचा उपयोग करून, स्वतःच्या जीवनासाठी त्यांचे रूपांतर केलेले आढळते. व्यक्तीव्यक्तींची व गटागटांची वागणूक ठरलेल्या बांधीव मागाने होते. मग असले जीवन संस्कारमय नाही का?

पण प्रस्तुत स्थळी ज्याला ‘संस्कृती’ म्हटली आहे व ज्यांना ‘संस्कार’ म्हटले आहेत, ते हे नव्हेत.

तो महत्त्वाचा फरक

ह्या क्षुद्र जीवांच्या जीवनक्रमाकडे जरा दृष्टी टाकली तर त्यांच्या व मानवी संस्कारांच्या निर्मितीत मोठा फरक दिसून येईल. एका मध्याच्या पोळ्यात मधमाशांच्या पिढ्यानपिढ्या जातात. पोळे वाढते किंवा कमी होते; पण प्रत्येक पिढीचा जीवनक्रम आखल्यासारखा असतो. हजारो पिढ्यांपूर्वीची मधमाशी, मुंगी, वाळवी व फुलपाखरे जो जीवनक्रम जगत होती, तोच जीवनक्रम आजही जगत आहेत. एक पिढी दुसरीस शिकवीत नाही- ज्ञानाचा साठा वाढत नाही, वस्तूंची निर्मितीही वाढत नाही. चिमणी, बाया, परत परत तसलेच घरटे बांधते, दर पिढी आपल्या पिलांना तेचतेच शिकवते, एका चाकोरीतून पिढ्यानपिढ्यांचा जीवनक्रम जातो- त्याबाहेर तो पडत नाही. कीटकांच्या व पशुपक्ष्यांच्या कृती ठरून गेल्यासारख्या आहेत. त्यांत बदल फारच थोड्या प्रमाणावर होतो.

कीटकांच्या समाजरचना, सामाजिक भेद व कार्याची वाटणी ही त्यांच्या शरीररचनेवर अवलंबून असते. कामकरी मुंग्यांचे शरीर एक प्रकारचे असते, शिपाई मुंग्या नपुंसक व प्रजनन करण्यास असमर्थ असतात, तर राणी मुंगी म्हणजे अंडी साठवण्याचे, हालचाल करणे जवळजवळ अशक्य असलेले असे लडू पोते जणू असते. फुलपाखरांची मादी एका पानावर अंडी घालून मरून जाते. अंडी फुटून आळ्या बाहेर पडल्या म्हणजे त्या तेच पान खाऊ लागतात. खाऊन खाऊन लडू झाल्या, की अंगातून सूत काढून स्वतःच्या अंगाभोवती कोश करतात. तो कोश धड राहिला तर आतून फुलपाखरू काही दिवसांनी बाहेर येते व आपल्या जोडीस शोधते; परत नव्याने अंड्यापासून सुरुवात होते. आयुष्यात ज्या क्रिया चालतात त्या शिक्षणाशिवाय, गुरुमुखाशिवाय चालतात.

‘फलानुमेया: प्रारंभा: संस्कारा: प्राक्तना इवा’ असे कालिदासाने रघुवंशातील राजाचे वर्णन केले आहे. ह्या जीवजार्तीतील सर्व संस्कार प्राक्तन असतात, मागील जन्मावरून आलेले असतात; आणि सर्व प्रारंभ कशासाठी असतात हे कार्यमग्न व्यक्तीला माहीत नसते, पण ते फलानुमेय असतात. ‘प्राक्तन संस्कार’ म्हणजे त्या त्या जातीला विशिष्ट अशी शारीररचना व त्या रचनेवर आधारलेली कार्यकुशलता. हिला ‘प्राक्तन’ म्हटले; कारण ह्या दोन्ही गोष्टी बीजगुणांवर अवलंबून असतात. मुंगीचे

बीजगुण मुँगीच्या अपत्यांत येतात व ते पूर्णतया ठरलेले असतात. तसेच फुलपाखराची मादी अमक्या पानावर अंडी का घालते हे सर्व जीवनक्रम पाहून मागून आपल्याला कळते. ती पाने त्या फुलपाखराच्या जातीचे खाद्य असते. आळ्या बाहेर आल्या की, लगेच खाद्य पुढे ठेवलेले असावे अशी योजना ह्यांत असते. पण ही योजना मादीने समजून केलेली नसते. अशा माद्यांच्या हजारो पिढ्यांनी हेच केलेले असते. तो बीजगुणच आहे. घातलेल्या अंड्यांपैकी शेकडा नव्वद नष्ट होतात व शेकडा दहा टिकतात. ह्या प्राण्यांचे सर्व प्रारंभ ठराविक व फल देणारे असतात. कोकिळा दरवर्षी कावळ्याच्या घरट्यात अंडी घालते. कावळ्यांना अजून ह्या प्रतिष्ठित चोरापासून आपले घरटे व आपली अंडी कशी सांभाळावीत हे उमजले नाही व कोकिळा अजून स्वतःचे घरटे बांधण्यास शिकली नाही. एक कावळा जे करतो तेच इतर करतात; मुंग्या तसेच वारूळ परत परत बांधतात; मधमाशा आपले पारदर्शक षट्कोन हजारो वर्षे बांधीत आल्या आहेत. कोणी घराचा आकार, रंग व द्रव्य बदलीत नाहीत. ह्या एका ठशातील जीवनाला 'संस्कारमय जीवन' म्हणता यावयाचे नाही. ह्यांत नवनिर्मिती नाही, संचय नाही व शिक्षणाच्या रूपाने खालच्या पिढीला संक्रमणही नाही. जीवनक्रमाची रचना गुंतागुंतीची असली तरी अचल, धूव आहे- कायम ठशाची आहे.

सामाजिक जीवनाचे महत्त्व

मनुष्याचा जीवनेतिहास गेल्या सहा लाख वर्षांचा माहीत आहे. सहा लाख वर्षांपूर्वीचा माणूस आजचे समाजजीवन जगेल हे कोणास शक्य वाटले असते का? आजचा मानवी समाज शंभर वर्षांनी कसा दिसेल हे कोणास तरी नक्की सांगता येईल का? खचित नाही. जीवनात जी नवनिर्मिती होत असते ती मानव स्वतः करतो, तिचा सांभाळ करतो, ती नव्या पिढीपर्यंत पोचवतो. अशाच जीवनाला संस्कारमय जीवन म्हणता येईल. ते जीवन कशामुळे निर्माण होईल ते पाहू या.

मनुष्याचे असे कोणते गुणधर्म आहेत की ज्यामुळे संस्कृतीची निर्मिती शक्य होते?

संस्कृती ही समाजाची निर्मिती आहे. एकट्या-दुकट्या व्यक्तीच्या

जीवनक्रमात संस्कृतीची निर्मिती होणे अशक्य आहे. एकांतात राहिलेला रॉबिन्सन क्रूसो किंवा गिरीकंदरी वास करणारे ऋषिमुनी ह्यांचे जीवन संस्कृतिसंपन्न असते; पण ते समाजनिरपेक्ष नसते. मोठेपणी एकांतवासात राहिलेली ही माणसे लहानपणापासून सर्व सामाजिक संस्कार आत्मसात केलेली अशी असतात. अगदी लहानपणी रानावनात टाकलेली मुले एक तर मरून जातात किंवा जगलीच तर सर्वसाधारण मनुष्याचे व्यवहार करण्यास असमर्थ असतात.

सामाजिक जीवन जरी संस्कृतीच्या निर्मितीला आवश्यक असले तरी पुरेसे नसते. नाहीतर कीटकांमध्येही संस्कृतीचा उगम झाला असता!

आपल्याकडच्या पारमार्थिक वाडमयात व्यक्तीला परतपरत बजावून सांगतात की, ‘तुझा मित्र-परिवार, हे कुटुंब, हे घर, हा मळा, हे द्रव्य व अलंकार सर्व येथेच सोडून तुला एक दिवस जावे लागेल! तू जन्मभर कष्ट करून ज्या ज्या गोष्टींचा संचय केला आहेस, त्या सर्व तुला येथेच टाकाव्या लागतील!’ ह्या सर्व सांसारिक उपाधीतूनच संस्कृतीची निर्मिती होते. मनुष्य आपली सर्व भौतिक व मानसिक संपत्ती ठेवून जातो व ती पुढच्या पिढीला उपयोगी पडते. हेच संस्कृतीचे मुख्य बीज आहे. मानव इतर मानवापासून परंपरागत वस्तूंचा व मूल्यांचा वारसदार होऊ शकतो; म्हणून संस्कृती निर्माण होते; जतन होते व वाढीस लागते. फुलपाखराची आळी अगदी नव्याने आयुष्यास आरंभ करते; पण माणसाचे मूल पूर्वजांच्या संचयावर पोसते. त्याचा देह संचित द्रव्यावर पोसतो, तर त्याचे मन धर्म, रूढी, विज्ञान व मुख्य म्हणजे भाषा ह्या संचित मनोद्रव्यांवर पोसते.

संस्कृतीची उत्पत्ती, जतन व संक्रमण भाषेच्याद्वारे होते. भाषा हे संस्कृतीचे एक प्रभावी अंग आहे. भाषेशिवाय संस्कृतीची निर्मितीही होणार नाही व संक्रमण तर सर्वस्वी अशक्य आहे.

मूल अगदी लहान असल्यापासून त्याच्या कानांवर शब्द पडत असतात. त्या शब्दांचे उच्चार शिकण्याआधीच त्याला त्यांचा अर्थ कळू लागतो. ते जसजसे वाढू लागते तसतसे शब्दांच्या उच्चाराबरोबर शब्दार्थाचे ज्ञान होऊ लागते व प्रत्यक्ष अनुभवलेल्या सृष्टीपेक्षा कितीतरी मोठी सृष्टी शब्दांच्याद्वारे हस्तगत होते. ध्वनी व शब्द बोलभाषेला आहेत,

तर लिहिलेल्या भाषेत अक्षरे येतात. ध्वनी व शब्द नाश पावतात, पण अक्षर न झरणारे, अक्षय असते अशी आपल्या पूर्वजांची कल्पना होती. पण अक्षर व ध्वनी ह्यांचा संबंध मात्र लिहिणारे व बोलणारे आहेत तोपर्यंत राहतो, एखी नाही. आणि अक्षरे, ध्वनी व त्यांचा अर्थ हे त्रिकूट एका दृष्टीने कायम, तर एका दृष्टीने सदैव पालटणारे असे संस्कृतीचे एक प्रभावी साधन आहे.

दृश्य व बुद्धिगम्य स्वरूपे

संस्कृतीचे एक अंग दृश्य व हस्तग्राह्य असते. घरे, कपडेलत्ते, खाण्या-पिण्याचे पदार्थ हे डोळ्यांनी दिसतात, हातांत धरता येतात किंवा चाचपून पाहता येतात. जी व्यक्ती ह्या सर्वांचा उपभोग घेते ती क्वचितच त्यांची निर्माणी असते. काही भाग मागील पिढ्यांनी निर्माण करून, वारसा हक्काने येतो- म्हणजे बापाकडून मुलाकडे जातो त्याप्रमाणे व्यक्तिगत वारशाने नव्हे- तर सामाजिक वारशाने येतो; तर काही इतर व्यक्तींच्या श्रमाने निर्माण होऊन देवघेवीच्या द्वारे आपणास मिळतो. व्यक्तीला स्वतःच्या शक्तीने जेवढे निर्माण करता आले असते त्याच्या कितीतरी पट जास्त वस्तूंचा उपयोग संस्कृतीच्या वारशाने त्याला मिळतो. हा मोठा फरक माणसांत व इतर सर्व प्राण्यांत असतो. इतर सर्व प्राणी स्वतःच्या श्रमाने मिळेल तेवढेच खातात, तेवढेच बांधतात; माणूस पिढ्यानपिढ्यांच्या श्रमाचे खातो व उपभोगतो. मनुष्य भोवतालच्या सृष्टीतून आपल्या उपयोगाचे पदार्थ निर्माण करतो, ती कला इतरांना शिकवतो, ते पदार्थ इतरांना उपभोगास ठेवून जातो. मनुष्ये एकमेकांकडून नव्या कला शिकू शकतात. इतर प्राणी-जातीत प्रत्येक प्राणी तीच तीच कार्ये करीत असतो. माणसे मात्र विविध कार्यात गुंतलेली असतात व आपापल्या कृतींची देवघेव करून जीवनात विविधता व संपन्नता आणतात.

संस्कृतीचे दुसरे अंग असे ज्ञानेंद्रियांच्या द्वारा दाखवण्यासारखे व पाहण्यासारखे नाही; ते बुद्धिगम्य आहे. हे अंग म्हणजे मनुष्याने सामाजिक जीवन जगण्याची बांधून दिलेली रीत होय. एकमेकांशी वागावे कसे, संघटित जीवन (कुटुंब म्हणून, जात म्हणून, राष्ट्र म्हणून) जगावे कसे,

ह्याचे ठराविक साचे असतात. त्याचप्रमाणे धर्म, नीतिमत्ता ह्यांबद्दलही ठराविक कल्पना असतात. ह्या सर्व साचेबंद कल्पना व्यक्तीच्या जीवनाला वळण लावतात व ह्या सर्व परंपरागत आलेल्या असतात. आई-मूळ, नवरा-बायको, भाऊ-भाऊ वगैरे असंख्य कौटुंबिक नाती, सेव्य-सेवक, नायक-अनुयायी, राजा-प्रजा, शिक्षक-शिष्य वगैरे विविध व्यावहारिक नाती व त्यांमध्ये परस्परांशी वागणूक ही व्यक्तींची निर्मिती नसते. ही नाती व त्यापरत्वे करावयाची वागणूक जन्माला आल्या दिवसापासून व्यक्ती शिकत असतो. योग्य-अयोग्य, न्याय्य-अन्याय्य, धार्मिक-अधार्मिक, पाप-पुण्य, देव-राक्षस, ईश्वर व सृष्टी ह्या सर्व कल्पना परंपरेने आलेल्या आहेत व व्यक्ती त्या थोड्याबहुत प्रमाणात आत्मसात करते. त्या इतक्या आत्मसात होतात की, त्या स्वतःच्याच असे व्यक्तीला वाढू लागते व देहांधतेने जीव जसा मायाजाळात गुरफटून जातो, त्याप्रमाणे संस्कृतीच्या पसाच्यात गुरफटून ‘हे माझे’, ‘हे माझे,’ ‘हे उत्तम’, ‘हे उत्तम’ अशा संभ्रमात व्यक्ती पडते.

मनुष्यनिर्मित पदार्थमय जग व कल्पनामय जग म्हणजे संस्कृती. इतर प्राण्यांप्रमाणे मनुष्यही पोटाच्या विवंचनेत काळ घालवतो व त्या पोटाच्या विवंचनेतूनच ह्या संस्कृतिमय जीवनाची निर्मिती झाली आहे. प्राचीन काळी पृथ्वीवर मनुष्यवस्ती विरळ, आपल्या पायांखेरीज दळणवळणाचे साधन नाही, अशा वेळी एकमेकांपासून लांब राहणारे मनुष्यसमाज बरेचसे स्वतंत्र असे समाजजीवन जगत असत. ह्या आदिकालात निरनिराळ्या युक्त्या मानवाने हस्तगत केल्या व त्यांच्यात निरनिराळ्या वेळी निरनिराळी भर घातली. मानवाची निर्मिती बीजगुणविशिष्ट व जातीविशिष्ट नसल्यामुळे नित्योपयोगी वस्तूपासून तो अतिशय कठीण आध्यात्मिक विचारापर्यंत प्रत्येक समाजाची कृती इतर समाजांपेक्षा थोडीथोडी निराळी होऊ लागली व देशकालपरत्वे मानवी संस्कृतीचे निरनिराळे प्रवाह वाहू लागले.

एका पिढीकळून दुसऱ्या पिढीला संस्कृतीची देणगी दिली जात असता तिच्यात प्रत्यही फरक पडत असतो. कोणतीही संस्कृती स्थिर व अचल नसते. काही कालखंडात मोठे फरक पडतात, तर एरवी हळूहळू संस्कृती बदलत असते.

कर्ता-करविता कोण?

व्यक्ती व संस्कृती ह्यांचे परस्पर संबंध काय?

आपण आताच पाहिले की, व्यक्तीला उपभोग्य वस्तू व व्यावहारिक विधिनियम, वैचारिक विश्व ही समाजाकडून वारशाने मिळतात. स्वतःच्या दोन क्षुद्र हातांनी त्याच्या भोवतालच्या उपभोग्य वस्तूंची निर्मिती झालेली नसते. ताटे, वाट्या, अन्न शिजवायची भांडी, लुगडी-धोतरे, अंथरुणे-पांघरुणे, राहते घर, गावातील रस्ते, विजेचे दिवे, भाज्या, धान्य, फळे, साखर-गूळ इत्यादी पदार्थ, पुस्तके, मंदिरे, ह्यांपैकी किती बरे आपण आपल्या हातांनी बनवलेले असते? हे पदार्थ बनवायला लागणारी कला व ज्ञान हे काय एका व्यक्तीने व एका पिढीने निर्माण केलेले असते? तसेच स्वराज्य, सुराज्य, कुटुंब, गावगाडा, पूर्वजन्म, पापपुण्य ह्या समाजसंस्था व मूल्ये काय व्यक्तीने बनविलेली असतात? व्यक्ती ज्या समाजात जन्मते, त्या समाजातील संस्कार उचलते.

आपल्याभोवतीच्या समाजातील काही लोक हिंदू आहेत, काही ख्रिश्न तर काही मुसलमान आहेत; पण त्यांपैकी प्रत्येकाता आपापल्या धर्माचा जाज्वल्य अभिमान आहे. पण आपण कधीतरी असा विचार केला आहे का, की ज्या धर्माचे आपण अनुयायी आहोत तो धर्म आपण स्वीकारण्याची कारणे क्राय बरे? चांगल्या-वाईटाचे तारतम्य येण्याआधीच आपण त्या त्या धर्माचे अनुयायी झालेले आहोत. आपण धर्म स्वीकारला नाही, धर्मनि आपणास स्वीकारले आहे, आत्मसात केले आहे.

संस्कृती सगळ्या इंद्रियांना-कर्मेंद्रिये, झारेंद्रिये व बुद्धी ह्यांना-वळण लावते. व्यक्ती ज्या समाजात जन्माला येते, त्या समाजाचे सांस्कृतिक वळण ती उचलते. मराठी आईबाप असल्यामुळे व मराठी कुटुंबात वाढल्यामुळे मी मराठी भाषा बोलते. सर्व भाषांत सुंदर म्हणून जाणूनबुजून निवड करून काही मी मराठी भाषा बोलावयास शिकले नाही. पुण्यात राहणे झाल्यामुळे माझ्या जिभेला बाजरी आवडते व पोटाला ती सोसते. परवाच आगगाडीत एक गृहस्थ भेटले. ते चाकणचे वर्णन करीत होते. ‘बाकी सर्व ठीक आहे; पण ती बाजरी तोंडात घालवत नाही. कधी एकदा सातारचा शाळू खाईनसं झालं आहे!’ धान्यनियंत्रणाच्या दिवसात विचाऱ्या भातखाऊ बंगाली व मद्रासी लोकांचे कसे हाल झाले हे सर्वांना

माहीत आहे. व्यक्ती ज्या संस्कृतीत वाढली ती संस्कृती ती उचलते. संस्कृती हीच व्यक्तीच्या, देह व बुद्धीच्या धर्माचा कर्ताकिरविता परमेश्वर आहे, असे म्हणणे बरोबर होईल का? संस्कृती हा एक प्रचंड ओघ आहे व व्यक्ती हा त्या ओघांतील एक प्रवाहपतित जीव आहे. अशा तन्हेने व्यक्तीच्या व संस्कृतीच्या अन्योन्य संबंधाचे वर्णन करता येईल का?

संस्कृतीचा निर्माता कोण?

हे वर्णन एका बाजूने बरोबर असले तरी दुसऱ्या दृष्टीने खरे नाही. संस्कृतीचा निर्माता कोण? संस्कृती साकारते कशात? संस्कृतीत बदल कोण घडवून आणते? अशमयुगातील ओबडधोबड हत्यारे कोणातरी व्यक्तींनीच घडवली असणार; प्रत्येक निर्मिती व्यक्तीकरवीच झाली असणार. पोषाख, खाणे-पिणे, आचार-विचार ह्यांत बदल व्यक्तीच करीत असते. समाज म्हणजे मोठे थोरले हात-पाय व डोके असलेला व सांस्कृतिक क्रिया करणारा कोणी विराट पुरुष नव्हे. कोणत्याही समाजाची संस्कृती काय आहे हे ठरवायचे झाल्यास त्यातील व्यक्तींच्या जीवनक्रमाचे सूक्ष्म परीक्षण करावे लागते व बन्याच व्यक्तींना साधारण असे आचार-विचारांचे रूप करून त्याला संस्कृती हे नाव द्यावे लागते. दुसऱ्या दृष्टीने व्यक्तीच्या जीवनात संस्कृती ही दैवासारखी म्हणावी लागते. दुसऱ्या दृष्टीने संस्कृतीचा कर्ता, संस्कृती धारण करणारा, तिला थोडथोडी बदलणारा एक-एक माणूस किंवा व्यक्तीच असते हे विसरून चालणार नाही. व्यक्ती ज्या संस्कृतीत जन्माला येईल त्याप्रमाणे तिचा जीवनक्रम ठरेल, हे बन्याच अंशी खरे असले तरी व्यक्तीला स्वतःचा जीवनक्रम घडविण्याचीही स्वतंत्रता आहे व तसे करीत असताना सामाजिक संस्कृती बदलण्याचीही शक्ती थोडीफार आहे.

तरीमुद्दा व्यक्ती संस्कृती निर्माण करते ह्याचा अर्थ काय? एकच उदाहरण घेऊ. ख्रिस्त शकाच्या आठव्या ते दहाव्या शतकात मराठीचा प्रसार झाला. ‘महाराष्ट्री’ ह्या प्राकृत भाषेपासून मराठी कोणी बनविली? भाषा प्रगल्भ झाली म्हणजे तिच्यावर व्याकरण लिहून तिच्यातील शब्दोच्चारांचे- महाराष्ट्रीतून मराठीत येताना होणाऱ्या फरकांचे नियम बांधता येतात; पण भाषा बनते तेव्हा बोलणाऱ्या व्यक्तींना नव्या होणाऱ्या

भाषेचे नियम माहीत नसतात. कित्येक व्यक्तीच्या बोलण्याच्या लक्खीनी भाषा बनवली; पण कित्येक वैयक्तिक लक्खी लोकमान्यता न मिळाल्यामुळे नष्ट झाल्या असणार. ही नवी भाषा संतकर्वामुळे एक साधारण रूप पावून एका मोठ्या प्रांताची अधिकृत भाषा बनली. ह्या सांस्कृतिक क्रियेत व्यक्तीचा वाटा कोणता? समाजाचा कोणता? व्यक्तीच्या क्रियेला ज्या वेळी सामाजिक संमतीचे शिक्कामोर्तब होते, तेव्हा ती संस्कृतीच्या ओघात मिळते व मिळता-मिळता त्या ओघाला वळण लावते. ह्या संस्कृतीच्या असंख्य निर्मात्यांची नावनिशी क्वचितच असते. ते सर्वच उपेक्षिलेले असतात. संस्कृतीतील चांगल्या गोष्टीबद्दल कोणी त्यांचे अभिनंदन करू शकणार नाही किंवा वाईट गोष्टीबद्दल त्यांचा निषेधही करणे शक्य नाही. एकएका व्यक्तीचा भाग क्षुद्र असतो, पण बहुतेक वेळा सांस्कृतिक निर्मिती अभावितपणे होत असते व बहुतेक प्रसंगी व्यक्तीच संस्कृतीच्या आहारी गेलेली असते.

कर्तृत्व ईश्वराकडे का?

सर्व जगभर संस्कृती निर्मितीच्या कथा पसरलेल्या आहेत. अमक्या मूळ पुरुषाने अमकी खाद्य वस्तू शोधून काढली, अमक्याने शेतीची सुरुवात केली- अशा तन्हेच्या त्या कथा असतात. त्यांच्यात ऐतिहासिक सत्य फार थोडे असते. गुंतागुंतीचे सामाजिक व्यवहार व नियम हे भाषेप्रमाणेच एका व्यक्तीने निर्माण केलेले कधीही नसतात. बाबिलोनियाचा राजा हामुराबी याने पहिले कायदे केले असे म्हणत. आता शोधाअंती असे आढळून आले आहे की, तसले कायदे त्याच्या आधी जवळच्या प्रदेशात लागू होते. लहान लहान राज्ये जिंकून मोठ्या प्रदेशाचा राजा झाल्यावर हामुराबीने सर्व कायदे एकत्र करून त्यांची सर्व राज्याला लागू पडेल अशी एक जंत्री ऊर्फ संग्रह तयार केला व तो सूर्यदेवाने दिला अशी द्वाही फिरविली. सूर्यदेवाने कायद्यांचा कागद हामुराबीच्या हातात ठेवला अशा तन्हेचे कोरलेले चित्र व खाली कोरलेले कायदे असे स्तंभ सापडले आहेत.

प्रत्येक राजा आपले शासन ईश्वरप्रणीत आहे हे सांगण्याचा अट्टाहास करतो! मनुष्य विचारशील आहे; त्याला माहीत असलेल्या

रीतिभारीसंबंधी विचार करून त्यावर कथा रचावयाच्या व त्या चालिरीतीचे कर्तृत्व देवदेवता, मोठमोठे जुने राजे व ऋषि ह्यांच्या माथी मारून द्यावयाचे, हा एक त्यांचा आवडता उद्योग आहे. असे केले म्हणजे त्या चालिरीतीचा दबदबा वाढतो व मनुष्य त्याला मान तुकवितो. पहिल्याने भाषा की पहिल्याने व्याकरण? ह्या प्रश्नाला सर्व उत्तर देतील की, पहिल्याने भाषा म्हणून. तसेच आचारविचार हे पहिल्याने ढ होतात, मग कोणीतरी त्यांचे संकलन करतो व मग त्यांचे कायद्यांत रूपांतर होते व त्यांचे कर्तृत्व देव, ऋषि, मुनी किंवा राजे ह्यांकडे जाते. खरोखरी राजे किंवा ऋषिमुनी कायदे व विधिनिषेध निर्माण करीत नाहीत, समाजसंस्थाही निर्माण करीत नाहीत, समाजसंस्था निर्माण होत असतात; त्यांच्या निर्मितीला अनेक पिढ्यांतील अनेक व्यक्तींचे थोडेथोडे कर्तृत्व उपयोगी पडते; पण त्या व्यक्ती ही निर्मिती, जतन किंवा वाढ जाणूनबुजून करीत नाहीत. ती व्यक्तीच्या कृतीने होत असते. आपल्याला वाटते, आपण जाणूनबुजून कृती करीत असतो; पण पुष्कळदा कृती अजाणतेपणी होते व मग तिचे समर्थन करावयास बुद्धी कारणे पुढे करते. बुद्धी पुष्कळदा कृतीची कर्ती नसून कुशल टीकाकाराचे काम करते, कृतीला संपादून घेते. ह्या क्रियेमुळे प्रत्येक गोष्टीचे मूळ शोधण्यात बुद्धी खर्च होते व मग कथा, पुराणे व इतिहास निर्माण होऊ लागतात.

भाषा कोणी उत्पन्न केली, हा प्रश्न हास्यास्पद वाटतो. पण संस्कृतीच्या इतर अंगांची निर्मिती कोणी एकाने केली असेल असे वाटणेही हास्यास्पद आहे. विवाहसंस्था कोणी निर्माण केली? नीतिनियम कोणी घातले? भारतात असंख्य जाती कोणी बनविल्या? हेही प्रश्न असेच हास्यास्पद आहेत. विवाहसंस्था निर्माण होऊन कित्येक पिढ्या लोटल्यावर शेतकेतूची गोष्ट सांगण्यात आली. यज्ञसंस्था घट्ट मूळ धरून राहिल्यावर अर्थवाद निर्माण झाला. भारतात असंख्य जाती पिढ्यानपिढ्या राहिल्या, त्यांचे परस्पर व्यवहारांचे संबंध रूढीने दृढ झाले व मग कधीतरी मनूने हामुराबीप्रमाणे सर्व व्यवहार एकत्र आणून त्यांची जंत्री केली.

ह्याची जबाबदारी कुणावर ?

समाजातील चांगल्या गोष्टीची जी अवस्था, तीच वाईट गोष्टींची.

की, व्यक्ती विशिष्ट संस्कृतीत जन्मते, त्या वातावरणात वाढते व बुद्धीची वाढ व्हावयाच्या आतच त्या संस्कृतीची मूळ्ये आत्मसात करते. ह्या मूळ्यांविरुद्ध बन्याच व्यक्ती जेव्हा बंड पुकारतात तेव्हा ती बदलतात. पण बंड पुकारणाऱ्या व्यक्तींना काही वेळा यश मिळते; काही वेळा मिळत नाही.

संस्कृतीत बदल व्हावयास त्या संस्कृतीत जन्मलेल्या व्यक्तींचे गुण व वर्तन जसे कारणीभूत होते, तसेच इतर संस्कृतींशी संबंध आला म्हणजेही परिवर्तनास मदत होते. मानवांच्या समतेबद्दल भारतात बुद्धापासून वैष्णवांपर्यंत निरनिराळ्या व्यक्तींनी व पंथांनी चळवळ केली; पण त्या चळवळीचा म्हणावा तसा उपयोग झाला नाही. मानवी समतेची बुद्धाची कल्पना व वैष्णवांची कल्पना मोक्षमार्गबद्दल होती- सामाजिक व्यवहार, विशेषत: बेटीव्यवहाराबद्दल नव्हती. पाश्चिमात्यांचे एकछत्री राज्य, मिशनन्यांची धर्मपरिवर्तनाची चळवळ, स्वातंत्र्ययुद्धाच्या लढाईत पुढाऱ्यांना एकोप्याच्या आवश्यकतेची झालेली जाणीव, ‘समता ही एकोपा साधण्याची गुरुकिल्ली होय’ ह्या तत्त्वाचे ज्ञान व पाश्चिमात्यांच्या लोकसत्तेच्या कल्पना, ह्यामुळे जातिभेद व अस्पृश्यता ह्या प्रश्नांना चालना मिळाली. ह्या बाबतीतही व्यक्ती प्रभावी की संस्कृती प्रभावी हा प्रश्न विचारल्यास संस्कृती-संस्कृतीच्या संगमाचा प्रभाव जास्त, असेच म्हणावे लागेल. मोठमोठच्या व्यक्तींनी ह्या प्रश्नाला हात घातला, जागृती केली हे खरे; पण त्या व्यक्ती कालकर्त्या होत्या की कालप्रातिनिधिक होत्या, हा प्रश्न परत उरतोच.

बदल चालू राहणारच!

संस्कृतीच्या अंगोपांगांची निर्मिती व्यक्तीद्वारे होत असते; पण व्यक्तीला त्याचे कर्तृत्व देता यावयाचे नाही. तरीपण व्यक्ती व वर्ग संस्कृतीच्या निरनिराळ्या अंगांचा भरपूर फायदा घेऊ शकतात व घेतात. ब्राह्मण व वरच्या वर्गाने जातिसंस्थेचा फायदा घेतला हे निःसंशय; पुरुषवर्गाने पितृप्रधान कुटुंबपद्धतीचा फायदा घेतला हेही तितकेच खरे. ज्या समाजव्यवस्थेत एखाद्या वर्गाचा किंवा व्यक्तींचा फायदा होत असतो, तिच्यात बदल करण्यास तो वर्ग व ती व्यक्ती तयार नसते; आणि मानवी

बालविवाह, सती, विधवा-वपन, अस्पृश्यता ह्या गोष्टींची निर्मिती एक किंवा काही व्यक्ती मिळून झालेली नाही. व्यक्ती कितीही पाताळयंत्री, आपमतलबी व बुद्धिसागर असली तरी जातिव्यवस्था निर्माण करणे तिला शक्य नाही. केंद्रित राज्यसत्तेचा अभाव, निरनिराळ्या टोळ्यांचे आगमन, अव्याहत चाललेला झगडा व त्यात काही जमार्टीना मिळालेला विजय, बहुदैवतवाद, यज्ञीय कर्मकांड व त्या अनुषंगाने निर्माण झालेला सोवळ्या-ओवळ्याचा विचार व कर्मठपणा, श्रमविभाग, कारागीर जार्टीचे संघ वगैरे हजार गोष्टी एकत्र येऊन हळूहळू जातिसंस्थेला सध्याचे रूप आले.

संस्कृतीच्या अंगोपांगांचा असा एक नियम आहे की, ती एकमेकांना बळकटी आणतात. वाङ्य, धर्म, तत्त्वज्ञान ही सर्व संस्कृतीची अंगे असतात असे नव्हे, तर तिला ती उचलून धरीत असतात. जाती व त्यांतील उच्चनीच भाव दृढ झाल्यावर कधीतरी पुरुषसूक्त रचले गेले. देवाचे वर्णन मनुष्य तरी आपल्यावरूनच करणार. प्रचलित समाजव्यवस्था व त्यांतील मूळ्ये अध्याहत धरूनच सामान्य मनुष्य उपमा व उत्प्रेक्षा देतो. विराट पुरुषाचे वर्णन समाजरूपी पुरुषासारखे झाले ह्याचा अर्थ त्यावेळी समाजव्यवस्था तशी होती व तिची तरफदारी करण्याचा प्रयत्न कवीकडून नकळत झाला. त्याचप्रमाणे प्रचलित समाजव्यवस्थेतील अन्याय्य भेदांची मीमांसा त्यावरून करून त्यांची तरफदारी करण्याचा मात्र प्रयत्न झाला. पूर्वीच्या जन्मांतील पापामुळे ह्या जन्मी हीन जातीत जन्म येतो, असे म्हणून प्रचलित अन्यायाची तरफदारी झाली व जातिसंस्थेला बळकटी आणण्याचे प्रयत्न झाले. स्त्रियांच्या बाबतीत समाजाचा जो अनुदार दृष्टिकोन होता व आहे, त्याबद्दलही अशीच मखलाशी होते; पण स्त्रियांच्याबद्दलचे कायदे कोणी एका व्यक्तीने जाणूनबुजून केले असे म्हणणे सर्वथैव चूक होईल.

ह्या विवेचनाचा अर्थ असा नव्हे की, समाजव्यवस्थेत दोषास्पद असे काही नाही. ह्याचा अर्थ एवढाच की, समाजव्यवस्थेत किंवा एखाद्या संस्कृतीत चांगलेवाईट जे आढळते तिला विशिष्ट व्यक्ती किंवा वर्ग हे फारसे जबाबदार नसतात. संस्कृती बनत असते - अप्रत्यक्षपणे प्रत्येकजण ती घडवीत असतो व त्या प्रमाणात प्रत्येकाचा त्यांत हात असतो. पण इतिहासातील कोठल्याही कालखंडाचा विचार केला तर असे आढळेल

बुद्धीच्या नेहमीच्या पद्धतीनुसार असा बदल करणे कसे वाईट आहे, जुन्या समाजसंस्था ईश्वरप्रणीत आहेत, त्या धर्म व नीतीला धरून आहेत वगैरे दाखविण्याचा प्रयत्न केला जातो.

निरनिराळ्या परिस्थितीत मानवाला जीवनासाठी जो झागडा करावा लागतो त्यांतून सामाजिक जीवनामुळे व भाषेच्या साहाय्याने मानवी संस्कृती निर्माण होत असते व निरनिराळ्या देशांत निरनिराळ्या काळी संस्कृती भिन्नभिन्न असते. प्रत्येक माणूस शिक्षणाच्या द्वारे संस्कृती दुसऱ्यास देत असतो व स्वतः ग्रहण करीत असतो. ह्या संक्रमण-ग्रहण क्रियेमुळे संस्कृतीत अव्याहत फरक पडत असतो. जितक्या व्यक्ती तितक्या संस्कृतीच्या प्रकृती असतात, ही गोष्ट भाषेच्या उदाहरणाने स्पष्ट होईल. एका घरची मुले त्याच मातापित्यांकडून भाषा शिकतात; पण प्रत्येकाचा उच्चार निरनिराळा असतो. काही वेळा काही प्रसंगाने काही शब्दांचे विशेष रूप होते व ते त्या कुटुंबात दृढ होते. लहान मूळ वहिनीला 'नन्नी' म्हणाले तर तेच नाव पुढे कायम होते. पण हे फरक व्यक्तिगत किंवा कौटुंबिक राहतात व काही सर्वमान्यही होतात. भाषा व्याकरणाने बांधली गेली तरी जोपर्यंत ती बोलभाषा राहते तोपर्यंत व्याकरणात न सांगितलेले कित्येक प्रयोग रोज होत असतात व हळूहळू भाषा इतकी बदलते की, दर शंभर वर्षांनी भाषेचे व्याकरण व शब्दकोश बदलत जातो.

जी परिस्थिती भाषेची तीच संस्कृतीच्या इतर अंगांची असते, हे अगदी पके लक्षात ठेवले पाहिजे. भारतीय संस्कृतीच्या नावाने प्रचार जेव्हा जेव्हा होतो, तेव्हा तेव्हा विचारवंताने मनाशी विचार करावयास पाहिजे की, भारतीय संस्कृती काय बरे आहे? प्रचारकाला संस्कृतीच्या कोणत्या अंगाबदल बोलावयाचे आहे? कोणत्या संस्कृतीला उद्देशून प्रचार चालला आहे? की संस्कृती ह्या गोड शब्दाच्या बुरख्याखाली राजकीय सत्तेसाठी प्रचार चालला आहे? केवळ अमकी गोष्ट जुनी म्हणून उत्तमही ठरत नाही वा टाकाऊही ठरत नाही. भारतीय संस्कृती भारतीयांच्या गरजेप्रमाणे बदलणार व तशी बदलल्यामुळे तिचे भारतीयत्व नष्ट होणार नाही.

गोवधंबदीचाच प्रचार उदाहरणादाखल घेऊ या. वेदकाली मोठे तपस्वी ब्राह्मण व ऋषिमुनी गायीच्या कोवळ्या वासरांचे मांस खात असत.

बुद्धाच्या प्रेरणेने हे कमी झाले म्हणावे तर ब्रह्मदेश, चीन व जपान ह्या देशांतून शेकडो बौद्धधर्मानुयायी गायीचे मांस खातात. जैन धर्माच्या प्रेरणेने म्हणावे तर जैनांना सर्वच प्राण्यांचे मांस वर्ज्य आहे. एका काळी गायीला हिंदू पूज्य मानीत; पण तेव्हासुद्धा मृत जनावर खाणाऱ्या काही जाती हिंदू समाजात होत्याच. म्हणजे मांस खाण्यासाठी गाय किंवा बैल किंवा वासरू मारू नये- ती मेलेली असल्यास खाण्यास प्रत्यवाय नाही, असे दिसते. गायीचे दुभते म्हशीपेक्षा चांगले असते व बैल शेतीच्या अत्यंत उपयोगी आहे, ह्या दृष्टीने पाहिले तर, ज्या देशात गोमांस खातात तेथे गायीच्या दुभत्याची काळजी भारतापेक्षा जास्त घेतली जाते व तेथे बैलांची निपजही चांगली होते. गोमांस खाल्ल्याने ह्या दोन्ही गोर्टीना बाध येण्याचे कारण नाही. एकच कारण राहते; ते म्हणजे सध्या काही लोकांना गाय इतकी पूज्य वाटते की, तिचे मांस खाण्याची कल्पनाही त्यांना सहन होत नाही! काही लोकांना काही गोष्टी आवडत नाहीत, तर त्यांच्या आवडीनिवडीला समाजाने कितपत मान तुकवावी असा प्रश्न उरतो. काही लोकांना मशिदीवरून वाई वाजत गेलेली आवडत नाहीत; इतर देशांतून ती वाजवलेली चालतात. अशा वेळी एका वेळच्या जेतेपणाच्या रगीमुळे बसवलेला हा नियम समाजातील इतर लोकांनी पाळावा का? म्हणजे हे प्रश्न संस्कृतीचे नसून रोजच्या व्यावहारिक देवघेवीचे आहेत. इच्छा असली तर दोन्हींतूनही सर्वांना रुचेल अशी वाट काढणे शक्य आहे. पण सत्तेसाठी राजकीय प्रचारच करावयाचा असल्यास अर्थात तडजोड होणे शक्य नाही. मात्र ह्या सर्व भानगडीत बिचाऱ्या भारतीय संस्कृतीचा काडीमात्र संबंध नाही, हे विचारशील माणसाला पटण्यासारखे आहे.

संस्कृतिपरिवर्तनाचा मंत्र

संस्कृती बदलत जाते. म्हणजे बदल झाला की, संस्कृती बिघडली असे नव्हे. काही बदल चांगल्यासाठी होतात, काही वाईटासाठी होतात. म्हणून केवळ बदल झाला यासाठी ओरड करणे जसे योग्य होणार नाही, तसेच बदल झालाच पाहिजे यासाठी अद्वाहास करणेही योग्य होणार नाही. समाजसुधारक व राजकारणी पुरुष जाणूनबुजून समाजाला वळण लावण्याचा व सांस्कृतिक प्रवाह बदलण्याचा प्रयत्न करीत असतात. पण

अशा लोकांना फक्त एकाच तळेचा, म्हणजे आपल्याला हवा असलेला बदल तेवढाच इष्ट असतो. त्यांच्या मनातूनही नाफेरवाल्यांप्रमाणे एकाच प्रकारची समाजरचना हवी असते. अशा सुधारकांना सर्वांनी अमुक एका प्रकारेच वागावे असे वाटते व कायदे, वर्तमानपत्रे व रेडिओ ह्यांच्याद्वारा ते आपल्या एकछाप ‘सुधारणा’चा प्रसार व प्रचार करीत असतात. अशा वेळी व्यक्तीला संस्कृतीच्या कायम ठशातून थोडेसे का होईना, पण बाहेर पडण्याची जी स्वतंत्रता असते ती नष्ट होते. सुधारणांच्या नावाखाली व्यक्तीचे आचारविचारांचे स्वातंत्र्य नष्ट झाल्यास संस्कृतीचे जीवन संपुष्टात येईल. संस्कृतीला खळखळत ठेवणाऱ्या व्यक्तिरूपी झऱ्यांची स्वत्प का होईना, पण नवनवी जीवनाची देणगी नष्ट होऊन संस्कृती म्हणजे साचलेल्या पाण्याचे डबके होईल. म्हणून सुधारकांनी सुधारणेच्या नावाखाली पिंडा-पिंडांत असलेली भिन्न मती दडपून टाकून व्यक्तीला टांकसाळीतल्या नाण्यासारखा एक छाप देण्याचा प्रयत्न करू नये.

संस्कृती ही समाजातील सर्व व्यक्तींनी बनवलेली असते, हे आपण पाहिले; म्हणून फक्त एका अंगाची सुधारणा करून टाकण्याचा हव्यास चुकीचा आहे. अस्पृश्यता नष्ट करावयाची तर, कायद्याने अस्पृश्यांना समता देऊन भागणार नाही. अस्पृश्यांचे सांपत्तिक व मानसिक दैन्य दूर करण्याचे प्रयत्न झाले पाहिजेत; पण त्याचबरोबर स्पृश्यांचे मनही शिक्षणाने नवसंस्कारित केले पाहिजे; त्यात मानवतेचे बीज रुजविले पाहिजे. सत्ताधिकाऱ्यांना वाटते की, कायद्याच्या जोरावर अल्पावधीतच काय हवे ते घडविता येईल. पण संस्कृती म्हणजे देह, इंद्रिये व बुद्धी ह्यांना लावलेले वळण- शिक्षण आहे हे लक्षात घेतले म्हणजे कळून येईल की, समाजसंस्था तर बदलल्या पाहिजेतच; पण त्याबरोबर शिक्षणाचीही तरतूद केली. पाहिजे. शिक्षणाशिवाय नवी समाजरचना अल्पायुषी ठरेल. शिक्षणाचा परिणाम ताबडतोब दिसून येणार नाही; पण जेव्हा होईल तेव्हा दूरगामी व टिकणारा असा होईल. जुन्या पिढीतील प्रागतिक पक्षाचे अग्रणी सांगत त्याप्रमाणे- 'Education, more education and yet more education.'- हा संस्कृति-परिवर्तनाचा एकमेव मंत्र आहे. आणि तो एकमेव आहे. याचे कारण शिक्षणाने व्यक्तीचे आचार च विचारस्वातंत्र्य आकुंचित न होता वाढतच जाते.

एखाद्या सामाजातील चांगल्या-वाईटाचे वाटेकरी सर्वच असतात व बदल करताना सर्वानाच बदलावे लागते. वेश्यांचा प्रश्न हाती घेतला म्हणजे फक्त वेश्यांचीच सोडवणूक करून चालत नाही, तर त्यांच्यावर पोसणाऱ्या व त्यांचा उपयोग करणाऱ्या सर्वांचीच सोडवणूक करण्याच्या मार्गाला लागले पाहिजे. अमका अपराधी व अमका बळी असा पंक्तिप्रपंच करून चालणार नाही. एका दृष्टीने सर्वच अपराधी असतात व सर्वच बळी असतात. संस्कृतीबाबतच्या कोणत्याही प्रश्नाचा विचार समष्टीने करावयास पाहिजे.

संस्कृतीमधील वाईट गोर्झीचे उच्चाटन करण्याचा प्रयत्न करीत असताना व्यक्ती किंवा वर्ग ह्यांबद्दल द्वेष किंवा सूडभावना ठेवता कामा नये. वाईट समूळ नाश करावे, वाईटाचे पोषण करणाऱ्या वर्गाची तसे करण्याची शक्ती नाहीशी करावी; पण लक्षात ठेवावे की, सर्वच एका संस्कृतीचे बळी आहेत. समाजसुधारकांची वृत्ती न्यायनिष्ठुर पण निवैर पाहिजे; नाहीतर सुधारणा न होता नवी वैरे, नवी शल्ये व नवे रोग मात्र निर्माण होतील! ज्ञानदेवांच्या अमृतवाणीने सांगायचे तर---

अज्ञान प्रमादादिकीं । कां प्राक्तनीही सदोखी ।

निद्यत्वाच्या सर्वविर्खीं । खिळिले जे ॥

तया आंगीक आपुले । देउनिया भले ।

विसरविजती सलें । सलर्ती तियें ॥

अशी समाजसुधारकाची व समाजसेवकाची वृत्ती पाहिजे.

२. हिंदूंच्या सांस्कृतिक इतिहासाचे मर्म

परदेशी प्रवासी, इतिहासकार किंवा राज्यकर्ते यांनी हिंदुस्थानातील समाजव्यवस्थेबद्दल पुष्कळ लिहून ठेविले आहे. परंतु हिंदुस्थानात आढळून येणाऱ्या असंख्य जाती, पंथ, देव व वंश यांमुळे ते गोंधळून गेलेले दिसतात. हिंदूंच्या समाजसंस्था या त्यांना एखाद्या अडगळीच्या खोलीत वाटेल तसे अस्ताव्यस्त टाकलेल्या सामानासारख्या वाटतात. या संस्था इतक्या बहुसंख्य आणि बहुविध आहेत की, त्यांचे वर्णन करता करता या मंडळीच्या लिखाणात एक प्रकारचा निराशेचा सूर उमटू लागतो. हिंदी संस्कृतीच्या इतिहासाचा महान प्रवाह ज्या अनेक लहान-लहान प्रवाहांनी बनलेला आहे, त्यांचा सूक्ष्म अभ्यास केल्याशिवाय त्या मोठ्या प्रवाहाच्या यथार्थ स्वरूपाचे आकलन होणार नाही.

या अनेकविध समाजसंस्थांच्या नुसत्या वर्णनाने समाजाची रचना कसकशी होत जाते याचे आकलन होणार नाही. त्यासाठी हिंदी संस्कृतीची ऐतिहासिक पार्श्वभूमी काळजीपूर्वक अभ्यासली पाहिजे, म्हणजे हिंदुस्थानातील समाजात दिसून येणाऱ्या विविध आणि कधीकधी परस्परविरोधी चालीरीतीचाही बोध होईल. एका खंडप्राय विस्तीर्ण देशाच्या एका टोकापासून दुसऱ्या टोकापर्यंत पसरलेल्या आणि प्राचीन काळापासून अर्वाचीन काळापर्यंतच्या गेल्या सुमारे पाच हजार वर्षांत

उत्क्रांत होत गेलेल्या बहुविध समाजसंस्थांचे अस्तित्व व त्यांची प्रदेशपरत्वे झालेली वाटणी यांच्या कारणांचा उमज पाडण्यास या ठळक विशेषांचे साहाय्य होणार आहे.

हिंदूंच्या सांस्कृतिक इतिहासाची तीन प्रमुख वैशिष्ट्ये दिसून येतात. ती म्हणजे १. अखंड परंपरा, २. राजकीय व धार्मिक सत्तेच्या केंद्रीकरणाचा अभाव, ३. संस्कृतिसंघर्ष टाळून संस्कृतिसंगम करण्याकडे प्रवृत्ती.

अखंडित परंपरा

युरोपातील इंग्लंडपासून हिंदुस्थानातील कृष्णाकाठपर्यंतचा एक सलग देशविभाग लक्षात आणला तर त्यांत बोलल्या जाणाऱ्या भाषांना इंडो जॅर्मानिक भाषा असे म्हणतात. या सर्व भाषांपैकी हिंदुस्थानातील भाषांतच काय ते जुन्यांत जुने ग्रंथ केवळ तोंडपाठ करून व स्मृतीच्या साहाय्याने एका कानामात्रेचाही फरक होऊ न देता कायम ठेवण्याचा अट्टाहास हिंदुस्थानात झालेला दिसतो. चार हजार वर्षांपूर्वी ज्या प्रार्थना म्हटल्या जात त्या आजही जशाच्या तशा शब्द न शब्द म्हटल्या जातात. जुन्या ग्रंथातील संवाद, कविता, वर्णने आजही कायम आहेत. पुढे प्रगत झालेल्या नाट्यकलेची बीजे त्यांत सापडतात. त्यांत वर्णिलेल्या देवतांचे देवातात्व आजही मानले जाते. त्या प्राचीन काळच्या कोणत्याही गोष्टी आज हिंदुस्थानात पूर्णतया नष्ट झालेल्या नाहीत. देशाच्या या ना त्या भागात त्या जशाच्या तशा आढळतात. पुराणवस्तुसंशोधकांना उत्खनन करताना ज्या प्रकारची प्राचीन मातीची भांडी सापडलेली आहेत त्या प्रकारची मातीची भांडी आज देशात कोठे ना कोठे प्रत्यक्ष वापरात आहेत. प्राचीन शिल्पांतून किंवा चित्रकलेतून ज्या प्रकारच्या पोषाखांच्या तन्हा चित्रित केलेल्या आढळतात तशा प्रकारचे पोषाख आजही कोठे ना कोठे वापरात असलेले आढळतात.

सूर्य ही देवता प्राचीन काळापासून आज-तागायत भजली जात आहे, तर यज्ञसंस्थाही अशीच अखंडित चालत आलेली आहे. अर्थवेदांत सांगितलेले जादूटोणा, तोडगा, औषधी इत्यादिकांचे ज्ञान आजही शेकडा ऐंशी लोकांच्या वापरात आहे.

अशी ही संस्कृतीची अखंडित परंपरा हिंदुस्थानाखेरीज फक्त चीन व जपान या पौर्वात्य देशांतच काय ती आढळते. युरोप, आफ्रिका वगैरे इतर भूविभागांत ही प्राचीन परंपरा खंडित झालेली आढळते. या देशांतून प्राचीन संस्कृतीचे अवशेष सापडत नाहीत असे नाही; युरोपातील जुने अवशेष आज आइसलॅंड्सारख्या दूरच्या प्रदेशात आढळतात. आजच्या युरोपातील लोक केवळ जिज्ञासेने त्यांचे संशोधन करतात. तेथे उपलब्ध होणारी ट्युटोनिक गाणी ते उतरून घेतात. पण या सर्वात त्यांस आत्मीयता नसते. हे जे आहे ते 'आपले' आहे ही भावना त्यांच्या ठिकाणी आढळत नाही. रोम आणि ग्रीक पुराणातील कथा, देवता इत्यादीची माहिती उपलब्ध असली, तरी त्यांचे संस्कार ख्रिस्ती-धर्माच्या आधुनिक युरोपच्या जीवनात दिसून येत नाहीत. या पुराणकालीन संस्कृतिचिन्हांविषयी त्यांस कुतूहल असले तरी आपलेपणा असलेला आढळून येत नाही.

खंडित परंपरेचे दुसरे ठळक उदाहरण महंमदी धर्माच्या वर्चस्वाखालील आजच्या इजिसचे देता येईल. तेथे आढळणारे ते मोठमोठे पिरामिड म्हणजे फॅरोहासारख्या राजाची थडगी, त्यात हजारो वर्षे जतन करून ठेविलेल्या 'ममी', 'स्फिंक्स'चा अजस्र पुतळा ही प्राचीन इजिष्पियन संस्कृतीची चिन्हे आजही उपलब्ध आहेत. परंतु फॅरोहासारखे राजे, शेबा, किलओपाट्रासारख्या राण्या, त्यांच्या वेळच्या कथा, चित्रे, भांडी यांचे प्रतिबिंब आजच्या महंमद-धर्मानुयायी इजिसमध्ये कितीसे आढळते? त्याविषयी त्यांस आत्मीयता वाटते काय? प्राचीन काळी हा देश फार पुढारलेला, सुसंस्कृत होता असे म्हणताना आधुनिक इजिष्पियन मनुष्याचे अंतःकरण आपलेपणाच्या भावनेने उचंबळून येत नाही. हे सर्व आपल्यापासून दूर, वेगळे, जुने, दुसऱ्याचे आहे, ही भावना आजच्या तेथील लोकांत आढळते.

ख्रिस्ती व महंमदी धर्माचे वर्चस्व जेथे जेथे प्रस्थापित झाले तेथे तेथे अशा तन्हेची खंडित परंपरा आढळते. पूर्वजांच्या स्मृतिचिन्हांविषयी आजच्या लोकांस आपलेपणाचा अभिमान असलेला दिसून येत नाही!

यांच्याबरोबर चीन, जपान किंवा हिंदुस्थान येथील संस्कृतीचा इतिहास ताढून पाहिला, तर येथील परंपरा आज पाच हजार वर्षे अखंडित चालत आलेली दिसते. पूर्वजांचे ग्रंथ, त्यांचे पोषाख, त्यांची दैवते,

त्यांच्या चालिरीती, त्यांचे तत्त्वज्ञान, त्यांच्या नीतिकल्पना या सर्वांविषयी एक प्रकारचा आपुलकीचा अभिमान दिसून येतो आणि मुख्य म्हणजे या सर्व गोष्टी आजही कोठे ना कोठे प्रचलित असलेल्या आढळून येतात. अखंडित परंपरा हें हिंदूंच्या सांस्कृतिक इतिहासाचे पहिले ठळक लक्षण म्हटले ते यासाठीच.

राजकीय व धार्मिक सत्तेच्या केंद्रीकरणाचा अभाव-

ब्रिटिश राजाच्या आधी हिंदुस्थानात सर्वांसाठी सारखा कायदा करून त्याची अंमलबजावणी करील अशी प्रबळ, केंद्रीय राज्यसत्ता कधीच नव्हती. 'साम्राज्ये' पुष्कळ झाली, परंतु एक तर त्यांचा विस्तार संबंध हिंदुस्थानभर कधीच झाला नाही आणि जेवढ्या भागात झाला तेवढ्या भागात त्या साम्राज्यसत्तेचा अंमल संबंध लोकांच्या दैनंदिन जीवनक्रमावर क्वचितच होत असे. खेडेगावातील लोकांस राजसत्तेचे अस्तित्व क्वचितच, फार तर कर भरण्याच्या वेळी जाणवत असे. एरव्ही कोणती राजसत्ता आली नि कोणती गेली याचे पडसाद त्यांच्या जीवनाच्या अगदी गाभ्यापर्यंत पोचत नसत. बन्याच अंशी स्वयंपूर्ण अशा प्रादेशिक गटागटांमधून लोकांचे विशिष्ट प्रकारचे जीवन अबाधितपणे चालू राहत असे. कधी मित्रभावाने, तर बहुधा शत्रुभावाने एकमेकांशेजारी नांदणारी अनेक लहानलहान राज्ये, असेच या देशांतील राजसत्तेचे स्वरूप शतकानुशतके असलेले दिसून येते. हल्ली जशी काही संस्थाने अगदी लहान अशी दिसून येत असत, त्याप्रमाणे प्राचीन काळी पुष्कळ राज्ये अगदी लहान, एखादे शहर किंवा तालुका एवढ्याच विस्ताराची असत. प्राचीन घोषयात्रांची वर्णने हेच दर्शवितात. आपल्या राज्याच्या सीमेपर्यंत जाऊन परत येण्यास कित्येक घोषांस दोन दिवससुद्धा पुरे होत असत- आणि तेही पूर्वीच्या वाहतुकीच्या तुटपुंज्या साधनांच्या काळात! दिग्विजय करणारे मोठमोठे राजे घेतले तरी तेसुद्धा दुसऱ्या राजाने त्यांचा वरचढपणा मान्य केला की खूष असत. तांत्रिक स्वामित्व प्रस्थापित करून, थोडीबहुत खंडणी वसूल करून, ते पुढे जात. परंतु लोकांच्या सांस्कृतिक जीवनावर परिणाम ब्हावा अशी प्रबळ केंद्रीय राजसत्ता कधी नव्हती. एक अशोकाचे राज्य मात्र भारतातील केंद्रीय सत्ता म्हणून दाखविण्याजोगे आहे. तीही

नव्हती. म्हणून 'राजकीय व धार्मिक सत्तेच्या केंद्रीकरणाचा अभाव' हे हिंदी सांस्कृतिक इतिहासाचे दुसरे ठळक लक्षण मानावे लागते.

संस्कृति-संगम करण्याकडे प्रवृत्ती

हजारो वर्षांपासून बाहेरचे लोक हिंदुस्थानात प्रवेश करीत आलेले आहेत. परंतु भिन्नभिन्न संस्कृतींचा इतका दीर्घकालीन संपर्क होऊनही त्यांतून एका संस्कृतीला पूर्णपणे दडपून टाकून किंवा तिला नाहीशी करून दुसरी जिवंत राहावी इतका तीव्र संस्कृतिसंघर्ष कधीच निर्माण झालेला नाही. एका बाजूला जुने एतदेशीय व दुसऱ्या बाजूला नवे परकीय यांत नेहमी सांस्कृतिक तडजोडच होत आली आहे. यामुळे जी परंपरा परिणत झाली तिच्यात सर्व संस्कृतीची मूलतत्त्वे जिवंत राहिली आहेत. तडजोड हा हिंदी संस्कृतीचा आत्मा आहे. आपल्या विशिष्ट संस्कृतीचा प्रचार करण्यासाठी कुरुपांचालांनी कधी दौरे काढले नाहीत. ते जसजसे इतर प्रदेशात पसरले तसतसा त्यांचा दुसऱ्या लोकांशी संबंध येऊ लागला, आचारधर्मात फरक पडू लागला. या समावेशक वृत्तीच्या दृष्टीने हिंदुस्थानातील अनेक दैवतवाद विचार करण्यासारखा आहे. अनेक दैवते मानीत असल्यामुळे हिंदूंच्या दैवतांच्या संख्येत नेहमी भरच पडत आली आहे. 'शिव' या अवैदिक दैवताला वेदांतील सूर्यदेवाचेच दुसरे स्वरूप जे 'विष्णू' त्याच्या बरोबरीचे स्थान मिळालेले आहे. यक्ष, किन्नर, भुतेखेते, खोडसाळ आणि रोगराई उत्पन्न करणारी दैवते, नद्या, धबधबे, पर्वत यांची दैवते इत्यादी आदिमानवांची दैवते येथे अनादि कालापासून जीव धरून आहेत; शिव व विष्णू यांच्या बरोबरीने खेडेगावांतून सर्व जातीचे लोक आजतागायत त्यांची पूजाअर्चा करून त्यांस भजत आले आहेत.

या अनेकदैवतवादाचा पाया गणले जाणारे सर्वाभूती परमेश्वर मानण्याचे तत्त्वज्ञान हे फार सहिष्णू आहे. वैवाहिक किंवा अन्य कोणत्याही बाबतीतला वागणुकीचा एखादा प्रकार हा एकदा एखाद्या गटाची प्रस्थापित परंपरा म्हणून सिद्ध झालेला असला. म्हणजे त्याला मान्यता मिळत आली आहे. बहुपतित्व आणि बहुपत्नित्व, पितृप्रधान व मातृप्रधान कुटुंबपद्धती, अनेक दैवतांची पूजा, देवस्की, चार्वाकमत ही सर्व देशाच्या विभागात अस्तित्वात असलेली आढळतात. कधीकधी तर एकाच विभागात

प्रमाणात घोड्याला महत्त्व देऊन त्याचे मांस खाण्याची प्रथा खिस्तपूर्व संस्कृतीत रुढ होती. परंतु 'प्रेषितां'नी घोड्याचे मांस खाणे हे निषिद्ध ठरविले. पूर्वीच्या लग्नपद्धती, पूजा, खाणपिणे, कपडेलत्ते इत्यादी सर्व गोर्ध्नीचा मोड करून नवीन पंथाचे एकत्व प्रस्थापित करण्याकडे यांचा रोख असे. त्यांच्याकडून अनेक दैवतांस थारा मिळणे अशक्यच होते.

परंतु हिंदुस्थानात मात्र अनेकांच्या वैशिष्ट्यांस बाध न आणता एक प्रकारचे समावेशक एकत्व प्राप्त झालेले दिसते. अनेकत्वातून एकत्वाची प्रचिती हे हिंदी संस्कृतीचे वैशिष्ट्य आहे. हे वैशिष्ट्य येथील लोकांच्या रोमरोमांत भिनलेले दिसून येते. सर्वाभूती ज्याप्रमाणे अंतिम चित्तत्व जे ब्रह्म ते मीच आहे असे मानणाऱ्या ब्रह्मवाद्यालाही काही बाह्योपचार, दैवत-पूजा ही असेच!

दक्षिण दिशा ही वाईट, राक्षसांची; तेव्हा दुष्ट राक्षस जो रावण तो दक्षिणेकडचा असावा हे ठीक आहे. पण त्यालाही आपल्यात समाविष्ट करून घेण्याची तडजोडीची वृत्ती त्याला ब्राह्मण मानण्यांत दिसून येते. तुम्हीही राहा, आम्हीही राहू ही सहिष्णु वृत्ती सर्वत्र दिसते. मध्यंतरी बुद्ध किंवा महावीर यांच्या पंथाचा प्रसार होऊ लागला तेव्हा या वृत्तीला बाध येण्याची वेळ आलेली होती. कारण बुद्धाच्या निर्वाणिकल्पनेत दैववादाला जागा नाही. वासनात्याग करून आत्मक्लेश, चित्तन यांच्या साहाय्याने शेवटी ज्ञान प्राप्त करून घेणे, या कल्पनेला दैवतांची कल्पना कशी मानवणार? परंतु मौज अशी की, बौद्ध पंथाचा प्रसार हिंदुस्थानात पुष्कळ झाला, अशोकासारख्या सम्प्राटाचे, त्याच्या प्रबळ आणि विस्तीर्ण राज्यसत्तेचे पाठबळ त्याला मिळाले, तरी शेवटी बुद्ध स्वतःच एक दैवत होऊन बसला! 'तारा'सारख्या यक्षिणीची दैवत म्हणून पूजा त्यांच्या पंथातही राहिली आणि आमच्या लोकांनी तर बुद्धाला विष्णूचा नववा अवतार बनवून साफ पचवून टाकला! चीन जपानमध्येही तो दैवतच झाला.

जिनाच्या पंथांत दैवतवादाला थारा नाही. परंतु तेथेही त्याचे चोरीस तीर्थकर हेच दैवते बनून त्यांची व इतर काही क्षुद्र दैवतांचीही पूजा शिळ्यक राहिली. विध्यवासिनीदेवी हे मोठेच दैवत त्या पंथात मानले गेले.

सर्वसंग्राहक अनेकदैवतवादाला बहुतेक समाजशास्त्रवेते रानटी मानतात. तसे का मानावे कळत नाही. अनेक दैवतांची लाज वाटावी असे

आसेतुहिमाचल अशी ब्रिटिश राज्याप्रमाणे प्रस्थापित होऊ शकली नाही व टिकूही शकली नाही.

धार्मिक बाबतीत केंद्रीय सत्ता तर हिंदुस्थानात कधीच नव्हती. एखाद्या विशिष्ट धर्मतत्त्वाचा आग्रह धरून त्याचा प्रसार व अंमल कडवेपणाने सर्व देशभर करील अशी प्रबळ केंद्रीय धर्मसत्ता व धर्माधिकारी नव्हते. ख्रिस्ती चर्चची जशी एक सुसंघटित केंद्रीय सत्ता होती व ती जशी राजसत्तेच्या बरोबरीने राज्याधिकाऱ्याप्रमाणेच धर्माधिकाऱ्याकरवी लोकांवर अंमल चालवी, किंबहुना राज्यसत्तेला अंकित करून धर्मसत्तेचे प्राबल्य दिसून येई, तसे हिंदुस्थानात झालेले आढळून येत नाही. ईश्वर एकच आहे आणि ख्रिस्त किंवा महंमद हा त्याचा एकमेव प्रेषित आहे; त्याला मानणारे, भजणारेच तेवढे काय ते स्वर्गाचे अधिकारी, इतर पाखंडी लोकांस तो अधिकार नाही; महंमदास प्रेषित न मानणारे ते सारे काफीर; त्यांना जरूर तर तलवारीच्या बळावरही आपल्यासारखे बनवावे, नव्हे तसे त्यांना बनविणे हे एक श्रेष्ठ धार्मिक कर्तव्य आहे; ख्रिस्ताला न मानतील ती सारी बापुडी वाट चुकलेली कोकरे आहेत; त्यांना हाताला धरून ख्रिस्ती पंथाच्या वाटेला लावणे हे परम पवित्र कर्तव्य होय; अशा तन्हेचा आग्रह व तदनुसार धर्मप्रसाराची जोरदार फळी उभी केलेली हिंदुस्थानात दिसून येत नाही. अनेक राज्यसत्तांप्रमाणेच अनेक धर्मपंथही येथे एकमेकांशेजारी सुखाने नांदू शकत. देव एकच म्हटला तर एकही आहे. आणि त्याची रूपे भिन्नभिन्न मानली तरी हरकत नाही. प्रत्येक देवाचे पुजारी निराळे. प्रत्येक जातीला किंबहुना प्रत्येक कुदुंबाला दुसऱ्या दैवताला कोणत्याही प्रकारे कमीपणा न आणता स्वतःसाठी खास असे कोणतेही दैवत पसंत करता येत असे. सांस्कृतिक संक्रमणाचे स्वरूप यांमुळे एकजिनसी किंवा केंद्रीकृत झालेले नव्हते. लोकांनी परंपरागत ज्ञान विशिष्ट धर्माधिकाऱ्यांकडून विशिष्ट ठिकाणी विशिष्ट पद्धतीने घेतले पाहिजे अशी सत्ती नव्हती. काही लोक ते पुस्तकांद्वारा मिळवीत. तर बहुसंख्य लोक ते धंदेवाईक, कथेकरी, नट, गायक, भाट, चारण यांच्याकडून प्राप्त करून घेत. ब्राह्मण लोक देशभर संचार करून लोकांस धर्मतत्त्वे शिकवीत. पण या सर्व धर्मप्रसारकांस एका दावणीत बांधणारी प्रबल केंद्रीय धर्मसत्ता किंवा लोकांच्या दैनंदिन जीवनावर परिणाम करील अशी प्रबळ केंद्रीय राज्यसत्ता

एकमेकांच्या अगदी सानिध्यातही ती अस्तित्वात असतात.

लोकबीजेही (Folk-elements) हिंदुस्थानात स्थानभृष्ट झालेली दिसून येत नाहीत. जंगलात राहणाऱ्या टोळ्या अजूनही बन्याच अंशी आपापली जंगले राखून आहेतसे दिसते. मोठमोठ्या नद्यांच्या खोल्यांत शेती करून राहणारे लोक भटक्या टोळ्यांच्या आक्रमणापुढे पळून गेलेले आढळतात. परंतु हल्लेखोरांचा जोर ओसरला म्हणजे ते पुन्हा आपल्या पूर्वजांच्या वास्तूंत परत आलेले आहेत. पुष्कळदा असेही दिसून येते की, आधीचे जेते असलेले हे भटके आक्रमक लोक आज काहीशा हीन व खालच्या पायरीवर आहेत; आणि त्यांच्या आधीच्या थरांतील कुशल कृषिवलांनी टाकून दिलेल्या पडीक व नापीक प्रदेशांत ते वस्ती करून राहिले आहेत. दिल्लीच्या आसपास आढळणारे गुजर लोक या प्रकारचे होत. एका वेळी मोठे आक्रमण करून स्वतःचे वर्चस्व स्थापित करणारे हे गुजर शेवटी अशा अवस्थेला पोचले की, एका दंतकथेत त्यांना उजाडगावात राहणाऱ्यांपेक्षाही हीन समजले गेले आहे. दिल्लीच्या एका बादशाहाला असा शाप कोणी दिल्याची दंतकथा आहे की, तुझी राजधानी उदध्वस्त होईल. ‘या रहे उजर, या रहे गुजर.’

हिंदुस्थानातील अनेक दैवतवादाशी इतरत्र फोफावलेल्या खिस्ती व महंमदी एकेश्वरवादाची तुलना करून पाहण्याजोगी आहे. ईश्वर एकच आहे आणि अमुक अमुक हा त्याचा एकमेव प्रेषित आहे असे प्रतिपादणाऱ्या या पंथांचे जे प्रचारक असत, ते पूर्वीच्या संस्कृतीच्या खाणाखुणाही राहू न देता तिला समूळ नाहीशी करण्याची पराकाष्ठा करीत असत. आपल्या पंथाची प्रस्थापना होण्यासाठी पूर्वीच्या पंथाचा उच्छेद होणेच त्यांस आवश्यक वाटत असे. तडजोड किंवा जमवून घेणे यांस तेथे वावच नव्हता; एक तर तुम्ही तरी राहा नाही तर आम्ही तरी राहू, असा एकेरीवरचा प्रकार असे. अर्थातच अशा एकेरीपणाऱ्या पंथप्रसारासाठी कित्येकदा शस्त्रबळाचा, बळजोरीचा आश्रय केला तंर त्यांत आश्रय काय! पूर्वीच्या संस्कृतीचा लवलेशही शिळ्हक राहू नये यासाठी हे नवीन पंथाचे प्रसारक किती दक्ष असत याचे एक उदाहरण पाहण्याजोगे आहे. आपल्याकडे ज्याप्रमाणे अश्वमेध करून मग त्यानंतर या यज्ञीय अश्वाचे मांस प्रसाद म्हणून भक्षण करण्याची चाल होती, त्याप्रमाणेच कमीअधिक

वाईट त्यात काय आहे? परंतु इंग्रजी अमदानीचा अंमल सुरु झाला तेव्हा त्यांच्या संस्कृतीचा परिणाम येथील काही लोकांच्या मनावर होऊन त्यांना आपला अधिक दैवतांचा प्रकार त्याज्य वाटू लागला. यांतूनच ब्राह्मो किंवा आर्यसमाज यांसारख्या पंथांचा उदय झाला. परंतु एक गोष्ट पाहण्यासारखी आहे की, या पंथांचा उदय व प्रसार उत्तरेकडे च विशेष झाला. दक्षिणेकडे त्यांचा प्रभाव विशेष पडला नाही. विध्य, सातपुडा ओलांडून दक्षिणेकडे आलेले लोक इकडील लोकांच्या रुढी उचलून, त्यांच्यात मिसळून समरस झाले ते उत्तरेकडील लोकांपेक्षा थोडे निराळेच राहिले.

संस्कृतीचा संघर्ष होऊन एकीचा पाडाव व दुसरीचा विजय असे दृश्य हिंदुस्थानात न दिसता त्यांचा संगम होऊन दोहोंचाही काही अंशी विजय व काही अंशी पाडाव होऊन शेवटी त्यांचा तह झालेला दिसतो. यामुळे गेल्या पाच हजार वर्षांत चालीरितीचा व रुढीचा मोठाच साठा जमत आलेला आहे आणि तो देशाच्या सर्व भागांत प्रसृत झालेला आहे. दंतकथा व इतिहास, मोठमोठच्या राजधराण्यांच्या कथा, तत्त्वज्ञानाची प्रमेये व नीतिविषयक कल्पना, देवांच्या आणि वीरांच्या कथा, पंचतंत्र आणि बृहत्कथा यांत वर्णिलेल्या लोककथा हे सर्व आता हिंदुस्थानाच्या सर्व प्रांतांचे व जमातीचे समायिक धन झालेले आहे.

सांस्कृतिक संक्रमणाचे स्वरूप एकजिनसी किंवा केंद्रीकृत नसल्यामुळे प्रत्येक प्रादेशिक विभाग आपल्या विशिष्ट स्थानिक संस्कृतीला जुळतील असे या परंपरागत ज्ञानाचे उभे-आडवे धागे विणीत असे व न जुळणारे भाग काढून टाकून त्यांऐवजी सुसंगत, रुचतील असे नवीन कथाभाग किंवा कल्पना त्यांत घालीत असे.

ही घडामोड सर्व बाबतीत नेहमीच चालू असे. हिंदूंच्या आपल्या देवांविषयीच्या दृष्टिकोनाचे या घडामोडीस बरेच साहाय्य झालेले आहे. देव, मोठमोठे वीर, माणसे या सर्वांची उत्पत्ती एकाच तत्त्वापासून आहे आणि सर्वांभूती परमेश्वर असल्यामुळे हे सर्व शेवटी एकाच चित्तत्वात विलीन व्हावयाचे आहेत. यामुळे कायमचा नरकवासही नाही, आपल्या आज्ञा बरोबर पाळल्या जातात की नाही याबद्दल दक्ष असणारा कडक देवही नाही किंवा वैयक्तिक मोक्ष हा केवळ त्याच्या कृपेवर अवलंबून

राहील असा तो सर्वसत्ताधीशही नाही. हिंदूंची आपत्या देवाशी वागणूक कधी आदरयुक्त, कधी प्रेममय, कधी व्याजोक्तीपूर्ण तर कधी अरेरावीचीही असते!

हे विशेष पवित्र व हे सामान्य, हे सूक्त व हे असूक्त, हे विहित आणि हे निषिद्ध असे ठरविणारा काही स्वतंत्र, स्वयंसिद्ध मानदंड नसल्यामुळे सर्व प्रकारचे आचार निरनिराक्ष्या जमातीत किंवा एकाच व्यक्तीच्या दैनंदिन जीवनातही एकमेकांच्या आड न येता सुखाने नांदू शकतात. आईबाप व मुले यांच्यात एक हजार वर्षांचाही सांस्कृतिक फरक असू शकतो!

अशा रीतीने नेहमी जुळते घेण्याच्या प्रवृत्तीत गेली पाच हजार वर्षे हिंदी संस्कृती वाढली आहे आणि या दीर्घ कालखंडात वाङ्य, धार्मिक समजुती, तत्त्वज्ञान, नीतिकल्पना या आणि अशा इतर हजारो विषयांच्या बाबतीत असे काही सांस्कृतिक ऐक्य साधले गेले आहे की, त्यामुळे हिंदू हा इतर सर्व हिंदूसारखा आणि हिंदूतरांपेक्षा वेगळा असा चटकन उमगून येतो. ख्रिस्ती धर्मने युरोपवर लादलेल्या ऐक्यापेक्षा हिंदुस्थानातील हळूहळू उत्क्रांत होत आलेले हे सांस्कृतिक ऐक्य कितीतरी पटीने श्रेष्ठ आहे.

परंतु या समावेशक व सर्वसंग्राहक वृत्तीच्याच पोटी आपापले भिन्नत्व कायम टिकविण्याची वृत्ती उत्पन्न होते. तुझे तुझ्यापाशी व माझे माझ्यापाशी, या वृत्तीमुळे एक प्रकारची अलिसत्ता उत्पन्न झाली- कुंपणे पडली. केंद्रीय प्रबळ सत्तेच्या अभावी आणि मानवी गरजांपैकी प्रमुख जी सुरक्षिततेची गरज तिच्यामुळे कुटुंब हेच केंद्र बनले. निरनिराळे धंदे करणारी कुटुंबे आपापली वैशिष्ट्ये कायम ठेवून स्वतःभोवती तट उभारून बसली. जातिसंस्था हिंदुस्थानात कोणी आणली हे आज निश्चित सांगता येत नाही. पण तिचा उगम या अलिसत्तेच आहे. आपापल्या धंद्यांचे वैशिष्ट्य टिकविण्याच्या प्रयत्नामुळे ब्राह्मण, क्षत्रिय, वैश्य, शूद्र असे स्पष्ट भेद पडले. पहिल्या दोघांची एक प्रकारची एकी असे. पैसा उत्पन्न करण्याच्या कामी तिसऱ्याची गरज भासे आणि पूर्वीच्या प्रजेचा अंतर्भाव चवथ्यात होई.

केंद्रीय संरक्षणव्यवस्थेच्या अभावी एक प्रकारचा विस्कळितपणा आला. व्यवहारात परस्परांबाबत अविश्वास, मत्सर, असहिष्णुता, वा

अलिस्ता आली. ‘स्वधर्मे निधनं श्रेयः परधर्मो भयावहः’ यामुळे ही ही अलिस्ता वाढली. जातिसंस्था दृढमूल झाल्या.

वरील गोर्टीचा योग्य बोध होण्यासाठी हिंदुस्थानात कुटुंबसंस्थेचा विकास कसा झाला; कुल, जाती, ग्रामसंस्था कशा वाढल्या; त्यांच्यात प्रादेशिक भिन्नत्व काय आहे याचा शोध करून त्यांचे नकाशे काढून टिप्पण केल्यास भारताच्या इतिहासावर पुष्कळच प्रकाश पडेल.

- १९४९

३. साहेब आणि आमची संस्कृती

इंग्रज हिंदुस्थानात प्रादेशिक आक्रमण करू लागले त्यांसुमारास भारत दुसऱ्या एका आक्रमणातून मुक्त होण्याच्या मार्गावर होता. सहो-सात शतके हिंदुस्थानच्या निरनिराळ्या भागांवर राज्य करणारी मुसलमानी सत्ता हिंदूनी खिळखिळी करून टाकली होती. इंग्रज आले नसते तर काय झाले असते ह्याबद्दल तर्कट करण्याचे आपल्याला काही कारण नाही; पण मुसलमानांच्या जवळजवळ एका सहस्रकाच्या संघर्षनंतरचा हिंदुस्थान व दीड शतकाच्या इंग्रजी आमदानीनंतरचा हिंदुस्थान ह्यांची थोडक्यात तुलना करणे आवश्यक आहे.

महंमदी धर्मांचा प्रसार इतक्या झापाट्याने झाला की, महंमदाच्या मरणानंतर पांच-सहा शतकांतच मुसलमानांनी अटलांटिकच्या किनाऱ्यापासून तो पिवळ्या समुद्रापर्यंत आपले पाय पसरले. खुद युरोपातून त्यांना माघार घ्यावी लागली. चीनमध्ये त्यांच्या धर्माचा म्हणावा तसा प्रभाव पडला नाही, पण भूमध्यसमुद्रापासून तो चीनच्या सरहदीपर्यंतचा प्रदेश बहुतेक सर्वस्वी महंमदी बनला. हा पट्टा बहुतेक अर्धसंस्कृत भटक्या टोळ्यांचे वसतिस्थान होते. खुद टायग्रिस युफ्रेटिसच्या दुआबात कित्येक वर्षशतांच्या संस्कृतीचे, काही शहरांतून काही ग्रीक व रोमन लोकांच्या वसतीचे अवशेष तेवढे शिळ्यक राहिले. इराणही

पोषाखाचे स्थान प्राप्त झाले. मोगलांचे घोक श्रीमंत हिंदूनी उचलले; मोगल शिल्पकला हिंदूनी उचलली; असे कितीतरी परिणाम हिंदू जीवनावर मुसलमानी अंमलामुळे झाले. पण हिंदू समाजजीवन मूलतः जसे होते तसेच राहिले. अनेकदैवतवाद, ब्राह्मणांचे पूज्यत्व, काही जार्तीची अस्पृश्यता, गाईचे पावित्र्य, गणित व ज्योतिष, न्याय, तर्क, शारीरशास्त्र, तत्त्वज्ञान, काव्य, नाट्य ही सर्व होती तशीच राहिली. उलट जे मुसलमान समाज पंजाब-दिल्लीपासून दूर होते ते उत्तरोत्तर आचारविचारांत हिंदूमध्ये विलीन होतील की काय अशी भीती मुसलमान पुढाऱ्यांना वाढू लागली. इंग्रजी राजवटीत इंग्रजी भाषा व अधिकाराच्या जागा, तसेच राष्ट्रीय पुढारीपण, हिंदूच्या हाती आले. संबंध मुसलमान समाज हिंदूच्या मानाने मागासलेला राहिला. मुसलमान सत्ता आली आणि गेली. पण हिंदू समाज पूर्वी होता तेथेच राहिला.

इंग्रजांचे आक्रमण, त्यांची ही शतकाचीच पण सर्व हिंदुस्थानभर एकछत्री सत्ता व तितक्याच अल्पावधीत त्यांचे तडकाफडकी प्रयाण ह्या तीन घटनांतून संक्रान्त झालेला हिंदू समाज पाहिला तर काय दिसून येईल? इंग्रजांचे सांस्कृतिक ऋण काय? इंग्रज आले व गेले, आम्ही मात्र होतो तसेच राहिलो, असे म्हणता येईल का?

पूर्वी कोणत्याही राज्यकर्त्याचे नव्हते असे एकछत्री मध्यवर्ती राज्य भारतावर इंग्रजांनी केले. कोट्यवधी परकीयांवर थोड्या वेळांत परिणामकारक रीतीने त्यांना सत्ता प्रस्थापित करावयाची होती. त्यांना या परकीयांच्या विलक्षण धर्मात फारशी ढवळाढवळ करण्याची इच्छा नव्हती. संबंध युरोप खंडाएवढा देश व त्यांतील निरनिराळ्या भाषा यांच्या संस्कृतीची जोपासना करावयाची नव्हती. म्हणून त्यांनी स्वतःच्या भाषेच्या शाळा काढल्या व त्यांना हवा असलेला हलकासलका अधिकारीवर्ग तयार केला. होता होईतो त्या प्रांतांचे अधिकारी त्या प्रांतातच न नेमण्याची ते खबरदारी घेत. हिंदुस्थानातील कोठल्याही प्रांतातील मनुष्याला वाटेल तितक्या लांबच्या प्रांतात नोकरी करण्याची शक्यता उत्पन्न झाली; व निरनिराळ्या प्रांतांतून भरती झालेला पण नेमणुका व बदल्या या निमित्ताने सर्व हिंदुस्थानातील मोठमोठ्या शहरी जाऊन-येऊन राहणारा असा एक आंतरप्रांतीय नवीनच वर्ग तयार झाला.

डोंगरांच्या रांगांनी विभागलेला व जुनी संस्कृती स्मृतिशेष राहिलेल्या देशांपैकी होता, व ह्या पुढारलेल्या केंद्रांतूनही मुसलमानी धर्म पूर्णतया स्वीकारला गेला. चीनमध्ये फार काळ मुसलमानी राजांचा अंमल बसला नाही. थोडेबहुत लोक महंमदाचे अनुयायी झाले, पण मोठ्या जोराने धर्माचा प्रसार झाला नाही. ह्याउलट हिंदुस्थानात मुसलमानांची राज्ये व उपराज्ये १४ व्या- १५ व्या शतकापर्यंत चांगलीच दृढमूल झाली. धर्मातरही फार प्रमाणात झाले; इतके की आज सर्व जगातील मुसलमानांची लोकसंख्या घेतली तर हिंदुस्थानातील मुसलमानांची सर्वात अधिक भरते. असे असूनही देश मुसलमानांचा झाला नाही; व मुसलमानही बहुसंख्य लोकांपासून अलिस राहिले. ज्या लोकांनी धर्मातर केले त्यांतील राजधानीजवळचे लोक सोडले तर इतरांनी आपली पूर्वीची भाषा, पोशाख, वगैरे जसेच्या तसेच ठेवले. पूर्व बंगालमधील मुसलमान हिंदूपेक्षा निराळे पडत नाहीत. केरळात तर मुसलमानांनी पूर्वीची मातृसत्ताक कुटुंबपद्धती हिंदूपेक्षाही जास्त आस्थेने टिकविली आहे. इतकी सांस्कृतिक एकरूपता होत होती की, हिंदूंची जातिसंस्था हिंदी मुसलमानांत सर्वत्र कायम राहिली; राठोड मुसलमान पिढ्यानपिढ्या मुसलमान झाल्यावरही आपण राठोडवंशीय रजपूत होतो हे विसरत नाही. तो हिंदू महाराच्या हातचे पाणी पीत नाही. जरी मुसलमानी लोकसंख्येच्या दृष्टीने हिंदी मुसलमान बहुसंख्य असले तरी पूर्व-पश्चिम सीमेखेरीज इतर सर्वत्र त्यांची संख्या खुद हिंदुस्थानात थोडीच राहिली. इतकी सांस्कृतिक एकरूपता असूनही केवळ एकदैवतवादामुळे मुसलमान परकेच राहिले. धर्मयुद्धाच्या वेडाला ते कधी बळी पडतील याचा नेम नसे. जेथे-जेथे त्यांचे राज्य होते तेथे-तेथे इतर धर्मांयांविरुद्ध कायदे असल्यामुळे इतरांची धर्मभावना जागृत राहण्यास मदत झाली. देवळे फोडून वा भ्रष्ट करून मशिदी बनविण्याच्या प्रयत्नामुळे बहुजनसमाजाची त्यांच्याविषयीची परकीयत्वाची भावना जिवंत राहिली, व शेवटी औरंगजेबासारख्या कडव्या मुसलमानामुळे हिंदूंच्या धर्माभिमानाची ज्योत प्रखर होऊन त्यांतच मोगली सत्ता खाक झाली. मुसलमानी धर्मप्रसारकांमुळे पुष्कळ हिंदू मुसलमान झाले; राज्यशासनविषयक वाडमयात उर्दू व फारशी शब्दांचा भरणा झाला; मोगली पोशाखाला काही प्रसंगी सामान्य

एकछत्री अंमलामुळे उत्पन्न झालेल्या एकभारतीय जाणिवेला त्यामुळे जोर मिळाला. ह्या नव्या बुद्धिजीवी वर्गाच्या महत्त्वाकांक्षेची पूर्ती व्हावयास सबंध भारताचे क्षेत्र आवश्यक होते. ह्यांच्याच जोडीला एका नव्या अखिल भारतीय व्यापारी वर्गाचाही प्रादुर्भाव त्या अंमलाखाली झाला. पूर्वीच्या प्रांतिक राज्यांतून बाहेरच्या व्यापाच्यांना व कसबी लोकांना आणून शहरांतून त्यांची वस्ती करण्याचा प्रघात होता. पण अशी मंडळी लवकरच त्या त्या प्रांतांत स्थायिक होत, तेथील भाषा शिकत, त्या त्या समाजात लोकप्रिय होण्याचा प्रयत्न करीत. इंग्रजांच्या अंमलाखाली ही परिस्थिती बदलली. इंग्रजी पोलीस सर्व प्रांतांतून सारखेच संरक्षण देत व ते संरक्षण पोषक समाजाच्या चांगुलपणावर, व्यापारी व जनता यांच्या परस्परसंबंधांवर अवलंबून नव्हते. आपली मायभूमी सोडावी, परप्रांतांतून अलोट संपत्ती आणावी किंवा परप्रांती नोकरी करून द्रव्यसंचय करावा व आणलेल्या पैशातून स्वकीयांची व स्वकुंदुंबाची भर करावी असा प्रघात सुरु झाला. परप्रांताबद्दल कधी आत्मीयता उत्पन्न झाली नाही- कधी त्या प्रांतातील लोकांच्या आकांक्षांबद्दल सहानुभूती वाटली नाही- पोटासाठी तसल्या सहानुभूतीचा वरवर देखावा करणेही आवश्यक राहिले नाही. प्रांताभिमानाच्या सीमेपलीकडे जाऊन अखिल भारताच्या प्रेमाचे दिग्दर्शन करणाऱ्यांत ह्या दोन तन्हेच्या लोकांचा विशेष भरणा दिसतो. ते आपली मायभाषा, प्रांत व जात कधी विसरत नाहीत. त्यांचा बेटीव्यवहार फक्त स्वप्रांतीयांतच होतो. इतर प्रांतांत ते आपापल्या प्रांतीयांचे भिन्न गट निर्माण करून कोठे महाराष्ट्रीय समाज, तर कोठे मारवाडी समाज, आंध्रसभा, तामीळसमिती, आदिकरून स्थापून इतरांपासूनचे आपले भिन्नत्व कायम ठेवतात. त्यांचा कटाक्ष एवढाच असतो की, नोकरीपुरता किंवा व्यापारधंदा करून पैसा मिळविण्यापुरता भारत एक आहे व तो सर्वांना तसा मोकळा राहावा. इंग्रजांचे स्वतःचे परकीयत्व, सर्व प्रांतांबद्दल त्यांची समष्टी, कोठेही बदल्या केल्या तरी चालेल अशा तन्हेचा नोकरवर्ग निर्माण करण्याची आवश्यकता व सर्वत्र सारखेच संरक्षण ह्यामुळे ह्या नव्या वर्गाची उत्पत्ती व भरभराट झाली. आज ह्या दोन्ही वर्गांचा प्रभाव भारताच्या राजकारणावर पडलेला दिसतच आहे.

आमच्या कुटुंबसंस्थेत इंग्रजांनी प्रत्यक्ष ढवळाढवळ फार थोडी

केली पण त्यांच्या राजवटीत जुन्या कुटुंबव्यवस्थेत जे फेरफार झाले तेवढे गेल्या हजार वर्षांत झाले नाहीत. काही फेरफार यंत्रयुगाच्या बदललेल्या आर्थिक परिस्थितीमुळे झाले, व बरेचसे इंग्रजी समाजजीवनाच्या अनुकरणाच्या इच्छेने आमच्याच लोकांनी केले. इंग्रजांना अगणित कारकून, पट्टेवाले, मास्तर व सैन्यांतील शिपाई लागत असल्यामुळे तरुण पुरुषांना वाडवडिलांचे घर सोडून स्वतंत्र कमाईची शक्यता उत्पन्न झाली. उद्योगधंदे व गिरण्यांमुळे गरीब शेतमजुरांना स्वतःच्या खेडचाबाहेर पोटाचा उद्योग मिळाला, आणि केवळ शेतीवर आधारलेली एकत्र कुटुंबपद्धती हळूहळू नष्ट होऊ लागली. ज्याला कोणत्या तरी जमिनीच्या तुकड्यात मालकी नाही असे माणूस इंग्रजांच्या राजवटीआधी भिकान्याखेरीज नव्हते. जसजसे लोक पोटाकरिता बाहेरगावी राहू लागले, तसेतसा त्यांचा मूळ घराशी संबंध कमी होऊन सामायिक कुटुंबातील जमिनीच्या तुकड्याच्या मालकीबरोबर येणान्या सामायिक कुटुंबाच्या कधीही न भागणान्या गरजा पुरवणे जड वाटू लागले, व हळूहळू अशा सामायिक कुटुंबाशी संबंध तोडण्याकडे प्रवृत्ती वाढत गेली. केवळ नोकरीधंद्यावर पोट भरणान्या लोकांचा वर्ग निर्माण झाला. आईबाप व मुले, क्वचित एखादुसरे वडील माणूस, अशी सुटसुटीत कुटुंबे दिसू लागली. ही कुटुंबे शिक्षण घेऊन झापाट्याने पुढे आली. इंग्रजी वाङ्यातील कौटुंबिक जीवन हा या समाजाचा आदर्श होता. हिंदुस्थानात झालेले बरेचसे सामाजिक कायदे ह्या समाजाच्या प्रेरणेने झाले; बहुसंख्य लोकांना या सुधारणांची गरज वाटली म्हणून नव्हे. त्या सुधारणांना अतिशय तीव्र विरोधही झाला नाही व त्यांचा प्रसारही झाला नाही. बरेचसे कायदे दफ्तरीच राहिले. बरेच कायदे व्याप्तीच्या दृष्टीने अगदी मर्यादित स्वरूपाचे होते, व बरेच मूलगामी स्वरूपाचे असूनही व्यवहारात निरुपयोगी ठरले. त्यांतील बरेच कायदे विभक्त कुटुंबाच्या गरजेमुळे झाले. स्त्रियांना विभक्त कुटुंबात जे महत्त्वाचे व मानाचे स्थान मिळते ते मोठच्या एकत्र कुटुंबात मिळत नाही, व त्यांची स्थिती सुधारण्यासाठीही पुष्कळ कायदे झाले. विलायतेतील स्त्रियांना हक्क मिळविण्यासाठी फार कष्ट पडले, येथील स्त्रियांना ते विनासायास व ते टिकविण्याची पात्रता अंगी येण्याच्या आतच मिळाले. नव्या राजवटीत या बाबतीत पाऊल मागे पडले असे वाटत नाही.

स्त्रीशिक्षण, बेताची मुले असलेली सुटसुटीत नागरी कुटुंबे व स्त्रियांना मिळणारा थोडाबहुत रिकामपणा यांमुळे स्त्रिया सार्वजनिक आयुष्यात पुष्कळच वाटा मिळवू लागल्या, आपली खरी व काल्पनिक दुःखे वेशीवर टांगू लागल्या व नवन्याच्या बाहेरील नोकरीमुळे मुलांवर सत्ता गाजवू लागल्या. भारतातील स्त्रियांनी तरी एखादा वार्षिक उपास वा सण करून या क्रांतीची आठवण ठेवावी एवढे मोठे इंग्रजी राजसत्तेचे ऋण त्यांच्या डोक्यावर आहे. जी बाब स्त्रियांची तीच खालच्या समजल्या जाणाऱ्या जातीची, विशेषत: अस्पृश्यांची. इंग्रजांनी शाळा, आगगाडी, आगबोट, रस्ते वगैरे सार्वजनिक ठिकाणी शक्य तोवर सर्व जातींना सारखे लेखले. अस्पृश्यांना स्वतःची, व स्पृश्यांना अस्पृश्यांच्या मानवतेची जाणीव इंग्रजांनी पहिल्याने दिली यांत मुळीच संदेह नाही. राजसत्तेच्या दृष्टीने व धर्मप्रसारकांच्या दृष्टीने ब्राह्मणांचे वर्चस्व कमी करणे इंग्रजांना इष्ट होते; व जरी इंग्रजी शिक्षणाच्याद्वारे ब्राह्मणांची आर्थिक स्थिती सुधारली, तरी भूदेव म्हणून त्यांचे समाजातील वर्चस्व कायम नाहीसे झाले. जन्मजात श्रेष्ठकनिष्ठपणा जाऊन ज्याच्याजवळ पैसा तो श्रेष्ठ ही यंत्रयुगीन विचारसरणी हव्हूहव्हू हिंदी लोकांत रुजू लागली आहे. जात्यधिष्ठित समाजधारणा अजून गेली नाही, पण तिचा पाया डळमळला एवढे खरे. कोणी म्हणतील की ही सर्व स्थित्यंतरे यंत्रयुगाची निर्दर्शक आहेत. इंग्रज नसते तरी जे व्हायचे ते झालेच असते, इंग्रज हे नुसते निमित्त होते. खरे कारण यंत्रयुगच होते. पण यंत्रयुगाशी आमची ओळख इंग्रजांमुळेच झाली व आमची आजची सामाजिक परिस्थिती हा इंग्रजी यंत्रयुगीन संस्कृती व भारतीय संस्कृती यांच्या संघर्षामुळे झालेला यंत्रयुगाचा विशिष्ट आविष्कार आहे हे विसरून कसे चालेल? परकी सत्ताधाऱ्यांनी इंग्रजी भाषेचे शिक्षण दिले तेव्हा भारतीयांना एका नवीनच संस्कृतीचे दर्शन झाले. या संस्कृतीची बरीचशी अंगे भारतीयांना पटणारी नव्हती, पण मुख्यत: वाङ्घ्य व शास्त्रे यांचे दर्शन दिपवून टाकणारे होते. इंग्रजांचा अखंड स्वातंत्र्याचा हजार वर्षांचा इतिहास, प्रत्येक शतकांमधील त्यांची उज्ज्वल वाङ्घ्यनिर्मिती, भूगोलावरील त्यांचे आक्रमण व अर्वाचीन शास्त्रांतील त्यांची आश्वर्यकारक कामगिरी यांनी भारतीयांना भारून टाकले. इंग्रजांचे ललित वाङ्घ्य जसे हव्य तसेच शास्त्रीय वाङ्घ्यही मूलग्राही, सुलभ व अतिशय

वाचनीय असे आहे. इंग्रज जसे स्वतंत्र वाडमयाचे निर्माते आहेत, तसेच परकीयांच्या वाडमयाचे संकलक व भासांतरकारही आहेत. इंग्रजी भाषेतून संबंध जगाच्या वाडमयाची ओळख करून घेता येते. भारतीय, मधला काही कालखंड वगळला तर, मुख्यत्वे बुद्धिप्रधान असल्यामुळे या नवीन ज्ञानामृतावर आधाशासारखे तुटून पडणार हे ठरलेलेच होते. यासारखे आपण काहीतरी करावे असे त्यांना वाटू लागले, व पाश्चिमात्यांच्या धर्तीवर शिक्षणक्रम येथे सुरु झाले. या नवशिक्षित पिढीतून नवे शास्त्रज्ञ, नवे कलाकार व नवे वाडमयनिर्माते पुढे आले. अगदी बोटावर मोजण्यासारखे असामान्य लोक वगळल्यास, ह्या क्षेत्रातील आंपली बहुतेक कामगिरी केवळ अनुकरणात्मक आहे. आम्ही नुसते परपुष्टच नव्हे, तर परागतिक' आहोत; इंग्रजांच्या समाजजीवनात वैचारिक लाटा उसळून जे राजकीय पंथ, शास्त्रीय दृष्टिकोन व वाडमयीन पद्धती उत्पन्न होतात किंवा इतर राष्ट्रांत उसळलेल्या लाटांचे जे वर्णन इंग्रजीच्याद्वारे आम्हांला कळते त्याची पुस्ट, फिक्या रंगांतील किंवा विकृत भडक रंगांतील प्रतिकृती आम्ही आमच्या सांस्कृतिक जीवनात उठवण्याचा प्रयत्न करतो. कोठल्याही सांस्कृतिक निर्मितीचा पाया स्वानुभूती हा आहे. शास्त्रीय कोडे स्वतःला पडले पाहिजे, त्याची तळमळ स्वतः अनुभवली पाहिजे, तरच कलेची निर्मिती होऊ शकते. व्यक्ती व समाज यांच्या संबंधांची गुंतागुंत स्वतःच्या जीवनात प्रतीत झाली तर वाडमयनिर्मिती होते, नाहीतर स्वानुभूतीच्या पायाशिवाय 'कर्णिकार सुमनांचे' भरताड काय करायचे? आमची बहुतेक निर्मिती सहानुभूतीतून निघालेली आहे. इंग्रजांनी स्वातंत्र्ययुद्धाबद्दल लिहिले, आम्ही लिहितो; त्यांनी लघुकथा लिहिल्या, आम्ही अनुकरण करतो. त्यांनी कामकरी वर्गाची गान्हाणी गायिली, आम्ही गातो; - त्यांत आत्मप्रत्यय व स्वानुभूती नसल्यामुळे हे सर्व वाडमय, शास्त्र व बरीचशी कला कशी निर्जीव वाटते.

सत्ताधान्यांबद्दल द्वेष, मत्सर वाटला तरी त्यांचे अनुकरण जितांकडून प्रत्यही होत असते. स्वतःच्या अज्ञानाची, रीतीभारीची, आचारांची व धर्माची लाज वाटणे व शक्य ते करून बोलण्याचालण्यात व पोशाखात आपण त्यांपासून भिन्न नाही हे भासविण्याचा प्रयत्न होणे हे पराजित मनोवृत्तीचे निर्दर्शन आहे, व असले निर्दर्शन भारतातील सर्व प्रांतांतून

सुशिक्षित व पुढारलेल्या लोकांनी केले. मायभाषेपेक्षा उर्दूच भाषा जास्त चांगली येते, ही प्रौढी जसे मुसलमानी राज्यकर्त्यांच्या सहवासातील कित्येक लोक मारीत, तशीच प्रौढी 'आम्हांला स्वभाषेपेक्षा इंग्रजीच छान बोलता येते' म्हणून नवशिक्षित मारू लागले. स्वतःचा पोशाख व रीतीरिवाज टाकून मुसलमानांचे अनुकरण झाले तसेच अनुकरण इंग्रजी पोशाख रीतीरिवाज यांच्या बाबतीत झाले. स्वतःच्या धर्माची, पोशाखाची, तसेच दैवतस्वरूपाची चेष्टा हे सुधारकत्वाचे पुढारलेपणाचे लक्षण झाले. कोठच्याही देशाचे रितिरिवाज, धार्मिक समजुती व पोशाख ही तर्काच्या कसोटीला कधीही उतरणे शक्य नाही हे तत्त्व न उमजल्यामुळे आगरकरांसारखे लोक आपल्या रीतिरिवाजांवर हास्यास्पद टीका करीत, व त्या टीकेचे निराकरण, तितक्याच हास्यास्पद रितीने सनातनी करीत. ही प्रथमारंभीची आत्मनिंदा व दैन्य लवकरच उदयास आलेल्या राष्ट्रीय भावनेने नाहीसे झाले, पण आत्मगौरव व इंग्रजनिंदेचे एक नवीन तंत्र सुरु झाले. स्वतःच्या लघुत्वाच्या जाणिवेचा आविष्कार मनुष्य दोन तन्हांनी करतो- एक आत्यंतिक दैन्य दाखवून व दुसरे आत्यंतिक प्रौढी मारून. राष्ट्रीय लढ्याच्या युगातील दैन्यदर्शन हे या दुसऱ्या प्रकारचे होते. मात्र आमचे वाडमय किती उच्च दर्जाचे होते हे दाखविताना कालिदासाच्या शाकुंतलाबद्दल गटे काय म्हणाला हे सांगावयास या नव्या पिढीतील विद्वान कधीही विसरत नसत!

समाजाचे जीवन सुसून्हा होण्यास सर्व समाज साधारणपणे मान देतो अशी परस्परसंबंधांची बांधणी पाहिजे. समाजव्यवहाराशी विधिनिषेधाचे नियमन पाहिजे. विधीसाठी चोदना व निषेध व्यवहारात उतरविण्यासाठी निर्बंधात्मक सत्ता पाहिजे, व ही चोदना आणि निर्बंध केवळ पिनल कोडावर अवलंबून न राहता दृढमूल झालेल्या सामाजिक मूल्यांवर अधिष्ठित पाहिजे. समाजाचे ध्येय, समाजातील नैतिक मूल्ये, धर्म व तत्त्वज्ञान या संस्कृतीवरच राष्ट्र उभे राहणे व भरभराटणे शक्य आहे. आज आमचे जीवन केवळ अनुकरणात्मक आहे. व्यक्तींनी काय करावे ते सुचत नसल्यामुळे निरनिराळ्या अर्वाचीन क्रषीचे आश्रम रामेश्वरापासून हिमातल्यापर्यंत या अगतिक जीवांनी भरलेले आहेत. सामाजिक ध्येये आखली नसल्यामुळे इंग्रजांच्याकडून घेतलेल्या शब्दांच्या पोकळ

चौकटीत निरनिराळ्या राजकीय व सामाजिक चळवर्द्धीच्या कसरती चाललेल्या आहेत. dynamic and the static (गतिमान, स्थितिमान) forward progressive, backward, stagnant (पुरोगामी- बुसरलेले, सनातनी) democracy-dictatorship (लोकशाही, हुकूमशाही), creative, destructive (विधायक-विनाशक), अशी ही केवढी तरी लांबलचक शब्दांची मालिका देता येईल. या शब्दांच्या खुराकावर आपण जगणे शक्य नाही. हिंदी संस्कृतीच्या नावाखाली भारत नाट्य व नृत्य, जुनी शिल्पकला, जुन्या तन्हेची दागदागिन्यांची घडण, जुने विणकर व कारागीर यांना थोडाबहुत पैसा आज मिळत आहे; पण हा मान म्हणजे क्षणभंगुर फॅशनची लहर वाटते. नाट्य, नृत्य, शिल्प ही सर्व एकेकाळी चैतन्याने स्फुरणाऱ्या पण पुष्कळ वर्षांपासून मरु घातलेल्या एका उज्ज्वल संस्कृतीचे अश्मीभूत अवशेष आहेत. जोपर्यंत ती परंपरागत संस्कृती परत नव्या जोमाने, नव्या शरीराने उठणार नाही, तोपर्यंत संस्कृतीची बाह्य चिन्हे केवळ सांगाडेच राहणार. ही सौंदर्याची प्रतीके बहुजनांच्या हृदयांत खेळत असलेल्या संस्कृतीचे मूर्तिमंत शरीर न राहता, श्रीमंतांची खेळणी राहतील. आमची सांस्कृतिक मूळ्ये कोठच्याच बाबतीत ठरलेली नाहीत. आमच्या परंपरागत संस्कृतीच्या प्रत्येक अंगाचा आम्ही धि:कार करतो. तथापि ती संस्कृती तीन हजार वर्षे सारखी बदलती पण अखंड राहिली आहे, तिला नव्या स्वरूपात आणता येईल. पूर्वीची मूळ्ये परत नव्याने पारखून घेता येतील, हे आम्ही विसरलो आहो. इंग्रज गेल्यानंतर अजून आम्ही स्वतंत्र संसार करू लागलो नाही. जर सांस्कृतिक मूळ्ये ठरवली नाहीत तर नावाने स्वतंत्र राहून कोठल्या तरी पाश्चिमात्य राष्ट्राचे उपग्रह म्हणून आपल्याला कायम राहावे लागेल.

आमच्या भ्रमिष्ट परिस्थितीचे दर्शन मिळण्यास लांब जाणे नको. समाज व राष्ट्र यांच्या जीवनास आवश्यक असलेल्या कितीतरी लहानमोठ्या प्रश्नांवर आज एक तर आम्ही मुळधता तरी स्वीकारातो किंवा आज बोललेले उद्या विसरतो हे पुढील उदाहरणांवरून दिसून येईल. आमचे राष्ट्रगीत काय असावे? आमची राष्ट्रभाषा काय असावी? राष्ट्रातील प्रांत भाषावार असावेत की नसावेत? शिक्षण कोणत्या धर्तीवर असावे? भांडवलवाल्यांवर निर्बंध घालावेत की नाहीत? हिंदुस्थानात लोकसंख्येचे

नियोजन असावे की नाही? सर्वांना धान्य पुरेल इतके पिकत नाही; अशा परिस्थितीत धान्यवाटप व नियोजन असावे की नाही? न्याय व पोलिसखाते यांची फारकत व्हावी की नाही? एकीकडून सर्वस्वी केंद्रित सत्तेबद्दल बोलून लगेच सर्वस्वी स्वयंपूर्ण खेड्यांची गोष्ट कशी काढता येईल? Secular state म्हणजे काय? राष्ट्रांतील अधिकाऱ्यांनी जाग-जागी गांधीर्जीचे केलेले रक्षाविसर्जन, गव्हर्नर जनरलांनी बिर्ला मंदिरात (लक्ष्मीनारायण मंदिर) केलेली प्रार्थना ही Secular state शी सुसंगत आहेत का? हिंदू म्हणून घेतल्याने राज्यकारभारात कोणता फरक पडेल?

अशा परिस्थितीत इंग्रजांनी गेल्या शंभर वर्षात आम्हांला काय दिले हा प्रश्न नसून, आमच्या समाजाची धारण करण्यापुरते काही ठेवले आहे का? सांस्कृतिकदृष्ट्या आम्ही परत स्वतंत्र होण्याची काही आशा आहे का? हे अगदी निकडीचे प्रश्न आपणांपुढे आहेत. इंग्रजांच्या शंभर वर्षाच्या अमदानीत आमची जुनी समाजव्यवस्था पार नाहीशी झाली नाही. जुन्या समाजव्यवस्थेचे बाह्य स्वरूप, बन्याच बाबतीत टिकून आहे, पण तो जीव नसलेला पोकळ कोबा आहे. आम्हांला जे हवे ते नवे अर्थशास्त्र, नवे राज्यतंत्र, नवे विज्ञान हे नसून नवे समाजशास्त्र हवे आहे. ते आले व जीवनाची मूल्ये काय, हे ठरले म्हणजे बाकीची सामाजिक जीवनाची क्षेत्रे आपोआपच निश्चित रूप घेतील. नवे समाजशास्त्र होईल ते आपल्या सांस्कृतिक परंपरेचे स्मरण ठेवून होईल की केवळ पाश्चात्यांच्या अनुकरणाने होईल, हा फार महत्वाचा प्रश्न आहे. तीन हजार वर्षाच्या अखंडित संस्कृतीचे आम्ही वारस आहोत. ती संस्कृती लवचिक, प्रगमनशील व काळाप्रमाणे बदलणारी आहे. तिच्यात साचलेल्या घाणीबरोबर अविनाशी मूल्ये आहेत. घाण टाकून, ती मूल्ये पाखडून घेतली तर समाजधारणा होईल. त्यांत आपल्या संस्कृतीचे स्वतंत्र रूप-एका मानवतेचे दिक्कालांतर्गत झालेले विशिष्ट दर्शन- कायम राहून ती नव्याने फोफावेल, व व्यक्तीच्या व राष्ट्राच्या जीवनातील अगतिकर्ता जाऊन आपण परत सर्व दिशांनी संपन्न होऊ; नाहीतर कोणत्या ना कोणत्या तरी पाश्चिमात्य राष्ट्राचा उपग्रह म्हणून भ्रमण आपल्या नशिकी येईल.

४. भारतातील वन्य समाज

भारतातील एकंदर लोकसंख्या ३६,११,५१,६६९ (छत्तीस कोटी, अकरा लक्ष, एकावन्ह हजार, सहाशे एकूणसत्तर) इतकी आहे (१९५१). त्यांपैकी शेकडा १७.३ टक्के शहरांत व शेकडा ८२.७ टक्के म्हणजे २९,८६,७२,४३० (एकोणतीस कोटी, शाहाएँशी लक्ष, बहात्तर हजार, चारशे तीस) ग्रामीण विभागातील आहे. ह्या ग्रामीण विभागापैकी २,२५,११,८५४ (दोन कोटी, पंचवीस लक्ष, अकरा हजार, आठशे चौपन्न) रानात राहणारे * आदिवासी आहेत. म्हणजे १९५१ साली भारतातील लोकसंख्येत शेकडा पाच लोक आदिवासी किंवा वन्य म्हणून गणले गेले. ग्रामीण जनतेच्या मानाने हे प्रमाण ८ टक्क्यांपेक्षा थोडे जास्त आहे.

आदिवासी सर्व भारतभर सर्व प्रांतांतून सारख्या प्रमाणात विखुरलेले नाहीत. काही प्रांतांतून आदिवासी जमाती अत्यल्प प्रमाणात आहेत; पंजाब व उत्तर प्रदेशच्या सपाट मैदानात ते जवळजवळ नाहीत. केरळ, मद्रास, म्हैसूर ह्या प्रदेशांतून त्यांची संख्या दीड लाखांच्या आतच आहे.

* मुंबई येथील जी.एस.घुर्ये ह्यांचे या विषयावरील *Aborigines, so-called and Their future-- Poona 1943* हे पुस्तक जिज्ञासूनी वाचावे.

आंध्र, आसाम, बिहार, मुंबई, मध्यप्रदेश, ओरिसा, राजस्थान व पश्चिम बंगाल या प्रदेशांतून ती १५ ते ३९ लाख आहे. प्रांताप्रांतातून संख्या वेगवेगळाली आहे एवढेच नव्हे, तर इतर लोकसंख्येशीही त्याचे प्रमाण भिन्न भिन्न आहे.

केरळात आदिवासीचे प्रमाण शेकडा १ टक्का, आंध्रात ३ टक्के, मुंबई प्रांतात ८ टक्के, बिहारात १० टक्के, आसामात व मध्यप्रदेशात प्रत्येकी १९ टक्के व ओरिसात २१ टक्के असे आहे.

भाषांची परस्पर-दुर्बोधता

वन्येतर भारतात जी प्रमुख भाषाकुले सापडतात ती वन्यांच्या बोलीमध्येही सापडतात, हे या लेखाच्या शेवटी दिलेल्या निरनिराळ्या प्रांतातील मुख्य वन्य जमाती व त्यांची वसतिस्थाने यासंबंधीच्या माहितीवरून दिसून येईल. ज्याप्रमाणे एका भाषा-कुलातील निरनिराळ्या भाषा बोलणाऱ्या वन्येतर भारतीयांना एकमेकांचे बोलणे कळणे अवघड जाते तसेच वन्यांच्या बाबतीतही होते. भिली भाषा कातकन्यांना किंवा वारल्यांना कळत नाही, त्याचप्रमाणे सोलेगा, चेंचू, मालपंटारम व कादर ह्यांच्या भाषा परस्परांना अनाकलनीय आहेत. तोच प्रकार उरांव, गोंड, कोलाम व खोंड लोकांत व मुंडा, संथाळ, बोंडो व खार्सीत आहे. हिंदी, उडिया, मराठी, बंगाली ह्या भाषा जशा निरनिराळ्या, तशाच एकाच कुलातील वन्य भाषाही निरनिराळ्या आहेत. लिखित वाङ्याची परंपरा अजिबात नसल्यामुळे व निरनिराळे समाज दूरदूर राहत असल्यामुळे भाषांची परस्पर-दुर्बोधता वाढलेली आहे.

आचारविचारांतही विविधता

ही विविधता भाषेतच आहे असे नव्हे तर इतर आचारविचारांतही भरपूर प्रमाणात आढळते. काही वन्य जमार्तीत पितृप्रधान कुटुंबसंस्था आहे; तर काहीत मातृप्रधान कुटुंबसंस्था आहेत. काही बहुपत्नीक, तर काही काही जमाती बहुपतिक आहेत. काहीमध्ये उच्चनीच कुळी आहेत तर काहीत समानता आहे. काही जमार्तीत तर अस्पृश्यतासुद्धा आढळते. उदा. गोंड व परधान, परधान हे गोंडांचे आश्रित व अस्पृश्य गणले जातात.

कम्मरा ही जमात कोयांशेजारी राहते व अस्पृश्यासारखी गणली जाते. बहुतेक जाती निकृष्ट तन्हेची शेती करतात (चेंचू, बोंडो, हो, भिळ). काही उत्कृष्ट शेती करतात (मुँडा, खोंड, संथाळ, वारली, कोया वगैरे). एखादुसरी पशुपालन करते. निलगिरीतील तोडा म्हशी बाळगतात, शेती बिलकुल करीत नाहीत. बहुतेक सर्वच वन्य जमाती शिकारीत व जनावरांचा माग काढण्यात निष्णात असतात. हिंदू संस्कृतीची दाट छाया, त्यांची भाषा, संस्कार व चालिरीती ह्यांवर पसरलेली आहे. इतकेच नव्हे तर त्यांच्या संस्कारांची व आचारविचारांची छाया हिंदू संस्कृतीवर पसरलेली आहे.

सरकारी व्यवस्थेचे स्वरूप

वन्यांच्या विकासासाठी व संरक्षणासाठी आपल्या घटनेत काही खास योजना केलेल्या आहेत. किंत्येक कोटी रुपये विकासासाठी वेगवेगळे ठेवलेले आहेत. केंद्रीय लोकसभेत त्याचप्रमाणे निरंनिराळ्या राज्यांच्या सभेत त्यांच्यासाठी खास राखीव जागा ठेवल्या आहेत. सर्व भारतभर वन्यांसाठी ज्या सोयी केल्या आहेत त्यांची अंमलबंजावणी नीट होते की नाही ते पाहून त्यांच्या परिस्थितीचे वृत्त दरवर्षी राष्ट्राध्यक्षांना सादर करावे लागते. हे सर्व करण्यास एका खास अधिकाऱ्याची नेमणूक झालेली आहे. त्याच्या हाताखाली संबंध भारतासाठी पाच प्रादेशिक अधिकाऱ्यांची नेमणूक झालेली आहे. ह्यांशिवाय एक मध्यवर्ती व दर राज्यात एक ह्याप्रमाणे वन्य व मागासलेल्या जमातीच्या उन्तीसाठी मंडळे आहेत. प्रत्येक राज्यात मागासलेल्या जमातीच्या कल्याणासाठी एक निराळा अधिकारी व त्याच्या हाताखाली बरेच दुर्यम अधिकारी ओसतात. आसाम व त्रिपुरामधील काही प्रदेश राज्यांतून तोडून खास केंद्राच्या ताब्यात ठेवला आहे व केंद्रातर्फे तेथील सर्व राज्यकारभार चालतो. पूर्वी वन्यांचा प्रदेश त्या त्या प्रांतांच्या गव्हर्नराच्या खास देखरेखीखाली असे व राज्य-विधान सभेत त्याबद्दल काही करता येत नसे. आता ती परिस्थिती बदललेली आहे व साधारणे जो वन्य प्रदेश ज्या भाषिक राज्यांत येतो त्या भाषिक राज्यात तेथील वन्य जमाती व प्रदेश घालण्यात आला आहे. त्याला काही अपवाद आहेत ते पुढे पाहू.

उणीवा व खाचखळगे

वन्यांसाठी व मागासलेल्यांसाठी जी खास तरतूद केली आहे ती योग्यच आहे; पण त्यात काही उणीवा व काही खाचखळगे राहिलेले आहेत.

मुख्य उणीव म्हणजे वन्य व वन्येतरांचे संबंध काय आहेत, भारतात वन्यांचे स्थान काय करावे वगैरे मूलभूत प्रश्नांवर ठाम विचार झालेला नाही. दुसरे म्हणजे वन्य व मागासलेले कोणाला म्हणावे हा बिकट प्रश्नही अजून नीट सुटलेला नाही. ह्या मूलभूत प्रश्नांवरील गोंधळामुळे इतर गोंधळ निर्माण झालेले आहेत.

वन्य-वन्येतरांचे संबंध

युरोपीय लोक १५ व्या ख्रिस्त शतकापासून जगाच्या निरनिराळ्या भागांत पसरले तेव्हा पहिल्याने त्यांचा वन्य लोकांशी संबंध आला. गोरी कातडी, कापड कापून, बेतून शिवलेले अंगभर कपडे, झपाट्याने वाढत जाणारे विज्ञान व यंत्रयुगाची सुरुवात व सर्वांत वर कडी म्हणजे विजिगीषु, असहिष्णु, एकेश्वरी पंथ, ह्यामुळे युरोपियांना वन्य जमाती आपल्यापासून सर्वथा भिन्न व नीच पायरीवर आहेत असे वाटले; कित्येक युरोपियांनी पारध करून संबंध जमातीच्या जमाती नष्ट करून टाकल्या. ज्या काही उरल्या त्यांना आपल्या धर्माची फक्त दीक्षा दिली; पण इतर बाबतीत त्यांना युरोपीय समाजापासून अलिस्प ठेवले. युरोपियांचे जेव्हा वन्यांवर आक्रमण झाले तेव्हा युरोपीय आक्रमक व वन्य ह्या दोन समाजांच्या संस्कृतीत फार मोठे अंतर होते. दोन्ही जगाच्या निरनिराळ्या भागांत अलिस्पणे राहत होत्या. एक समाज भौतिक संस्कृतीत व ज्ञानात झपाट्याने पुढे गेलेला होता तर एक अशमयुगीन संस्कृतीत स्थायिक होता. त्यांची जेव्हा भेट झाली तेव्हा दोघांमध्ये एका मानव्याखेरीज काही समान नव्हते व वन्य मानवच आहेत हेही पहिल्या आक्रमकांना बरेचदा मान्य नव्हते. ह्याउलट भारतामधील वन्य-वन्येतरांचे संबंध गेल्या तीन हजार वर्षांचे तरी निदान आहेत.

दुर्लभ्य भेदच नाहीत

आर्याच्या पशुपाल टोळ्या जेव्हा भारतात आल्या तेव्हा त्यांना ठिकठिकाणी पसरलेले अनार्य लोक भेटले. ह्या अनार्याचे संस्कार, राहणीची पद्धती, रूप वगैरे आर्याहून भिन्न होते. संस्कृतीने अनार्य आयोपिक्षा कमी होते असे म्हणण्यास काही पुरावा नाही. आर्याच्याजवळ पशू व चाके असलेली वाहने होती. शेती करणाऱ्या स्थायिक लोकांवर धाड घालून त्यांचा पराभव करणे पाठीवर बिन्हाड असलेल्या भटक्या टोळ्यांना शक्य झाले. आर्य-अनार्याचा संघर्ष पिढ्यानपिढ्या चालत आला असला पाहिजे. या संघर्षातच संस्कृतिसंगमाची बीजे होती; शरीरसंकराचीही होती. या कालांत भव्य नवी संस्कृती निर्माण होत होती व त्या निर्मितीत आर्य व अनार्य या दोघांचाही भाग होता. आर्य भाषा इतरांचे बरेच शब्द घेऊन उत्तर भारतात सर्वांची भाषा बनली. आर्याच्या जुन्या देवांपैकी काही नष्ट झाले. काहींचे नामरूप बदलले व काही अगदी नवी दैवते भारतीय धर्मात शिरली. शिस्नदेवाः म्हणून ज्या पूर्वेच्या लोकांची ऋग्वेदात अवहेलना आहे त्यांचाच देव शंकर म्हणून भारताचे एक आवडते व पूज्य दैवत होऊन बसले. तांदूळ हे अनार्याचे धान्य भारतीयांचे आवडते खाद्य झाले. वेदांत न सापडणाऱ्या स्वर्ग, नरक व पुनर्जन्म या कल्पना धर्माच्या आधारस्तंभ झाल्या. आर्य-अनार्याचे पूर्ण मिश्रण झाले, पण काही लोक आर्याच्या उपद्रवापासून जरा दूर-दुर्गम डोंगरांत वा जंगलांत जाऊन राहिले. त्यांनी आपली स्वतंत्रता टिकवली, पण ते सांस्कृतिकष्ट्या मागासलेले राहिले. तरीही त्यांच्या जंगलात ब्राह्मण, जैन व बौद्ध लोकांचा प्रवेश होत होता; व इकडच्या कल्पना तिकडे जात होत्या. अशा परिस्थितीत भारतीय वन्य समाज हा वन्येतर भारतीयांपासून दुर्लभ्य सांस्कृतिक भेदाने विभागलेला आहे असे म्हणणे व त्या आधारावर वन्यांना इतर भारतीयांपासून वेगळे ठेवणे म्हणजे वस्तुस्थितीचा विपर्यास करणे आहे.

वन्येतर भारतीयांमध्ये असे कितीतरी लोक आहेत की ज्यांची सांस्कृतिक पायरी वन्यांपेक्षा खात्रीनेच वरची नाही. तेही निर्वस्त्र, निरक्षर, निर्धन जीवन जगत आहेत. वन्य जमाती व त्यांचा प्रदेश हे सर्वस्वी भारतीय आहेत व इतर भारतीयांशी त्यांचे जीवन जितक्या लवकर निगडीत करता येईल तितके वन्यांचे व वन्येतरांचे कल्याण होईल.

एकत्र करण्याचा उपदव्याप

भारतीय इतिहासात कित्येक मोठमोठ्यां जमाती दूरदूरवर पसरलेल्या आढळून येतात. त्या आता आपापल्या प्रांतांशी समरस झालेल्या आहेत. फक्त नावामुळे किंवा ऐतिहासिक संशोधनाने त्यांचे मूळ ठिकाण काय ते कळून येते. त्या जमातींना एकत्र करावे व त्यांच्या पूर्वकालीन एकतेची जाणीव त्यांना करून द्यावी असे कोणीही आज म्हणणार नाही. एवढेच नाही तर ती एकात्मता आता येणेही शक्य नाही. स्वतःला अहिर म्हणवणाऱ्या जाती काठेवाडपासून तो तहत बिहारपर्यंत पसरलेल्या आहेत. असिरगड (अहिरगड), ग्वालगड, अहिराणी भाषा वगैरे गोष्टी, त्यांचे एके काळचे वैभव व वर्चस्व दाखवतात. तीच गोष्ट ‘गुजर’ ह्या जमातीची; तीच कथा स्वतःस कायस्थ म्हणवणाऱ्या जातीची. ह्या जमाती कधीकाळी एके ठिकाणी असतील पण आज मात्र ज्या प्रांतात आहेत तेथील भाषा व संस्कृती त्यांनी आत्मसात केली आहे. हाच प्रकार बहुप्रांतिक गोंड व भिळ लोकांचा आहे. असे असताना मांडला वगैरे जिल्ह्यांतले गोंड बस्तार गोंडांना जवळ आणण्यासाठी मध्यप्रदेशाच्या सीमा वाढवून थेट तेलंगणापर्यंत नेऊन भिडवणे म्हणजे गोंडांचे कल्याण साधणे नसून तेलंगण महाराष्ट्राचे नाक कापून भारतास धोक्यात घालणे आहे. आज खानदेशातील भिळाला महाराष्ट्राचा व मराठीचा अभिमान वाटतो. गुजराथी भिळाला गुजरातबद्दल वाटतो. म्हणजे भिळ ही त्या त्या प्रांतातली एक जमात झाली आहे व तिचे संरक्षण व कल्याण करण्याची जबाबदारी त्या त्या प्रांतांवर पडली. गोंडांच्या बाबतीतही तेच व्हावयास पाहिजे. गोंड नावाची जमात मध्यप्रदेशात आहे, महाराष्ट्रात आहे, तेलंगणात आहे, ओरिसात आहे, ही माहिती मानवशास्त्राच्या अभ्यासकाला होती, पण गोंडांना नव्हती व ती असावयाचे कारणही नाही. जे ते गोंड आपापल्या प्रदेशांत राहत होते, सोयरीक करीत होते, प्रादेशिक भाषा आत्मसात करीत होते, पण गोंडांचे कैवारी म्हणवणाऱ्या काही लोकांनी त्यांना एकत्र करण्याचा प्रयत्न केला. हैदराबादी राज्यांत मराठी लोकांना उर्दू शिकावे लागे पण गोंडांसाठी गोंडी भाषेत पुस्तके लिहिली गेली; व ती शिकण्यासाठी शाळा स्थापल्या गेल्या. मुंडा प्रदेशातील मिशनन्यांनी हाच उपदव्याप करून मुंड लोकांना एकतेची नव्याने जाणीव

प्रांतिक संस्कृतीत सामावून घ्या

शक्य तितक्या लवकर सर्वदृष्ट्या त्यांना इतर भारतीयांबरोबर आणणे इष्ट आहे. त्यांच्यावर सावकार, जमीनदार वगैरेंचे आक्रमण होऊ नये, सरकारी अधिकारी व जंगल कॉन्ट्रक्टर यांच्याकडून त्यांना उपद्रव पोचू नये, म्हणून जी दक्षता घ्यावयाची ती दक्षता सर्वच निरक्षर मागासलेल्या जमातींच्या बाबतीतही घ्यावयाची असल्यामुळे, इतर लोककल्याणाची जी खाती आहेत त्यांतच त्यांच्या खात्याचाही समावेश व्हावा. गोंड, भिल्ह, उराव, कोया वगैरे संख्येने मातवर असलेल्या जाती तीन चार भाषिक प्रांतांतून विभागलेल्या आहेत. गोंडी, भिली, कुरुख व कुयी अशा चार भाषा हे लोक बोलतात व त्याशिवाय प्रादेशिक भाषाही उत्तम बोलतात. गोंड मध्यप्रदेशात हिंदी बोलतात, नागपूर प्रांतात व पश्चिम आदिलाबाद जिल्ह्यात मराठी बोलतात, तेलंगणाच्या भागात तेलगू बोलतात. बस्तारमध्ये मुख्यत्वेकरून गोंडी बोलतात. भिल्ह प्रांतपरत्वे गुजराथी, राजस्थानी व मराठी भाषा बोलतात. उराव कुरुखखेरीज हिंदी व उडिया बोलतात. तीच गोष्ट कोयांची, मुंडांची व खोंडांची. एका जमातीची भाषा दुसरीला येत नाही, इतकेच नव्हे तर वन्य जमातींना एकमेकांचे अस्तित्वही माहीत नाही. या सर्व भाषा निरक्षर आहेत. म्हणजे त्यांना लिपीं नाही व लिहिलेले वाड्मय नाही. अशा परिस्थितीत ज्या ज्या प्रांतांच्यामध्ये किंवा शेजारी वन्य येतील त्यांत त्यांना समाविष्ट करून त्या त्या प्रांतिक संस्कृतीत त्यांना सामावून घेणे हाच मार्ग योग्य दिसतो. पण सरकारचे धोरण या बाबतीत निश्चित असे काही ठरलेले नाही. कुठल्या एका विशिष्ट तत्त्वावर त्या प्रश्नाचा विचारच झाला नाही. जुने युरोपीय शास्त्रज्ञ भारतीय परिस्थिती न कळल्यामुळे किंवा दुसऱ्या काही हेतूने जे म्हणत आले त्याला अजूनही आपले सरकार काही अंशाने चिकटून आहे. युरोपीय शास्त्रज्ञांच्या म्हणण्याचा सारांश असा की, वन्य हे वन्येतरांपासून वेगळे व अलिप्त ठेवले पाहिजेत. सुदैवाने हा विचार हळीच्या राजवटीत तितक्या जोरात कोणी उच्चारीत नाही, पण वन्यविषयक धोरण मात्र बन्याच प्रमाणात त्या विचारप्रणालीचे घोतक वाटते.

‘मागासलेले’ म्हणून मान्यता (!) मिळवण्याची धडपड करते. उत्तरांध्रात ‘वेलमा’ म्हणून शेतकरी व जमीनदार वर्ग आहे. त्यांच्यात निरनिराळे पोटभेद होते व आहेत. ह्यांपैकी ‘कोप्पल वेलमा’ म्हणून जंगलपड्यात राहणारी जात ‘मागासलेली’ म्हणून मानली गेली व आता इतर वेलमा जाती नष्ट होऊन ‘कोप्पल वेलमा’ एवढीच एक जात त्या विभागात राहिली आहे.

दुमजली घरे असलेल्या, इंग्रजीत अस्खलित बोलणाऱ्या, सोन्याची बटणे व रिस्टवॉचेस असलेल्या हायस्कुलात शिकणाऱ्या मुली ज्यांच्या घरी आहेत अशा ‘कोप्पल वेलमांच्या’ शहरी घरांतून मी गेल्या वर्षी हिंडून आले व त्या सर्वांनी आम्ही ‘मागासलेले’ असूनही शाळा- फी माफ होत नाही म्हणून खेद व्यक्त केला!

निरनिराळ्या जमाती आम्हांला ‘मागासलेले’ म्हणा म्हणून विनंती करतात तर पुढारलेल्या समजलेल्या जमातींच्या पोटांत खरोखर मागासलेल्या (कुंभार, कोळी, घिसाडी, बुरुड इत्यादी) किती तरी जाती आहेत की, त्यांची विचाऱ्यांची कोठे दादही लागत नाही.

कोट्यवधी रुपये कसे खर्च होतात?

वन्यांसाठी निराळा कमिशनर, निराळा अंमलदार व निराळा विभाग असे उत्पन्न झाले म्हणजे कित्येकांचे पोट व प्रतिष्ठा त्या विभागाच्या मोठेपणावर व विस्तारावर अवलंबून असते. तो विभाग कधीच नष्ट होऊ नये म्हणून धडपड चालते. इतकेच काय तर शिक्षण, आरोग्य वगैरे विषय त्या त्या मंत्र्यांकडून काढून वन्य व मागासलेल्या जमातीपुरते त्या विभागाच्या अधिकारांत ठेवावे असे म्हणण्यापर्यंत काहींची मजल गेलेली मी प्रत्यक्ष ऐकलेली आहे. राज्ययंत्रांत सवतासुभा निर्माण करून हा विभाग म्हणजे एक स्वतंत्र संस्थान बनण्याचा धोका दृष्टीआड करून चालणार नाही. वन्यांसाठी एक स्वतंत्र विभाग केंद्र- सरकारचा आहे. केंद्राजवळ पैसे आहेत व ते मिळण्यावर प्रांताची सुधारणा, योजना अवलंबून असते प्रांतीय ऑफिसरला दर वेळी केंद्रीय पाहणीदारांपुढे उदोउदो करावलागतो. प्रांताच्या ऑफिसरला एखाद्या खेड्यासाठी वर्षाचे पन्नास रुपये मिळण्याची मारामार पडते तर केंद्रीय सरकार वन्यांच्या वार्षिक

करून दिली. निरक्षर वन्य लोकांना साक्षर करताना त्यांच्या बोलीभाषेपासून सुरुवात व्हावी पण दर वर्षीच्या अभ्यासक्रमात प्रादेशिक भाषेतील शब्द जास्त जास्त प्रमाणात येऊन शेवटी त्यांना प्रादेशिक भाषा उत्तम लिहिता वाचता येण्याची व्यवस्था झाली पाहिजे.

आदिवासींच्या मेळाव्याचा धोका

एवढ्यावरच भागले नाही. सरकार दरवर्षी आदिवासी जमार्टींचा मेळावा भरवते. त्रावणकोरच्या रानापासून तो बिहारच्या जंगलापर्यंतच्या आदिवासींच्या तुकड्या हजारो रुपये खर्चून ह्या मेळाव्यासाठी आणवल्या जातात व आपण सर्व ‘आदिवासी’ इतरांपासून निराळे अशी एक नवीनच भावना त्यांच्यात निर्माण होऊ लागली आहे.

वन्यांच्या मुलखात काम करणारे कार्यकर्ते एकत्र येऊन त्यांनी दरवर्षी काही दिवस आपल्यापुढील प्रश्नांचा ऊहापोह करणे आवश्यक आहे; पण त्या वेळी आदिवासींचा मेळावा भरवण्याचे व त्यांच्या नाचगाण्याचे प्रदर्शन राष्ट्रपती किंवा पंतप्रधान किंवा दुसऱ्या कोणापुढे करण्याचे प्रयोजन काय? ही प्रथा इतकी दुष्ट आहे व त्यांतून इतक्या भयानक समस्या निर्माण होण्याची शक्यता आहे की, ती जितक्या लवकर बंद पडेल तितके बरे.

भारतात मुख्य भाषांचे भाषिक प्रांत झाले की, त्या त्या प्रांतांत आदिवासींना शक्य तितक्या लवकर सर्वस्वी समरस व एकात्म होण्याचे धोरण आखले पाहिजे. गुजराथपासून वेगळा होऊन मराठी भाषिकांचा एक प्रांत व्हावा म्हटले तर त्यामुळे भारताच्या एकतेला तडे गेले म्हणून गवगवा होतो पण जे दूर दूर विभागलेले आहेत, ज्यांना वाढमय नाही, ज्यांना लांब लांब असलेल्या बांधवांची जाणीव नाही त्यांना एकत्र आणण्याचा अट्टाहास करणे म्हणजे भारताचे पूर्वी कधीही अस्तित्वात नव्हते असे नवे तुकडे पाडण्याची पूर्वतयारीच आहे हे कसे कोणी लक्षात घेत नाही?

‘आम्हांला मागासलेले म्हणा’

वन्य मागासलेल्या जमाती कोणत्या, ह्याचा निर्णयही अजून होत नाही. दर वर्षी कित्येक जमाती आम्हांला ‘वन्य’ किंवा ‘मागासलेले’ ह्या वर्गात घाला म्हणून अर्ज करतात. काहींचे अर्ज मान्य होतात; काहींचे नाहीत. काही वेळा एका विभागातील संबंध जमातची जमात आम्ही

मेळाव्यासाठी किंवा वन्यांच्या नाचाचा फड दिल्लीला 'स्वातंत्र्यदिना'च्या दिवशी नेण्यासाठी हजारोंनी रुपये खर्च करते!

वन्यांच्या नावाने जो कोट्यवधी रुपये खर्च होतो, त्यापैकी वन्यांच्या प्रत्यक्ष वाटचाला किती जातो, अधिकाऱ्यांच्या फिरतीवर, ऑफिसवर व कल्याण केंद्रातील अधिकाऱ्यांवर किती खर्च होतो, याची पाहणी झाली तर बरे होईल.

केंद्राने हे पैसे प्रांतांच्या स्वाधीन करून अमक्या प्रदेशात अमके करा असे सांगितले तर कदाचित जास्त लाभ होईल.

नव्या भिंती उभारू नका

वन्य हे त्या त्या भाषिक प्रांताचे अविभाज्य घटक आहेत हे धोरण ठेवून त्यांच्या कल्याणाची योजना आखली व 'वन्य' 'वन्येतर' हा फरक तात्पुरता आहे, तो लवकरच नष्ट होईल असे धोरण ठेवले, तर वन्यांचे, भाषिक प्रांतांचे व भारताचेही अंती हित होईल. ह्या धोरणानुसार वन्यांसाठी शैक्षणिक योजना आखाव्यात. वन्य व वन्येतरांना एकत्र आणण्याचे प्रयत्न शाळांतून व्हावेत. एखादा भिल्ल प्राथमिक शिक्षक असेल तर शहरांतून काम करण्याची त्याला संधी द्यावी. त्यांच्यासाठी ज्या कल्याणकारी योजना आखावयाच्या त्यांत त्यांच्या शेजारी राहणाऱ्या निर्धन मागासलेल्या लोकांचाही समावेश करावा. वन्यांना दिल्लीला नाचावयास पाठवण्याएवजी ते व त्यांच्या विभागांतले लोक टोळ्याटोळ्यांनी प्रादेशिक सांस्कृतिक केंद्रातून पाठवावेत. खोंड, कोया, मुंडा, वगैरे यांना पुरीच्या जगन्नाथाचे दर्शन घडवले; तेथील ओबडधोबड भयानक मूर्तीच्या पायावर त्यांनी डोके ठेवले व तेथील मिष्ठानाचा प्रसाद त्यांनी आपल्या इतर बांधवांबोवर खाल्ला म्हणजे वन्येतरांचे देव आपल्या देवांसारखेच आहेत व आपण सर्व एक आहोत ही भावना त्यांच्यात बळावेल. भिल्ल, ठाकूरांना पंढरीच्या वारीला पाठवले तर काळा विठोबा आपलाच हे त्यांना ताबडतोब पटेल.

एवढेच नव्हे तर काही दशकांत विद्वान पंडित वन्य, सप्रमाण असेही दाखवू शकतील की, हिंदूंची ही पूज्यतम दैवते मूळ वन्यांचीच होती!

वन्यांना भारतसंचारासाठी पाठवायचेच असेल तर एका भाषिक

प्रांतातील वन्य व वन्येतर मुलांचा मेळावा करून त्यांना विशाल भारताच्या दर्शनास न्यावे. प्रांतिक भाषा व संस्कृती या पायरीवरून त्यांना भारतीय बनवण्याचा उद्योग व्हावा. वन्य म्हणून निराळी जमात उत्पन्न करून भारतात नव्या भिंती उभारण्याचा उपक्रम शक्य तितक्या लवकर टाकून द्यावा.

टीप : निरनिराळ्या प्रांतांतील आदिवासींची वस्ती सार्वत्रिक नसून प्रांतांच्या काही विशिष्ट विभागांतच आढळते. बहुतेक करून डोंगराळ जंगली विभागात यांची वस्ती आढळते. निरनिराळ्या प्रांतांतील मुख्य मुख्य वन्य जमाती व त्यांची वसतिस्थाने खालीलप्रमाणे आहेत-

आंध्रप्रदेश

१. चेंचू- महबूबनगर व उत्तर कर्नूल जिल्ह्यांतील नल्लमलै डोंगर व तेथीलच कृष्णाकांठची अरण्ये.
२. गोंड (दीड लाख)- आदिलाबाद जिल्हा.
३. कोया.
४. कम्मर- बोरगम पहाड तालुका व भद्राचलम ते जवळजवळ राजमहेंद्रीपर्यंतचा गोदावरीचा प्रदेश.
५. कोंडा रेड्डी- भद्राचलम व बोरगम पहाडमधील गोदातट.
६. सवरा- गुम्मलक्ष्मीपुरम, सीतम पेटा (श्रीकाकुलम जिल्हा.)
७. गदबा.
८. कोंडा दोरा- उत्तर आंध्र व दक्षिण ओरिसा.
९. बोगता- चिंतापळ्ळी.
१०. यानाडी- मध्य आंध्रात कृष्णेच्या तीरावर समुद्रापर्यंत.

आसाम

१. खासी.
२. सिंटेंग- खासी व जयंती टेकड्या.
३. काचरी- गोलपारा, कामरूप, डारांग, भूतानच्या डोंगराच्या पायथ्याशी.
४. मिकिर- नवगंज व सिवसागर जिल्ह्यांमध्ये मिकिर डोंगर आहेत, त्याच्या उतारावर.

५. नागा जमाती, सेमा, आवो, अंगामी, कोन्याक वगैरे- नागा टेकड्या. आसामची पूर्वसीमा.
६. मिश्मि- नॉर्थ ईस्ट फ्रॉन्टिअर एजन्सी, मिश्मि टेकड्या; ७,००० फूट उंच.

बिहार

१. मुसाहर- (भुइआपैकी असावेत) उत्तर बिहार, चंपारण, मुझफरपूर जिल्हे, नेपाळच्या सरहदीपाशी. बहुतेक दक्षिण बिहारमधून तिकडे मजूर म्हणून नेलेले असावेत- जसे आसामच्या चहाच्या मळ्यांतून आज लोक जातात त्याप्रमाणे.
२. उरांव (साडेसहा लाख)- गुलाम लोहारडगा, रांची, मुख्यत्वे रांची जिल्हा.
३. मुंडा (पाच लाख)- दक्षिण रांची, खुंटी तालुका.
४. खाडिया- दक्षिण बिहार (नेतरहाटचे डोंगर).
५. अगारिया- सुंदरगड (ओरिसा) आणि दक्षिण रांची (बिहार.)
६. सवरिया पहाडिया आणि,
७. माल पहाडिया- संताळ परगण्यालगतचा डोंगराळ भाग.
८. संताळ (आठ लाखांवर)- संताळ परगणा व त्यालगतचा प्रदेश.
९. हो (साडेतीन लाख)- सिंगभूम जिल्हा, कोलहान.
१०. थारू- चंपारण.

मध्यप्रदेश

१. अगारिया- ओरिसा सीमेजवळ.
२. गोंड- छिदवाडा, बैतूल, होशंगाबाद, निमाड, रायपूर, मांडला, माडिया गोंड-बस्तार.
३. हळबा- रायपूर.
४. खाडिया- दक्षिण बिहार, उत्तर ओरिसा व लगतचा मध्यभारत.
५. उरांव- सुरगुजा.
६. बैगा- दक्षिण मध्यप्रदेश.
७. कोरवा ऊर्फ कोरकू- मध्यप्रदेश, सुरगुजा.

केरळ

१. कादर- कोचीन.
२. मालपंटारम- त्रावणकोर.
३. येरवा- मलबार.
४. मृदुवन- त्रावणकोर.

पश्चिम बंगाल

१. संथाळ- संथाळ परगण्यांना लागून असलेला प. बंगालचा भाग.

मुंबई

१. भिल्ह (बावीस लाखांवर)- मध्यभारत, राजपुताना, गुजराथ, पश्चिम खानदेश, पश्चिम नगर, औरंगाबाद; थोडे वन्हाडात.
२. वारली (एक लाख)- ठाणे जिल्हा व दमण.
३. कातकरी- ठाणे, कुलाबा, पश्चिम पुणे.
४. ठाकूर- ठाणे, पश्चिम पुणे, कुलाबा.
५. कोरकू- एलिचपूर विभागांतील जंगलांत.
६. गोंड- भंडारा, चांदा.
७. परधान- गोंडांच्या शेजारी.
८. कोलाम- चांदा, यवतमाळ.
९. हळबा- भंडारा.

म्हैसूर

१. बेरड- दक्षिण महाराष्ट्र व उत्तर कर्नाटक (बेळगाव ते चितळदुर्ग)
२. सोलेगा- मद्रास व म्हैसूर यांच्या सीमेवरील बिलिंगिरिंगन टेकड्या.
३. बेढा कुरबा, आणि
४. जेनु कुरुबा- कुर्ग व दक्षिण म्हैसूर.
५. येरवा- कुर्ग व उत्तर मलबार.
६. तोडा, आणि
७. बडगा- निलगिरी.

ओरिसा

१. भुंड्या- बिहार, ओरिसा, मध्यप्रदेश.
२. मुंडा- (सहत लाख)- उत्तर ओरिसा, सुंदरगड.
३. गोंड- (बत्तीस लाख) उत्तर ओरिसा. कोएल नदीच्या उगमाचा प्रदेश.
४. जुआंग- उत्तर ओरिसा।
५. खोंड- (साडेतीन लाख)- दक्षिण व मध्य ओरिसा- कोरापुट, कंधमाळ, फुलबानी, उत्तर आंध्र, मध्यप्रदेश.
६. कोया (दीड लाख)- उत्तर प्रदेश (गोदाकाठ), दक्षिण ओरिसा.
७. सवरा (साडेतीन लाख)- उत्तर आंध्र प्रदेश, दक्षिण व मध्य ओरिसा, मध्यप्रदेश, दक्षिण बिहार.
८. पोरजा- दक्षिण ओरिसा व उत्तर आंध्र.
९. बोंडो- दक्षिण ओरिसा.

आदिवासी किंवा वन्य ही काही एक अखंड सलग जमात नव्हे. त्यांच्यात शंभर दोनशेवर पृथक पृथक जमाती आहेत. सर्व जरी वन्य असल्या तरी त्यांची भाषा, पोशाख, चालिरीती ह्या सर्वात खूप फरक आहे.

आदिवासी ज्या भाषा बोलतात त्या मुख्यत्वेकरून चार मोठ्या भाषाकुलांत आढळतात. ती भाषाकुले व त्यांतील आदिवासी बोलतात त्या भाषा खालीलप्रमाणे आहेत.

इंडो-युरोपीय भाषाकुलः- भिल (भिली), कातकरी, ठाकूर, वारली.

द्राविड भाषाकुलः- तोडा, बेट्टा, कुरबा, जेनु कुरुबा, सोलेगा-येरवा, मृदुवन, मालपंटारम, चेंचू, कादर, गोंड (गोंडी), कोलाम (कोलामी), कोया (कुई), खोंड (खोंडी), उराव व कोरकू (कुरुख), पहाडिया, माल पहाडिया (कुरुख) कोंडा रेडी, कोंडा दोरा, कम्मरा.

ऑस्ट्रो एशिआटिक व मॉन ख्येर भाषाकुलः- बोंडो, जुआंग, मुंबा, गदग, सवरा, संथाळ, हो, खासी, सिटेंग.

टिबेटो-बर्मन भाषाकुलः- मिकिर, मिश्मि व सर्व नागा जमाती.

या लेखामध्यले शेवटचे दोन अनुच्छेद ('सदगुणांचे दुष्परिणाम' आणि 'ती अधर्मसहिष्णुता होती') स्वातंत्र्यवीर वि. दा. सावरकर यांच्या लेखनामधून उद्धृत केले आहेत.

संदर्भ - समग्र सावरकर वाड.मय, खंड ३ मधील
सहसोनेरी पाने, पृष्ठे १६४-६५, छेदक ४६२-४६६
प्रकाशक - शां. शि. सावरकर, १९९३.

५. गोवधबंदीची चळवळ

स्वतःला हिंदुत्वनिष्ठ म्हणवणाऱ्या कांही मंडर्णीनी आजकाल गोवधबंदीच्या चळवळीची धमाल उडवून दिली आहे. गोवधबंदीची चळवळ काही आजचीच नाही, पुष्कळ दिवसांची आहे. कधी कधी ती मंदावते, तर कधी जोरात येते. गेले काही दिवस ह्या चळवळीला जोर चढला आहे व तिचा हिंदू मंदिरातून व हिंदूंच्या ब्रतोपवासांचे दिवस साधून फार जोराचा प्रचार चालला आहे.

ह्या चळवळीबद्दल स्वातंत्र्यवीर सावरकर ह्यांनी एक उत्कृष्ट लेख पूर्वी लिहिलेला आहे. त्यांच्या लेखानंतर मी लिहिण्याची गरज नाही. हा त्यांचा लेख लोकांच्या डोळ्यांपुढे सध्या नाही म्हणून पुन्हा एकदा ह्या चळवळीबद्दल लिहिणे भाग पडत आहे. तरीसुद्धा सावरकरांचा लेख सर्व मराठी मासिकांनी व वर्तमानपत्रांनी पुन्हा एकदा छापावा अशी माझी आग्रहाची विनंती आहे.

हिंदू धर्म आहे तरी काय?

हिंदू धर्म आहे तरी काय, त्याची थोडक्यात राहोच, पण विस्ताराने तरी व्याख्या करणे शक्य आहे का, ह्याबदलही माझ्यापेक्षा हजारो पटींनी ज्येष्ठ व श्रेष्ठ लोकांनी विचार केलेला आहे. खुद लोकमान्यांनी ह्या

बाबतीत केलेले विवेचन फार मार्मिक व मार्गदर्शक आहे. हिंदूंचे एक असे दैवत नाही, एकच असा आचार नाही व मुक्तीचे साध्य साधण्यासाठी सांगितलेली साधनेही अनेक आहेत, असे हिंदू धर्माचे लक्षण लोकमान्य करतात. हिंदुस्थानचा गेल्या तीन हजार वर्षांचा इतिहास हेच पुन्हा पुन्हा सिद्ध करतो.

आपले स्वतःचे आचारधर्म आपण पाळावे व इतरांना त्यांचे पाळू द्यावे अशी प्रथा प्राचीन काळापासून भारतात अद्ययावत चालू आहे.

ह्याच कारणामुळे अनेक चालिरीती भारतात दिसतात. काही जमाती मांस खातात, काही खात नाहीत; काहींत मामा किंवा आत्याच्या मुलीशी लाने करतात, काहींत सर्व तऱ्हेचे निकट सापिंड्य लग्नाच्या बाबतीत निषिद्ध आहे; बन्याच जारींत स्त्रिया चोळी घालतात, तर काहींच्यात ही चाल निषिद्ध आहे; एक ना दोन, अशी उदाहरणे हजाराने सांगता येतील. एकाच समाजात राहणाच्या लोकांनी एकमेकांच्या भिन्न व्यवहाराबद्दल सहिष्णुता बाळगणे हे एक कर्तव्य आहे. ज्या वेळी एखाद्या व्यवहारामुळे एखाद्या व्यक्तीच्या व समाजाच्या न्याय्य व्यवहाराला अडथळा येईल, तेव्हाच अशा स्वातंत्र्याला राजाज्ञेने बंध घालता येईल. एखाद्या समाजाला आपले काही व्यवहार योग्य वाटले नाहीत, तर त्यांवर बंदी घालता येईल; एरवी दुसऱ्याचे न आवडणारे व्यवहार बंद करावयाचे असल्यास मतपरिवर्तन - तेही दांडगाईने नव्हे - हाच एक मार्ग न्याय्य व शिष्टसंमत आहे.

देवळांचे हिंदू समाजातील स्थान

हिंदूंचे सर्व थोर राजे ह्याच न्यायाने वागत आले. परकी राजांनी केलेली कृत्ये ह्याच कारणामुळे जुलमी व सर्वथैव निंद्य ठरली. दुर्दैव एवढेच की ह्या जुलमी व निंद्य प्रकाराला समाजातील सर्व शक्ती एकवटून प्रतिकार फार वेळा झाला नाही. प्रत्येकाने आपल्या मनाप्रमाणे आपल्या दैवताची पूजा करावी हे हिंदु धर्माचे तत्त्व आहे. त्याप्रमाणे वागणूक ठेवताना इतरांनी आमच्या दैवतांचे व मंदिरांचे पावित्र्य भ्रष्ट करता कामा नये, त्यासाठी प्राण खर्ची करू ही भावना हिंदूंनी दाखविली नाही. नाहीतर हिंदू मंदिरांच्या मूर्तीची मोडतोड व त्या जागी चर्च व मशिदी ह्यांची स्थापना होती ना. ह्या बाबतीत असेही म्हणता येईल की, हिंदूंची दैवतपूजा कौटुंबिक स्वरूपाची होती. त्यामुळे

मशीद व चर्च ह्यांना मुसलमान व ख्रिस्ती धर्मात जे विशिष्ट स्थान आहे ते देवळाला हिंदू समाजात नाही. काही का असेना, हिंदूंची देवळे शेकडोनी फुटली हे खरे. आता तरी आपण जागरूकपणे देवळांचे पावित्र्य ठेवण्यासाठी झटतो म्हणावे तर तेही नाही. कुठच्याही लहानमोठ्या देवळांत जा, स्वच्छता, प्रसन्नता व पावित्र्य ही अपवादानेचे आढळतात. सर्व तन्हेच्या बेवारशी व रोगी जनावरांचे वसतिस्थान म्हणजे हिंदू देवळांचे आवार झाले आहे. पुष्कर सरोवराच्या रम्य परिसरात एक प्रसिद्ध देऊळ ब्रह्मदेवाचे आहे. तेथे देवळाभोवतालच्या ओवच्यांवरील गच्चीवर सर्व पुजारी व यात्रेकरू शौचविधी उरकतात! पूर्वी देवळांना भव्य आवारे असत, देवळाला वाट रुंद ठेवलेली असे. हल्ली देवळांची आवारे व शेजारील रस्ते पुजारी व दुकानदार ह्यांनी हळूहळू पुढे सरकून इतकी बळकावली आहेत की, देवळात जाण्याची वाट अरुंद बोळासारखी झालेली आहे. काही मंदिरांत तर पुजाच्यांच्या किंवा भोप्यांच्या घरांतूनच जावे लागते. देवाचे आवार पूर्वी केवढे होते हे शोधून ते परत तेवढे करवले तर एक मोठे समाजकार्य होईल.

हिंदू देवळांतून व घरांतून भजन म्हणून एक कार्यक्रम असतो. गायन व नृत्य हे ईश्वरसेवेचे एक अंग फार प्राचीन काळापासून समजले जाते. अजूनही काही मंदिरांतून सकाळी व संध्याकाळी वीणावादन व गायन चालते. चिंदंबरला रोज सकाळ-संध्याकाळ उत्कृष्ट भक्तिगीते गाइली जातात. जगन्नाथाच्या मंदिरात जयदेवाच्या गीतगोविंदाचा काही भाग रोज म्हटला जातो. अशा ठिकाणी मन काही क्षण का होईना, देवाच्या पायाशी स्थिरावते; पण कित्येक ठिकाणी भजनाच्या नावाखाली गायनाची, वाद्यांची व ज्या भक्ताने गीते रचिली त्याची विटंबना मात्र झालेली आढळते. प्रत्येक भक्ताच्या हातात टाळासारखे कर्कश वाद्य असते, त्याच्यावर आवाज चढवावा लागतो म्हणून प्रत्येक जण गळा फोडून ओरडत असतो. माधुरीचा सर्वथैव लोप होऊन कर्कश, विसंवादी नाद मात्र उमटत असतो. देव बहिरा आहे अशी ह्या लोकांची ठाम समजूत झालेली असते. अशा भजनाने आसपासच्या वीस-पंचवीस घरांना त्रास होतो. ही दुष्ट प्रथा बंद पाडून सुस्वर सामुदायिक भजन करणे शक्य आहे. त्यामुळे हिंदूंचे दैवतपूजन जास्त मंगल होईल, पण तिकडे कोणी लक्ष देत नाही. एवढेच नव्हे तर अशी टीका करणारा नास्तिक व पाखंडी समजला जातो.

गोवधबंदीची चळवळ दडपणाची!

खिस्ती व मुसलमान, विशेषतः मुसलमान, लोकांचे अनुकरण करून आततायीपणा करण्याकडे मात्र प्रवृत्ती वाढू लागली आहे. वेदवाङ्मय, इतिहास व पुराणे हे जसे आमचे धर्मग्रंथ आहेत तसेच ते जुन्या चालिरीती व इतिहास ह्यांचे कोठार आहेत. भारताच्या प्राचीन इतिहासाचे संशोधन करावयाचे तर ह्या ग्रंथांचा फार काटेकोरपणे अभ्यास करावा लागतो. त्यात सारखी भर पडत गेली आहे. ती भर कोणती व पूर्वीचा शक्य तितका जुना ग्रंथ कोणता, हे शोधून काढणे आवश्यक आहे. अशा अभ्यासात पूज्य दैवते व व्यक्ती ह्यांच्या चरित्रावर उलटसुलट टीका होणे अपरिहार्य असते. अशा वेळी भावना दुखावल्याचा हलकल्होळ करणे रास्त नाही. जुन्या पंडितांचे ग्रंथ, स्वमतमंडन व परमतखंडन करताना त्यांनी केलेली विधाने पाहिली म्हणजे कसल्याही तन्हेचे पावित्र्यविडंबन करण्याचे त्यांनी ठेविले नाही हे दिसून येईल. चीड येईल असे लिखाण लिहिण्याच्या बाबतीत ह्या प्रतिवादी भयंकर पंडितांच्या मानाने हलीची पिढी कच्चीच आहे असे दिसून येईल. जैनांनी सनातन्यांच्या इतिहास व पुराणग्रंथांचा जो विचका केला आहे तितका दुसऱ्या कोणीच केला नसेल. शैवांनी वैष्णवांची व वैष्णवांनी शैवांची जी निंद्य चेष्टा केली आहे तितकी इतर धर्मांयांनीसुद्धा हिंदूंची केलेली नाही.

ह्या गोष्टी येथे सांगण्याचे कारण असे की, हिंदुत्वाचा अभिमान धरणारे लोक, काही अपवाद वगळल्यास, स्वतःची शुद्धी न करता इतरांवर व्यर्थ दडपण आणू पाहत आहेत. गोवधबंदीची चळवळ ही अशा चळवळीपैकी आहे. तिला तर्कचा, इतिहासाचा, धर्माचासुद्धा आधार नाही. जे हिंदू राजे धर्मरक्षणार्थ प्राणपणाने लढले व ज्यांच्या हातात राज्यसत्ता होती, त्यांनीही सरसकट गोवधबंदी अमलात आणली नाही. शिवाजी महाराजांच्या राज्यात भरस्त्यात गाय मारू देत नसत; गाय मिरवणुकीने नेऊन मारू देत नसत; पण मुसलमानांनी गाय मारावयाची नाही व गोमांस खावयाचे नाही अशी बंदी नव्हती. खुद्द पुण्याला पेशव्यांच्या ब्राह्मणी राज्यातही संपूर्ण गोवधबंदी होती असा खात्रीदायक पुरावा सापडत नाही. मग आताच गोवधबंदीची चळवळ का उसळली! हिंदू धर्माबद्दल काही विशेष आस्था वा काही नवी मानवी मूल्ये ह्या

आंदोलनाच्या बुडाशी आहेत असे वाटत नाही. जी तरुण मंडळी ह्यांत पडली आहेत ती सद्भावनेनेच कार्य करीत असणार, पण त्यांनी शांतपणे विचार करावा अशी त्यांना आग्रहाची विनंती आहे.

गोमांसभक्षणाचा इतिहास

गोमांसभक्षणाचा इतिहास मोठा उद्बोधक आहे. गाय, बैल, शेळ्या व मेंढ्या ह्यांचे कळप पाळणारे बहुतेक लोक ह्या ना त्या स्वरूपात ह्या प्राण्यांचे मांस खातात व त्यांचे कातडे पांघरण्यासाठी, पादत्राणे करण्यासाठी, वाद्या करण्यासाठी वगैरे नाना तऱ्हेच्या उपयोगासाठी वापरतात. पूर्वी आर्य भारतात आले तेव्हा त्यांच्याजवळही अशा तऱ्हेचे कळप होते व त्या प्राण्यांचे दूध, मांस व कातडे यांचा उपयोग ते सर्वांस करीत असत. उष्ण प्रदेशात मांस लवकर नासते व म्हणून जनावर मारले की, शक्य तितक्या लवकर ते खाऊन संपवावे लागते. शेळी मेंढीसारखे जनावर ५-१० जणांना संपवता येते; पण गायबैलांचे मांस संपवायला चांगली ५० माणसे लागतील. त्याचप्रमाणे शेळ्या-मेंढ्या एकाएका मालकाजवळ खंडोगणती असतात, तर गुरे १० नीच मोजावी लागतात. युरोपातील थंड प्रदेशात, विशेषत: हिवाळ्यात मांस आठवडेच्या आठवडे टिकू शकते. एखादे गुरुं मारून ठेवले तर एक कुटुंब कित्येक दिवस त्यावर जगू शकेल. भारतातील उष्ण हवेत ते शक्य नव्हते त्यामुळे गुरुं मारणे म्हणजे एक मोठा मेजवानीचा प्रसंग समजला जाई व कोणी थोर क्रषी आले तरच गाईचे कोवळे मांस शिजवले जाई. ब्राह्मणांचा सर्वांत मोठा सन्मान करणे - किंवा पाहुण्याचा सन्मान करणे म्हणा- ह्या विधीला मधुपर्क असे नाव आहे व त्यांत गोमांस अवश्य म्हणून उल्लेख आहे. आर्य पादत्राणे वापरीत व ती गाईबैलांच्याच कातड्याची असत. म्हैस बाळगणे जुन्या आर्याना ठाऊक नव्हते. प्राचीन आर्यांचे पंचगव्य (गाईपासून झालेले पाच पदार्थ) म्हणजे दूध, दही, तूप, लोणी व मांस असे होते.

एकंदरीनेच आर्याना मांस वर्ज्य नव्हते. मुंज झाल्यापासून ब्रह्मचर्याची दीक्षा सुटेपर्यंत आयुष्य अतिशय साधेपणे व कष्टाने घालवावे असा नियम होता. तेवढ्या वेळात ज्या गोष्टी वर्ज्य होत्या त्यांत मध, मांस वगैरे खायला रुचीकर लागणारे पदार्थ होते. लक्षात ठेवण्यासारखी गोष्ट

अशी की, ह्या ब्रह्मचर्याच्या काळात सर्वच तच्छेचे मांस वर्ज्य होते, फक्त गोमांस वर्ज्य असे नव्हते.

धर्म कमकुवत करू नका!

एकंदरीनेच मांस खाण्याविषयी ब्राह्मणांचे मत कसे होत गेले व त्यातही गोमांस निषिद्ध कसे व कधी झाले हे नीट सांगता येत नाही. फिलाडेलिफिया विद्यापीठात प्रो. ब्राऊन म्हणून एक संस्कृत पंडित आहेत. त्यांनी ह्या विषयावर लिहिलेला एक लेख नुकताच पाहण्यात आला. त्यांतही प्रो. महाशयांना ह्या प्रश्नाचा नीटसा उलगडा झाला नाही, असे दिसते, पण त्यात त्यांनी असे दाखवून दिले की, हा निषेध असूनही हिंदू भारतात निरनिराळ्या जमाती गोमांस भक्षण करीत असे उल्लेख सापडतात. ब्राह्मणांना एकंदर मांसभक्षण निषिद्ध झाले ते बुद्धाच्या तत्त्वज्ञानाचा पाडाव करता करता त्यांतील काही तत्त्वे सनातन्यांनी स्वीकारली म्हणून झाले, की मध्ययुगात जैन मताचा प्रसार झाला त्यामुळे झाले, हेही ठामपणे सांगता येत नाही. ह्याबाबत एक लक्षात ठेवणे जरूर आहे की, हिंदुस्थानाबाहेरील बुद्धधर्मीय मांसभक्षण- गोमांसभक्षण धरून- करतात. काही कारणामुळे ब्राह्मणांना मांसभक्षण व त्यातूनही गोमांसभक्षण निषिद्ध झाले; पण निषेध हा हिंदू धर्माचा गाभा असे मानता येणार नाही व हिंदू धर्माच्या नावाखाली गोवधबंदीची चळवळ करणे म्हणजे लोकांची दिशाभूल करणे व हिंदू धर्मात एक निषेध दृढमूल करून तो धर्म आणखीच कमकुवत करणे होय.

दूधपुरवठा नि गोवध

गोवधामुळे भारतातील लोकांना पुरेसे दूध मिळत नाही असाही एक सर्वथैव खोटा प्रचार गेल्या महाशिवरात्रीला झाला. भारतात निम्मे लोक म्हशीचे दूध पितात; त्यांचे दुग्धपान युरोपाप्रमाणे सर्वस्वी गाईवर अवलंबून नाही. शिवाय ज्यांना दूध मिळत नाही त्यांना खायला व प्यायलाही नीट मिळत नाही. सर्वांना दूध घेण्याची ऐपत आहे व इच्छा आहे पण पुरेसा पुरवठा नाही अशी परिस्थिती असती, तर एक महत्त्वाचे अन्न म्हणून त्याचे रेशनिंग करण्याची मागणी पुढे आली असती. जे दूध पीत नाहीत ते दारिद्र्यामुळे. त्यांना- निदान गरीब लहान मुलांना- दूध मिळावे म्हणून

सरकारचे व कित्येक सार्वजनिक संस्थांचे प्रयत्न चालू आहेत. त्या प्रयत्नांना हातभार लावून सर्वांना दूध मिळावे असा प्रयत्न करण्याचे टाकून दुधाचा पुरवठा व दूध घेण्याची ऐपत ह्या गोष्टीशी ज्यांचा संबंध नाही अशा गोवधबंदीच्या चळवळीत सामर्थ्य खर्च करणे म्हणजे वेळेचा अपव्यय व बहुजन समाजाची दिशाभूल जाणूनबुजून करणे होय.

ज्या देशांतून सरसकट गोवध होतो, जेथले गरीबगुरीब गोमांस खातात, तेथे गाईचे दूध उत्तम मिळते व त्याची किंमतही मुंबई-पुण्यास द्यावी लागते त्यापेक्षा कमी पडते. गोवधाचा दूध-पुरवठाची संबंध मुळीच नाही.

गाईम्हशीच्या दुधाचा उल्लेख आला म्हणून थोडे विषयांतर करून एक गोष्ट नमूद करते. गाईचे दूध मुलांना मानवते म्हणून ते म्हशीपेक्षा चांगले हेही एक अजब तर्कट आहे. म्हशीच्या दुधाची साय काढली व त्यात पाणी घातले तर मुलांना ते उत्तम मानवते व प्रौढांना तर म्हशीचे दूध चांगलेच मानवते. म्हशीचे दूध गोडीने व कसाने गाईच्या दुधापेक्षा जास्त चांगले असते. त्याचे दही पण गाईच्या दह्यापेक्षा घट्ट व रुचकर असते. शिवाय गाईला होणारे बरेचसे रोग म्हशीला होत नाहीत. युरोपमध्ये काही प्रदेशांतून गाईना फार मोठ्या प्रमाणात क्षयरोग झालेला असतो व ते दूध प्यायल्याने माणसालाही तो रोग होतो, म्हणून पाश्चराइज्ड (जंतुरहित) न केलेले असे खेडेगावचे दूध पिऊ नका असे सांगणाऱ्या धोक्याच्या सूचना प्रजेला देतात. स्वित्जर्लंडमध्ये गाई बन्याच प्रमाणात अशा रोगाने पछाडलेल्या असतात, म्हणून बहुतेक दुधाचे चीझ व चॉकोलेट बनवून टाकतात. कारण ह्या दोन पदार्थाच्या कृतींत रोगजंतू मरून जातात. तेव्हा गोदुधाच्या धारेत वाहवून न जाता उत्तम सक्स दुधाचे रांजणच जणू अशा आपल्याकडील ओबडधोबड, काळ्या म्हशीचेही स्मरण ठेवले तर कृतज्ञता व्यक्त केल्यासारखे होईल.

एक राजकीय पवित्रा

हिंदूंच्या देवळातील काही प्रकार वर वर्णन केलेच आहेत. आणखी एक वैशिष्ट्य म्हणजे देवळाच्या आवारात मोकाट सुटलेले गाईबैल व कुत्री चालतात, पण काही जातींची माणसे मात्र आलेली चालत नाहीत.

काशीच्या देवाचे नाव विश्वेश्वर आहे. संबंध विश्व राहोच, पण हिंदूतल्या सगळ्या जार्तीनासुद्धा तो देव जवळ करीत नाही. तो पतितपावन तर नव्हेच नव्हे. तो दुसऱ्यांना पावत करीत नाही, तर स्वतःच दलितांच्या स्पशाने पतित होतो! हरिजनांनी मंदिरप्रवेश केला म्हणून विश्वेश्वराचे नवे देऊळ बांधणाऱ्यांचा कडकदून निषेध शिवरात्रीची पर्वणी साधून का बरे केला गेला नाही! स्वधर्मीयांच्या आचारविचारांची दखल का बरे घेतली गेली नाही! इतरांनी अमके खावे का नाही, अमके जनावर मारावे की नाही ह्याची विवंचना करण्याचे कारण काय? हा खटाटोप धर्माच्या उन्नतीसाठी नसून एक राजकीय पवित्रा मात्र आहे. मोकाट सुटलेली ही मोठी जनावरे दुकानदारांच्या मालात तोंड घालतात व रस्त्याने येणाऱ्या-जाणाऱ्याला दुशा देतात. रस्त्याने जाणाऱ्या गुरांचा पादचाऱ्यांना, विशेषतः शाळकरी मुलांना फार त्रास होतो. कधी कधी जिवावर बेतते. त्या गुरांच्या मागून भर रस्त्यावर थांबून शेण गोळा करणाऱ्या बायका पाहून मानभावांचा शेनपुंजी दृष्टांत सात शतकांनंतरही खरा आहे ह्याची प्रचिती पटली, तरी येणाऱ्या-जाणाऱ्या वाहनाखाली ह्या बाया सापडणार की काय अशी सारखी भिती वाटते. गुरांवर योग्य नियंत्रण व मोकाट जनावरे जस करण्याची ताबडतोब व्यवस्था झाली पाहिजे. पण वर म्हटल्याप्रमाणे धर्माच्या नावाखाली माणसांपेक्षा जनावरांनाच जास्त किंमत दिली जात आहे.

धर्मसंरक्षणाच्या खुळचट कल्पना

ज्या गाई-बैलांबदल एवढी सहानुभूती त्यांना वागणूक काय मिळते? त्यांचे कष्ट घेऊन त्यांना अत्यंत निकृष्टावस्थेत जेमतेम जिवंत ठेवण्यापलीकडे हिंदू काहीही करीत नाहीत. त्यांना पराणीने टोचणे; जनावर काम देर्इनासे झाले की, त्याला इतके कमी खाणे द्यायचे की, ते भुकेने तडफडून मरते. अशापेक्षा त्याला मारणे काय वाईट? आंध्रात मोठमोठे गाडे असतात. आंध्रात बैलही फार उमदे व मोठाड असतात. त्यांना गाड्याला जोडले तर बैलांचे दुंगण व गाड्याची पुढची कड ह्यांत निदान फुटाचे तरी अंतर असते व बैल मोकळेपणे चालू शकतो. महाराष्ट्रात मात्र बैल इतक्या दाटीवाटीने बांधालेला असतो की गाड्याची पुढची बाजू शेपटीला व दुंगणाला घासून रक्त गळत असलेले लेखिकेने अनेकदा

पाहिलेले आहे. गाडीचा आकार सुधारून जोखड व गाडीची पुढची बाजू यांत भरपूर अंतर ठेवण्याबद्दल लोकांचे मन वळवले तर बैल दुवाच देतील. गोमांस खाणाऱ्यांच्या प्रदेशांत गुरांना जी वागणूक मिळते ती भारतांतील हिंदू कधीही देत नाहीत. भारतात गोधन इतके निकृष्ट आहे की, गोमांसखाऊ विलायतेत जेवढे दूध दर गाईमागे मिळते त्याच्या एकचतुर्थांशी येथे मिळत नाही. बैलांची काम देण्याची शक्तीही कमी असते. गुरे जास्त व चारा कमी म्हणून गुरांना चांगले खाणेपिणे कचितच मिळते. गंगा व ब्रह्मपुत्रा ह्या नद्यांच्या खोऱ्यांतून नुकताच माझा एक प्रवास झाला. गुरांचे शेकडो कळप वाटेत भेटले; पण त्यांतील फार थोडी गुरे सशक्त व पुष्ट दिसली. बाहेर हाडे निघालेली, थकली-भागलेली गुरेच अधिक. हा उन्हाळा तरी काढतील की नाही, असे त्यांना पाहून वाटले. जेथे जेथे अशा गुरांचे कळप, तेथे तेथे शेजारच्या वृक्षांवरून मोठमोठी गिधाडे बसलेली पाहून अंगावर काटा आला. एखादे दुसरे गुरु तरी ४/५ मैलांत रोज मरतेच. मेजवानी मिळण्यासाठी फक्त उंच वृक्षावर वाट पाहावयाची एवढेच ह्या गिधाडांचे काम. अशी भुकेने व रोगाने मेलेली जनावरे हिंदुस्थानात खूपच असतात. त्यांच्या कातड्यांपासून केलेल्या जाणूनबुजून स्वीकारलेले औदासिन्य? इतर धर्माचे लोक गुरे कसाईखाऱ्यात एका घावाने मारतात. आम्ही हिंदू त्यांना उपाशी-तापाशी ठेवून मारतो. कायद्याने पहिल्या तळ्हेच्या वधाला बंदी व्हावी आमचे हे मागणे व त्यामुळे हिंदुधर्मसंरक्षण होईल ही आमची कल्पना! खरोखर ह्या प्रचाराला बळी पडण्याइतके आपण खुळे झालो आहोत का?

हट्टाग्रह का?

गाय, म्हैस, बैल, घोडा, उंट, शेळ्या, मेंढ्या वगैरे जनावरे फार उपयुक्त आहेत. ते गाड्या ओढतात, नांगर ओढतात, दूध व मांस असे सकस अन्न भरपूर प्रमाणात पुरवतात, त्यांच्या कातड्यांपासून असंख्य उपयुक्त व नित्याच्या वापरांतल्या वस्तू होतात. त्यांच्या खुरशिंगांपासून सरस बनतो. तोच सरस शुद्ध करून त्यात निरनिराळे रंग व सुंगंधी द्रव्ये घातली म्हणजे बाजारात मिळणारी जेलीची भुकटी होते. त्यांच्या हाडाचा

ते ते हिंदू राजे आणि सारे हिंदू जगत मोठ्या प्रौढीने आत्मस्तुती करीत असे. अशा ह्या गोमुखी हिंदू धर्माच्या परधर्मसहिष्णू अनुयायांकडून त्या व्याघ्रमुखी मुसलमानी समाजाचे निःशेष निखंदन केले जाण्याची लवलेशाही शक्यता नव्हती हे काय सांगावयास हवे?

ती अर्धर्मसहिष्णुता होती

परधर्मसहिष्णुता! आणि हा सदगुण! जेथे तो परधर्म आपल्या स्वधर्माशी सहिष्णुतेने वागत असेल तेथे त्या परधर्माशी सहिष्णुतेने वागणे हा सदगुण असू शकेल; परंतु ज्या मुसलमानांचे महंमद गङ्गनीपासूनचे सुलतानामागून सुलतान, शहा, बादशाहा आपल्या ‘तक्कावर’ बसताना ‘इस्लाम धर्माच्या गौरवार्थ काफरांच्या हिंदू धर्माचा उच्छेद करून टाकणे हाच माझा धर्म आहे, हीच माझी प्रतिज्ञा आहे.’ अशी शपथ घेऊन ‘तक्कावर’ बसत आले आणि अशी अत्याचारी धार्मिक आक्रमणे हिंदूंवर एक सहस्र वर्षे करीत आले, त्यांच्या भाषांतील त्या तशा मुसलमानी धर्माशी, त्या तशा परधर्माशी परधर्मसहिष्णुतेने वागणे म्हणजे स्वधर्माच्या अर्धर्मसहिष्णुता होती. ती सहिष्णुता नसून तो षंटपणा होता. पण हे सत्य एक सहस्र वर्षांच्या अघोर अनुभवांनंतरही त्या काळच्या हिंदूंच्या ध्यानी आले नाही. ते, तशा धर्माशीही सहिष्णुतेनेच वागणे हा स्वधर्म समजत. हिंदू जातीचा भूषणभूत नि विशिष्ट ‘सदगुण’ समजत!

हे हिंदू जाती! तुझ्या अधःपाताला कारणीभूत झालेल्या दुर्गुणांपैकी प्रमुख दुर्गुण जर कोणते असतील तर हे तुझे सदगुणच होत!!

अहिंसा, दया, शत्रुस्त्रीदाक्षिण्य, शरणागत शत्रूंना अभयदान, ‘क्षमा वीरस्य भूषणम्’, परधर्मसहिष्णुता इत्यादी सदगुणांच्या, देशकालमात्राचा विवेक न करता, तू केलेल्या नेभळ्या नि आंधळ्या अवलंबनानेच तुझा त्या सहस्रवर्षव्यापी हिंदू-मुसलमान- महायुद्धामध्ये धार्मिक क्षेत्रात असा भयंकर पराभव झाला. कारण- पात्रापात्र विवेकशून्याआचरिला जरी सदगुणातो तोचि ठरे दुर्गुण।सदधर्मविघातक॥’

चुरा हे उत्तम खत आहे. त्यांची चरबीही उपयुक्त असून तिचा मोठ्या प्रमाणावर व्यापार चालतो. ह्या राष्ट्रीय संपत्तीचा सर्व तऱ्हेने भरपूर उपयोग कसा करता येईल, ह्याचे शास्त्रशुद्ध शिक्षण जनतेला हवे. धर्माच्या नावाखाली भावना चेतवून द्वेषबुद्धी निर्माण करण्याने राष्ट्राचे कधीही हित होणार नाही.

गोवधाने हिंदूंच्या भावना दुखावतात; डुकरे मारणे किंवा खाणे मुसलमानांना निषिद्ध आहे, तर अल्पतम प्राणी म्हणजे ढेकूण, उवा, पिसवा वगैरेसुद्धा मारणे जैन धर्माच्या विरुद्ध आहे. सर्वांनी एका राज्यात राहावयाचे म्हटले तर प्रत्येकाला शक्य तर आपले आचारधर्म पाळण्याची मुभा देता येईल, पण इतरांवर बंधन कसे घालता येईल? ज्या हिंदूंना गाई पूज्य वाटतात त्यांनी रोज त्यांना नमस्कार करावा, व आपली पापे नष्ट करावीत; त्यांचे दूधतूप खावे; पण इतरांनी त्यांच्याच समजुतीप्रमाणे वागावे असा आग्रह योग्य नाही.

सदगुणांचे दुष्परिणाम

परंतु उलटपक्षी जेथे जेथे हिंदू राज्य प्रबळ होऊन त्यांच्या सत्तेखाली पराभूत आणि हतबल अशी लक्ष्यलक्ष्य मुसलमान प्रजा आलेली होती, तेथे तेथे त्या मुसलमानांवर, हिंदूंवर पूर्वी झालेल्या अत्याचाराचा सूड उगविण्यासाठी- मुसलमान हिंदूंची करीत, त्याप्रमाणे- त्यांची सरसकट शाका, शिरच्छेद, करून टाकण्याची तर गोष्ट दूरच पण ते परधर्मीय म्हणूनच त्या मुसलमान प्रजेला काढीइतकाही धार्मिक उपद्रव हिंदूंकडून होत नसे. उलट त्यांना सामुदायिक नमाज, ताबुतासारखे सार्वजनिक उत्सव हिंदू अधिकान्यांच्या संरक्षणाखाली करता येत. नव्या नव्या मशिदी नि धर्मस्थाने उभारून आपल्या धर्माचा व्याप नि वैभव सुखाने वाढविता येई; हिंदू नागरिकांप्रमाणेच नव्हे तर अधिक सौम्यपणे नि सवलतीने मुसलमान नागरिकांना त्या त्या काळच्या हिंदूंच्या राज्यात नैर्बाधिक अधिकार भोगता येत. त्या वस्तुस्थितीलाही इतिहासाच्या पानापानाचा आधार आहे.

आणि ह्याच वस्तुस्थितीकडे मोठ्या अभिमानाने बोट दाखवून ‘पाहा आमचा हिंदू धर्म किती परधर्मसहिष्णु आहे,’ ‘सहिष्णुता हाच आमच्या हिंदु धर्माचा भूषणास्पद नि विशिष्ट सदगुण आहे;’ म्हणून त्या त्या काळचे

त्यांनी प्रतिपादिलेल्या बन्याचशा सुधारणा आज घडूनही आल्या आहेत; पण इतके असूनही त्यांचे निबंध आजही आवडीने वाचावेसे वाटतात; कारण, अमक्या तमक्या विशिष्ट आचारविचारांत सुधारणा झाली पाहिजे, एवढेच त्यांचे प्रतिपादन नसून सबंध समाजाच्या कल्याणाची त्यांना तळमळ आहे व ते कल्याण कसे साध्य करावयाचे त्या मार्गाचे त्यांनी केलेले विवेचन आजही मार्गदर्शक आहे- नव्हे आजच्या स्वातंत्र्याच्या कालात ते पूर्वीपेक्षाही जास्त लागू पडते. ते म्हणतात ‘धर्म, राज्य व सामाजिक व्यवहार यांतील भेद एकसमयावच्छेदेकरून होणारा आहे. समाजाच्या एकाच बुडख्याला ह्या तीन खांद्या किंवा हे तीन अंकुर एकदम फुटतात.’ आजच्या कालात हे तत्त्व इतके सर्वसामान्य आहे की, प्रत्येक राजकीय पक्षाची घोषणा ही समाजरचनेबद्दलची मूलभूत घोषणा होऊन बसली आहे. ‘समाजवादी राज्यपद्धती’ हे शब्दच ह्या नव्या वृत्तीचे घोतक आहेत. दुर्दैवाने एका बाबतीत आजची पिढी आगरकरांच्या फारच मागे आहे. ती म्हणजे वरील त्रीपैकी धर्माची- विशाल अर्थाने म्हणायचे म्हणजे क्रियेच्या मागे नीतीची किंवा धर्माची- जी घडू न ढळणारी भावना पाहिजे, तिचा विचार होत नाही. साध्य काय ह्याबद्दल बन्याच अंशी एकमत असूनही साधनांबद्दल दुफळी तरी माजते किंवा जाणूनबुजून लोकांच्या डोळ्यांत धूळ फेकली जाते. हा दंभ किंवा ढोंगीपणा यावर आगरकरांनी आग पाखडली होती. आपणही तसेच करावयास पाहिजे. आगरकर ज्या सुधारणा हव्या म्हणत होते त्या मिळाल्या, टिळकांनी ज्या स्वराज्यासाठी जिवाचे रान केले तेही मिळाले. पंचशील, लोकशाही राज्यपद्धती, समाजवाद, सत्य आणि अहिंसा ह्या तत्त्वांचा प्रत्येक व्यासपीठावरून जयजयकार चालला आहे. इतके असूनही प्रत्येक विचारवंत महाराष्ट्रीयाचे मन अंधाराने भरून राहिले आहे. आगरकरांनी प्रतिपादिलेली मुख्य सुधारणा झाली नाही. ‘धैर्य नाही, उत्साह नाही, खरा देशाभिमान नाही, खरी धर्मश्रद्धा नाही. अहोरात्र क्षुद्र स्वार्थावर दृष्टी लागली असल्यामुळे आपल्या विचाराचा व आचाराचा भावी संततीवर काय परिणाम होईल त्याचा कोणीही फारसा विचार करीत नाही,’ असे ते ‘गुलामांचे राष्ट्र’ या लेखांत म्हणतात ते आजही खरे आहे. आम्हा गुलामांचे कपडे बदलले, बायका शिकू लागल्या; कारण आम्हांला हे सर्व

६. सामाजिक स्थित्यांतर घडविण्यातील व्यक्तींचे काय

आगरकरांच्या शताब्दीनिमित्त मला बोलावून माझा जो गौरव केला त्याबदल आजच्या सभेच्या चालकांचे आभार मानण्याच्या वेळीच, पुण्यात स्त्री म्हणून मला जे शिक्षण मिळाले, वारंवार उत्तेजन मिळाले व आज तुम्हांपुढे उधे राहावयास मिळाले त्यांचे श्रेय बहुतांशी आगरकरांच्या प्रयत्नांना आहे. म्हणून त्यांच्या क्रणाचा कृतज्ञतापूर्वक उल्लेख करून, त्यांच्या स्मृतीला आदरपूर्वक श्रद्धांजली वाहून मगच मला काय सांगायचे ते थोडक्यात सांगते.

आगरकरांचे निबंध वाचल्याला मला पुष्कळ वर्षे लोटली. ह्या वर्षी ते परत हातात घेऊन वाचले. त्यांची विविधता, त्यांतील शुद्ध बालबोध भाषा, त्यांतील ओज, त्यांतील तळमळ, प्रत्येक निबंधातून प्रत्ययास येणारी सत्यप्रियता, निर्भीडपणा व आठवड्यामागून आठवडे, महिन्यामागून महिने, वर्षामागून वर्षे, लोकनिंदा व उपहास सहन करून लिहिण्यास लागणारी प्रखर कर्तव्यबुद्धी ह्यांची प्रतीती येऊन मन आश्वर्यचकित झाले, आनंदाने पोट भरून गेले व त्याच वेळी आजच्या महाराष्ट्रातील दुर्दशा मनात येऊन अतोनात खिनता वाटली.

गुलामी मनोवृत्ती आजही कायम

काही काही सुधारणांबदलचा अट्टाहास आज अतिरेकी वाटेल;

उभा राहतो. ह्या पुढाच्यांना निःसंदिग्धपणे जाब विचारणे जरूर नाही का? की पक्षभक्तीपुढे सत्यासही हार खावी लागते? ह्या बाबतीत श्री. काकासाहेब गाडगीळांनी काढलेले पत्रक आगरकरांच्या विचारसरणीस धरून आहे व काँग्रेसभक्तांनीही चौकशीची मागणी उचलून धरणे सत्यास व न्यायास धरून होईल. जोपर्यंत असत्य व अन्याय यांविरुद्ध आगरकरांच्या हिरीरीने आपण तुटून पडत नाही तोपर्यंत समाजकल्याण व सर्वोदय कदापि होणे शक्य नाही.

जनतेचा रोष व उपहास जुमानला नाही

आगरकरांच्या पुढेमागे काही वर्षे जन्मलेले लोक त्या वेळी आपापल्या परीने महाराष्ट्राला राजकीयष्टचा, सामाजिकदृष्टचा व धार्मिकष्टचा जागे करण्याचे प्रयत्न करीत होते. अशाच तन्हेचे सर्वांगीण आंदोलन बंगालमध्ये पण होत होते. बंगालमध्ये धार्मिक सुधारणेची चळवळ जास्त यशस्वी होऊन ब्रह्मो समाजाची स्थापना झाली; पंजाबमध्येही दयानंदांनी आर्य समाजाची स्थापना केली. बंगालमधील बहुतेक सुधारक ह्या नव्या पंथाचे झाले. महाराष्ट्रात मात्र सुधारक म्हणून ज्यांची नावे प्रामुख्याने पुढे येतात असे लोकहितवादी, आगरकर, कर्वे वगैरे मंडळी नवर्धमसंस्थापनेपासून सर्वस्वी अलिप्त राहिली. त्याचा परिणाम असा झाला की, हे लोक- म्हणजे लोकहितवादी व आगरकर, लिहिताना, ‘आम्ही हिंदू लोक’ असे प्रथम पुरुषी लिहित, व जळजळीत झोंबणारी टीका स्वतःच्याच समाजावर करीत. अशा तन्हेचे व इतके अव्याहत लिखाण समाजसुधारणेबाबत दुसऱ्या कोणत्याही प्रांतात झालेले नाही. केसरीमधील राजकीय लेख व सुधारकामधील सामाजिक लेख समाजाची झोप, आळस व उदासीनता नाहीशी करीत होते, बिचाच्या महाराष्ट्रीय हिंदू समाजाला क्षणाची उसंत मिळू देत नव्हते. संबंध पुणे, सुधारकाने आज कशावर बरे शस्त्र उपसले, म्हणून उत्सुक होते. समाजाची सदसदविवेकबुद्धी जागी करण्यासाठी त्यांची धडपड व त्यांचा दीर्घोद्योग हे, त्यांचे स्वदेशप्रेम व आशावादी वृत्ती ह्यांचे द्योतक आहे.

‘यद्यपि शुद्धं लोकविरुद्धं नाचरणीयं नाकरणीयं’ हे वचन त्यांच्या लेखांतून दोन-तीनदा आले आहे ते त्याज्य म्हणूनच. एकदा मनाला

विचार करून पटले म्हणून नव्हे, तर बरेचसे प्रतिष्ठित लोक करतात म्हणून. आमची गुलामाची मनोवृत्ती जशीच्या तशी कायम आहे. पूर्वीचे गुलाम एका मालकामागून जात होते, आम्ही दुसऱ्या मालकामागून जात आहो. पूर्वीचीच आमिषे निराळ्या नावाने आजही आम्हांला झूलवीत आहेत.

पक्षभक्तीपुढे सत्यासही हार खावी लागावी?

आगरकरांची विचारसरणी किती तर्कशुद्ध होती हे त्यांच्या पुढील वाक्यांवरून दिसून येर्ईल. ‘कोणी किती व कसले अन्न खावे, घरात राहावे, कोणत्या प्रकारचे कपडे वापरावे, कोणता धंदा करावा, दानधर्म किती करावा, कोणते खेळ खेळावेत, कशा प्रकारचा व्यायाम करावा वगैरे गोष्टींचा लोकांशी म्हणण्यासारखा संबंध नाही. अशा गोष्टींत ज्याचे त्याला पूर्ण स्वातंत्र्य असले पाहिजे. याच्या उलट कोणत्याही मनुष्याशी केलेले करार पाळणे, कोणासही निष्कारण पीडा न देणे, खरे बोलणे, शक्तीनुसार परोपकार करणे, कायदे पाळणे, कर देणे वगैरे गोष्टींत लोकांशी संबंध येतो म्हणून त्या रुढ राजकीय व सामाजिक नियमांस अनुसरून वर्तन करणे जरूर आहे. पण हे नियम ज्याला मान्य नाहीत त्याने काय करावे?... मनःपृतं समाचरेत या मंत्राच्या खच्या अर्थाच्या अनुरोधाने आपले वर्तन चालू द्यावे.’

‘सत्यभाषण, प्रामाणिकपणा, व्यवस्थितपणा वगैरे लोकसंमत पण लोकांच्या आचरणात बेताबेतानेच दिसणाऱ्या गुणांसंबंधाने लोक काय म्हणतील ह्याचा विचार करू नये. धैर्यने असले गुण आपल्या वर्तनात आणून लोकांत त्यांचा प्रसार करण्याचा प्रयत्न केला पाहिजे.’

आगरकरांनी वरवरच्या सुधारणा व त्यांचा आंतरिक पाया ह्याचा खोल विचार केलेला होता. आज आंतरिक पायाच ढासळून पडलेला आहे, तेव्हा समाजाची नवी उभारणी करण्याचे मोठे कार्य आपणावर पडलेले आहे आणि त्यासाठी मन व बुद्धी शुद्ध व खंबीर करण्यासाठी आगरकरांच्या लेखांचे मनन आवश्यक होईल. सत्यभाषणाविषयी एकच उदाहरण घेते. महाराष्ट्रीयांनी मुंबईस हिंसक कृत्ये केली असे विधान मोठमोठच्या पुढाऱ्यांनी निरनिराळ्या सभांतून पुनःपुनः केले आहे. मुंबईत दंगल झाली त्यात मेलेले लोक हिंसक, का मारणारे हिंसक हा प्रश्न मनापुढे

एखादी गोष्ट पटली व समाजाला जरी ती पटली नाही तरी त्याप्रमाणे आचरण करणे, त्यासाठी त्याग करणे व ती समाजाला पटवण्याचा वारंवार अप्रतिहत प्रयत्न करणे हे ते आपले कर्तव्य समजत. महाराष्ट्रीयांस अनावृत्त पत्र हा त्यांचा लेख अति वाचनीय व ह्या झाला आहे. त्यात त्यांनी ‘स्नेहं दयां च सौख्यं च यदि वा जानकीमपि।आराधनाय लोकानां मुंचतो नास्ति मे व्यथा॥’ हे उत्तररामचरितांतील रामाचे वचन उदधृत केले आहे. केवळ लोकप्रिय होण्यासाठी आपल्या सदसदविवेकबुद्धीला पटलेल्या गोष्टी टाकून देण्याचा मार्ग त्यांना बिलकूल पसंत नव्हता. ते म्हणतात- ‘लोकछंदानुवर्तन (ह्या लेखकास) अशक्य झाले आहे. इतकेच नाही तर लोकांस अप्रिय परंतु पथ्यकारक असे विचार त्यांच्या मर्जीविरुद्ध पुनःपुनः त्यांच्यापुढे आणणे हेच आपले कर्तव्य व जीविताचे सार्थक, अशी त्यांची दृढ कल्पना झाल्यामुळे जनसमूहाच्या रोषाचे व उपहासाचे स्थान त्याने आपणास करून घेतले आहे.’ ‘इष्ट असेल ते बोलणार व साध्य असेल ते करणार’ ही खडतर प्रतिज्ञा करून त्यांनी संबंध आयुष्यभर ती आचरणात आणून दाखविली. अमकी गोष्ट चांगली का वाईट, ह्याचा निर्णयच झाला नाही तर कृती होणे कठीण; पण तो निर्णय होऊनही वाईटाचा प्रतिकार व चांगल्याचा अंगीकार आज आपल्या हातून होत नाही.

धैर्य, कणखरपणा व झुंजार वृत्ती कोठे गेली?

त्यांच्या वेळी टिळक काय किंवा आगरकर काय, आपल्या साध्या राहणीचा गाजावाजा करीत नसत. अंतःशुद्धीसाठी जाहिरात देऊन उपास करण्याची गरजही त्यांना भासत नसे. सुधारणा करण्यासाठी कंठशोष करीत असताना काही सुधारकांनी दुर्वर्तन केले म्हणजे लगेच सुधारणा नकोत असे म्हणण्याइतका त्यांचा बुद्धिवाद व ध्येयवाद कच्चा नव्हता. एखादी गोष्ट योग्य व न्यायाची असे समजल्यावर ती अंमलात येण्यासाठी जिवाचा आटापिटा करावयाचा एवढे त्यांना माहीत होते. अमका असे वागला- दे आपले प्रयत्न सोडून, तमक्याने वाईट वर्तन केले, कर उपास, अशा तन्हेने मूळ मुद्याशी संबंध नाही अशा गोष्टी पुढे करून ते ध्येयापासून दूर गेले नाहीत. ती माणसे ध्येयाने वेडीपिशी झाली होती. त्यांना स्वतःचे भान राहिले नव्हते. दुर्देवाने हल्ली आम्ही तसे नाही. स्वतःचे, स्वतःच्या

कुटुंबाचे, स्वतःच्या अधिकारयोगाचे आम्हांस इतके भान आहे की, कोणतीही गोष्ट करताना क्षणभरही आम्ही स्वतःस विसरत नाही.

‘इष्ट वाटेल ते बोलेन आणि शक्य ते करीन’ असे म्हणण्यास आत्मविश्वास दांडगा पाहिजे. ‘मनःपूर्तं समाचरेत’ म्हणताना स्वतःच्या मनाच्या शुद्धतेची व निर्मळतेची स्वतःला शंका असता कामा नये. मनोमालिन्य व मनोदौर्बल्य ह्या लोकांच्या आसपास नव्हते. मग आज ५० वर्षांनीच आम्ही इतके दुर्बल व भेकड कसे बनलो हे कळत नाही. मोठेपणाची, विशाल वृत्तीची, झुंजारपणाची परंपरा आज कुठे नाहीशी झाली? बुद्धी नष्ट झाली असे वाटत नाही. भाषावार प्रांतरचनेच्या बाबतीत महाराष्ट्रावर अन्याय झाला हे पटण्याइतकी अक्कल सर्वांना आहे; पण त्या श्रद्धेवरहुकूम वागण्याचे धैर्य, कणखरपणा व झुंजार वृत्ती मात्र नाहीशी झालेली दिसते; असे का?

माणसाला दोन तऱ्हने लढा द्यावा लागतो; परकीयांशी व स्वकीयांशी. परकीयांशी लढा देताना काही लोक धैर्याचे मेरू असतात. स्वकीयांशी, आसांशी झगडण्याचा प्रसंग आला की धैर्य गळून जाते. ज्यांच्याशी झगडा करावयाचा ते वयाने मोठे असतात. त्यांचा शब्द प्रमाण मानण्यात सर्व बालपण व तारुण्य गेलेले असते. त्यांच्या आचारविचारांचा कित्ता पुढे ठेवून आपल्या मनाला, वृत्तीला वळण लागलेले असते, त्यांनी भरणपोषण केलेले असते. त्यांनी मोठ्या पदाला चढविलेले असते. भक्ती, प्रेम, अनुयायीपणा वगैरे हजारो नाजूक बंधनांनी माणूस अशा आसांशी जखडलेले असते. अशांच्या मनाविरुद्ध जाण्याचा कणखरपणा प्रत्येकाला साधत नाही. महादेव गोविंद रानडे ह्यांनी अशा प्रत्येक प्रसंगी माघार घेतली हे सर्वांना माहीतच आहे. प्रत्यक्ष झगडा करणेच कठीण असते असे नव्हे, तर आपल्या माणसांचे विचार व कृती ह्यांचे योग्य मूल्यमापन करणेही आपुलकीच्या भावनेमुळे शक्य होत नाही. ह्या अनिवार मायेमुळे दृष्टीवर आवरण पडते, सत्यासत्याचा विवेक राहत नाही व मनुष्य अर्जुनाप्रमाणे ‘कथं भीष्मं अहं संख्ये द्रोणं च मधुसूदनाइषुभिः प्रतियोत्स्यामि पूजार्हो अरिसूदन’ असे म्हणून हीनदीन होऊन राहतो. अशा लोकांचे वर्णन आगरकरांनी उत्कृष्ट केलेले आहे. अशा लोकांना जे दैन्य येते तेच आज महाराष्ट्रातील पुढाऱ्यांना आले आहे.

अधिकारशाही विचारस्वातंत्र्य नाहीसे करते

हे लोक परकी जुलमाविरुद्ध लढावयास वाघ होते. पण स्वकीयांनी केलेल्या जुलमाविरुद्ध लढण्याच्या कामी मिथेपणामुळे, भीतीने, अत्यादरामुळे म्हणा वाटले तर, त्यांना अवसान नाही. ‘बुद्धिमंदिरात सत्याचा दीप प्रकाशित झाल्याबरोबर वृत्ती आनंदमय होऊन... ज्याचे देहावसान सुटते असा एखादा महात्माच आईबापांची, गणगोताची, धनद्रव्याची, जातीची, देशाची किंवा समग्र मनुष्यतेची पर्वा न ठेवता... अमर्याद प्रेरणाबलाच्या भरवशावर हवे तेवढे महत्कृत्य हाती घेऊन ते तडीस नेतो. सामान्य मनुष्यांनी अशा नरवरांचे आश्वर्य करावे, पूजन करावे, स्मरण करावे, शिष्यत्व करावे’- ते पुढे म्हणतात- ‘पण अनुकरण करू नये’- मी म्हणते शक्य तर अनुकरण करावे. अन्याय झाला, मोठा अन्याय झाला अशी जर खात्री आहे तर ज्यांनी तो केला ते आप्स म्हणून त्याचे निराकरण करण्याचा प्रयत्न करू नये, ही केवढी लाजिरवाणी गोष्ट! परकीयांचे राज्य गेले, आता आपले राज्य आहे ह्या एका भ्रांतीमुळे आमच्यातली अन्यायाची चीडच नाहीशी होऊ लागली आहे. हाच आदर्श तरुण पिढीपुढे राहिला तर तिला विचाराचे स्वातंत्र्यच नाहीसे होईल. व्यक्तिपूजेमुळे काय अनर्थ झाला ह्याचा पाढा सर्व जगाला कळावा म्हणून रशियन पुढारी कंठरवाने ओरडत आहेत. स्टालिन, हिटलर व मुसोलिनी हे महान देशभक्तच होते, पण त्यांच्या अनुयायांच्या भेकडपणामुळे ते सर्वसत्ताधीश बनले व सत्तेमुळे भय उत्पन्न होऊन मी म्हणेन ते सत्य व मी देईन तो न्याय अशी त्यांची अवस्था झाली. आगरकरांच्या निबंधांत व आचरणात सध्याच्या पिढीसाठी काही मोठा धडा असला तर हाच आहे. तुम्ही किती मोठे असला तरी मनुष्यच आहात. तुम्ही देशभक्त आहात तसा मीही आहे, मलाही बुद्धी आहे, ही जाणीव अहोरात्र मनात बाळगून त्याप्रमाणे वर्तन झाले नाही तर स्वातंत्र्य उपभोगण्यास आम्ही पात्र राहणार नाही. लोकशाही राज्य म्हणजे बहुसंख्यांचे अल्पसंख्यांकांवर राज्य असा अर्थ पुष्कळ करतात पण तो अर्थ कोणालाही संमत नाही. पुष्कळांच्या सुखापायी एकाला अन्याय झाला तरी हरकत नाही; चार-दोन लोक मेले तरी चालेल पण शांतता प्रस्थापित झाली म्हणजे झाले; अमक्या पार्टीचे सदस्य म्हटले की स्वतःची बुद्धी व भावना व सदसदविवेक बाजूला ठेवली

पाहिजेत, अशी पुष्कळांची लोकशाही राज्याबद्दल कल्पना असते. ही लोकशाही नसून सबंध समाजाचा अधःपात आहे. जेथे जेथे समाजकल्याणाचे नाव पुढे करून व्यक्तींची तोंडे बंद करतात, देशहिताची सबब पुढे करून एखाद्या जमातीवर भयंकर अन्याय केला जातो तेथे खास समजावे की, लोकशाही बुद्धन अधिकारशाहीला आरंभ झाला. ही अधिकारशाही राजाची असो की राज्यकर्त्या पुरुषांची असो, तिला मान तुकवली की विचारस्वातंत्र्य नाहीसे झालेच म्हणून समजावे. ते गेले म्हणजे समाजाचा विनाशकाल जवळ आला म्हणून मानण्यास हरकत नाही.

अधिकारयोगासारखी बुद्धी व शील नष्ट करणारी दुसरी गोष्ट नाही. कोठच्याही तन्हेचा अधिकार नसताना जी माणसे उदार असतात, सहकार्याने वागतात, लोकांच्यावर विश्वास ठेवतात, आर्जवी असतात, तीच अधिकारावर आली म्हणजे स्वजनद्रोह करतात, उघड करावयाच्या गोष्टी पडव्याआड करू लागतात. खन्याखोट्याची कदर बाळगीत नाहीत. ही गोष्ट फक्त राजकारणी लोकांतच दिसते असे नसून सर्वच सामाजिक बाबींत दिसते. एखादा अधिकारी माणूस जाणूनबुजून अपकृत्य करू लागला म्हणजे काहीजण लोभाने व काहीजण भीतीने गप्प बसतात. ह्या अभेद्य भिंतीवर आपटून तिच्याशी झगडा देण्याची हिंमत करणारे आगरकरांसारखे महात्मे फार थोडे असतात.

आगरकरांचा आणखी एक अमोल गुण म्हणजे त्यांचा दुर्दम्य आशावाद. त्यांच्यासारखा झगडा सबंध आयुष्यात कधीही देण्याचा प्रसंग मजवर न येऊनही मी निराशावादी बनत चालले आहे. आयुष्यात जे लहानमोठे प्रसंग पाहिले त्यांवरून असे वाढू लागले आहे की, न्याय व सत्य हे शब्द गरिबांना झुलवण्यासाठी श्रीमंतांनी व सत्ताधीशांनी उत्पन्न केलेले आहेत. त्या दोन्ही गोष्टी गरिबांना, वशिला नसलेल्यांना अप्राप्त आहेत व श्रीमंतांना त्यांची जरूरी नाही. पण आगरकरांचा दृढ विश्वास होता की, आज नाही उद्या आपण जिंकणारच. कितीही गरीब, अपमानित, लाथाडलेला असलो तरी माझ्या दृष्टीला जे योग्य असेल त्यासाठी मी झगडणारच व त्यात मी खासच विजयी होईन, हा भरवसा त्यांनी कधी सोडला नाही. आगरकर ज्याला धर्म म्हणत त्याच्या बुडाशी ही भावना होती. ती त्यांना जशी स्फूर्ती देई तशीच अविरत झगडण्याचे बळ देई व

स्वकीयांशी भांडण्याचे धैर्य देई. स्वतःच्या धर्माति शिरलेल्या दुष्ट रूढीविरुद्ध त्यांनी दिलेला झागडा हे पाखंड नसून एक प्रकारचे धर्मयुद्धच होते.

समाजसुधारणेचे मर्म व आचरणातील पथ्य

आगरकरांच्या आयुष्यातील ही एक अत्यंत महत्त्वाची बाब आहे. त्यांच्या बुद्धीची शुद्धता त्यावरून समजून येते. आपल्या समाजातील रोगांना कंटाळून समाज सोडून देऊन चालणार नाही हे त्यांनी व इतर महाराष्ट्रीय समाजसुधारकांनी ओळखले होते. उपहास झाला, बहिष्कार पडला, निंदेचे प्रहार झाले तरी ते सोसावयाचे, पण समाजावर रागावून बाहेर पडावयाचे नाही, तरच समाजाची सुधारणा होईल हे आगरकरांनी फार स्पष्ट शब्दांत सांगितले आहे. ‘ज्या देशात आपले शेकडो पूर्वज जन्मास आले, वाढले, मरण पावले; ज्या देशातील हजारो पिढ्यांनी अनेक गोष्टींत मोठ्या कष्टाने केलेल्या अनेक सुधारणांचे फळ आपणास आयतेच प्राप झाले, अशा देशांतील धर्माचा, रीतिरिवाजांचा व लोकांचा सर्वथैव त्याग करणाऱ्या मनुष्यास खन्या सुधारकाची पदवी कधीही शोभणार नाही. स्वभूमीत, स्वलोकांत, स्वधर्मात आणि स्वाचारांत राहून, अविचारी व अज्ञान देशबांधवांच्या निंदेस किंवा छळास न भिता त्यांच्याशी कधी भांडून, कधी युक्तिवाद करून, कधी लाडीगोडी लावून, अथवा सामर्थ्य असल्यास कधी त्यांना दटावून त्यांची सुधारणा करणे यांतच खरी देशप्रीती, खरी बंधुता, खरा देशाभिमान, खरे शहाणपण व खरा पुरुषार्थ आहे.’ समाजसुधारणेचे मर्म आगरकरांनी जितक्या स्पष्ट शब्दांत सांगितले आहे तितक्या स्पष्टपणे ते कोणी दुसऱ्याने मांडलेले मला आठवत नाही. पण आपल्या मागल्या पिढीतील सर्व समाजसुधारकांना हे कळले होते व त्यांची कृतीही त्यावरहुकूम झाली. आगरकर, टिळक, लोकहितवादी, फुले, कर्वे, शिंदे, गोखले व रानडे पतिपत्नी ही सर्वच मंडळी वरील तत्त्वाला चिकटून होती व म्हणूनच त्यांच्या प्रयत्नाने सर्व महाराष्ट्र समाज उजव्हून निघाला. He chastiseth best, who loveth best असे एक वाक्य बायबलात आहे. रागावण्याचा, दंडण्याचा हक्क कोणाला? तर जो अंतःकरणपूर्वक प्रेम करतो त्याला. अशा रागावण्याचा

समाजाने जरी किती धिक्कार केला तरी शेवटी समाजावर त्याचा परिणाम होतोच होतो. आपलेच माणूस रागे भरले तर ते भलाईमुळे, आपल्या कल्याणासाठी, ह्याची न कळत समाजाला जाणीव असते व रागावून एकमेकांचे वाभाडे निघाले तरी त्यांतून कल्याणच निष्पन्न होते. धर्मातिरामुळे किंवा देशत्यागामुळे व्यक्तीचे प्रश्न सुटील पण समाजाचे सुटणार नाहीत. समाजात राहूनच समाजाला वळण लावणे हे काही विशिष्ट राजकीय परिस्थितीत शक्य होणार नाही; पण अशी अवस्था जेथे नाही तेथे सुधारकांनी वरील पथ्य काटेकोरपणे पाळले पाहिजे. कितीही रागावले तरी ममत्वाची भावना ढळू देता कामा नये, आणि कितीही ममत्व असले तरी चूक झाली तर रागावण्याचे सोडता कामा नये, अशी ही दुहेरी भूमिका आगरकरांची व त्यांच्या समकालीन महाराष्ट्रीय पुढाऱ्यांची होती. हे पथ्य कठीण का, हे समजणे सोपे आहे. आपले आणि परके ह्यांमधील फरक प्रत्येक व्यक्तीत निरनिराळ्या मागर्नि बिंबतो. पूर्वीच्या मागासलेल्या समाजात तो होता व संस्कृतीने परिपूर्ण असलेल्या समाजातील व्यक्तींतही तो असतो. आपल्याशी वागण्याचे नियम परक्यांशी वागण्याच्या नियमांहून अतिशय भिन्न असतात. ज्याला आपले म्हटले त्याचे सर्व दुर्गुण झाकायचे, त्याने केलेल्या प्रत्येक कृतीचे मंडन करावयाचे हीच तऱ्हा सर्वत्र दिसून येते. परकीय म्हटला म्हणजे थोडीशी तेढ मनात असतेच. त्याचे उणेदुणे काढण्याची मनोवृत्ती थोडी स्वाभाविक व बरीचशी आपल्या समाजजीवनात जाणूनबुजून पोसलेली असते. अशा वेळी स्वकीयांबद्दल अपरंपार प्रेम बाळगूनही परकीयांचा द्वेष न करणे व स्वकीयांच्या गुणावगुणांचा केवळ सभ्य दृष्टीने शोध करून अवगुणांवर प्रहार करावयाचा व गुणांचे पोषण करावयाचे- परकीयांचे चांगले ते घेऊन केवळ ते राज्यकर्ते किंवा बलशाली म्हणून त्यांचे अंधानुकरण करावयाचे नाही, हे आचार-नियम ऐकायला जितके सोपे तितकेच कृतीत आणणे कठीण आहे. लोकानुरंजन करून लोकप्रिय पुढारी होणे सोपे असते. अप्रिय पण पथ्यकारक गोष्टी लोकांपुढे मांडून त्यांच्या गळी उतरवणे फार कठीण असते. आजच्या सर्व जातींच्या व सर्व धर्मांच्या सुशिक्षित तरुण पिढीने हे पथ्य पाळले तरच स्वराज्याचे सुराज्य होईल; तरच मागासलेल्या जमाती वरती येतील, एरवी नाही.

आज प्रत्येकाच्या तोंडी असलेल्या काही विषयांचा येथे उल्लेख केला तर हा मुद्दा समजण्यास मदत होईल.

सर्व मनुष्यजातीमध्ये बुद्धीचे सारखेच प्रमाण

कॉलेजचे शिक्षण घेण्यास कोणत्या गोष्टीची आवश्यकता आहे ह्याबद्दल आज बराच वादविवाद चाललेला आहे. स्वतःला बहुजनसमाजाचे पुढारी म्हणविणाऱ्या बन्याच जणांना असे वाटते की, कॉलेज-प्रवेशासाठी लागणारे गुण शक्य तितके कमी व विषय कोणतेही असले तर बरे, कारण त्यामुळे बहुजन समाजातील खूप मुले कॉलेज-शिक्षणाचा लाभ घेऊ शकतील व मीगासलेल्या लोकांना पुढे येण्यास वाव मिळेल. दिसायला हा युक्तिवाद बिनतोड आहे, पण त्यात गृहीत धरलेल्या काही गोष्टी वस्तुस्थितीला धरून नाहीत व अपेक्षिलेला लाभ, लाभ न ठरता अंती हानी पदरात पडण्याचाही संभव आहे. काही लोकांनी बहुजन समाजाचे नाव पुढे करून शाळेतले इंग्रजी शिक्षण अगोदरच कमी करून टाकले आहे.

ह्या युक्तिवादातले पहिले गृहीत असे की, बहुजन समाजाला काही अभ्यासक्रम व काही विषय झेपणारे नाहीत. अगदी बरोबर हाच युक्तिवाद ५०/७५ वर्षांपूर्वी इंग्रज राज्यकर्त्यांनी काळ्या लोकांविषयी केला होता. त्या वेळी तो उघड उघड कुटिल म्हणून धुडकावून टाकला. कारण तो परकीय राजसत्तेने केलेला होता. आता हा युक्तिवाद आप्स करीत आहेत व तो स्वतःच्या लोकांविषयी करीत आहेत. पण पूर्वीच्या युक्तिवादापेक्षा त्यांत तथ्य काढीचेही नाही. अमक्या जमातीची मुले जास्त बुद्धिवान, अमक्याची कमी असे आतापर्यंत तरी झालेले नाही. उलट, बुद्धी सर्व मनुष्यजातीमध्ये सारख्या प्रमाणातच दिसून येते, असाच अर्वाचीन शास्त्राचा निष्कर्ष आहे. पूर्वी मॅट्रिकच्या परीक्षेत ठराविक विषय असत व ते सर्वांनी घेतलेच पाहिजेत असे होते. आता मुलांना विषय निवडता येतात व बन्याच विषयांचा (संस्कृत, गणित, इंग्लिश) अभ्यासक्रमही पूर्वपेक्षा सोपा आहे. हे मी ऐकून सांगत नाही. मी स्वतः जुन्या अभ्यासक्रमाप्रमाणे परीक्षा पास झाले व तीन मुलांना मॅट्रिकचे विषय शिकविलेले आहेत. कॉलेजात मात्र उत्तरोत्तर पहिल्या वर्षापासून एम.ए.पर्यंत शिक्षणक्रम काही

बाबतीत कठीण होत गेला आहे. सोपे विषय घेऊन जेमतेम पासाचे मार्क मिळवणाऱ्या मुलाला कॉलेजचे पहिले वर्षच फार जड जाते, विषय कळतच नाही व मग प्रत्येक इयत्तेत दोन दोन-तीन तीन वर्षे काढून आयुष्याची मोलाची वर्षे फुकट घालवून बरेचसे पैसे खर्चून न्यूनगंड व विफलता पदरी घेऊन ही मुले कॉलेजातून परत फिरतात. कॉलेजचा शिक्षणक्रम सोपा करावा म्हणावे तर सर्वच शाखांमधून ज्ञान इतके फोफावलेले आहे की, हल्लीचा शिक्षणक्रमसुद्धा रसायन, पदार्थविज्ञान, जीवशास्त्र, अर्थशास्त्र, समाजशास्त्र, इतिहास वगैरे विषय समजण्याच्या दृष्टीने कोता पडतो, अशा वेळी साध्य काय व साधन काय ह्याचा नीट विचार झाला पाहिजे. माझा समाज सुशिक्षित करून सधन व संपन्न करणे हे माझे ध्येय आहे तर त्यातील तरुणांना खूप अभ्यास करावयास सांगणे, कष्टाशिवाय विद्या व अर्थ मिळणे दुरापास्त आहे हे त्यांच्या मनात पटवणे, गरिबांसाठी भांडून भांडून सरकारकडून शिक्षणासाठी भरपूर पैसा काढणे ह्या गोष्टी न करता, भराभर शिक्षणाचे मानच कमी करून टाकणे म्हणजे थोडक्यात लोकानुरंजन करण्याचाच मार्ग नव्हे का? शिक्षणाचे मान कमी करण्याने आज काहीचा फायदा झाल्यासारखा दिसला तरी शेवटी सर्व करण्याचे तोटा होणार नाही का? सगळेच बी.ए. आणि सगळेच मॅट्रिक समाजाचाच तोटा होणार नाही का? असले तरी आकडेमोडीच्या खात्यात शेवटी तामीळ लोकच जास्त दिसतात, ते तो विषय त्यांना माहीत, त्यांच्या आकडेमोडीवर विसंबंध्यास हरकत नाही ह्या भरवंशामुळेच ना! आमची शेतकऱ्यांची मुले नागर जमातीच्या मुलांइतकीच हुशार आहेत. त्यांना शिक्षणाची संधी मिळाली पाहिजे. ही समस्या सोडविण्याचा मार्ग आजचे पुढारी अनुसरतात तो खासच नव्हे.

आगरकरांची आठवण आज का होते?

त्याचप्रमाणे जातिभेदाच्या प्रश्नाबद्दल बोलावयाचे ते फक्त कायद्याच्या भाषेतच आजकाल होते. ह्याउलट आज समाजहिताच्या दृष्टीने सर्व लोकांनी एकत्र जमून ह्यावर विचार होणे जरूर आहे असे कोणास वाटत नाही. समाजसुधारणेच्या सदरातून जाऊन आज हा प्रश्न एक राजकीय व पक्षीय प्रश्न होऊन बसला आहे. भावना जुन्या, हेवेदावे

जुनेच, नावे मात्र निराळी. अशा वेळी आगरकरांची आठवण तीव्रतेने होते. ते अशा नावांनी भुलले नसते. लोकशाहीच्या काळात बहुसंख्यांचे राजकारण, अल्पसंख्यांच्या पोटातली भीती व कर्तव्यच्युती ह्यांना त्यांनी वाचा फोडली असती व महाराष्ट्र समाजाच्या एकत्वाची तीव्रतेने जाणीव करून दिली असती. त्याचप्रमाणे महाराष्ट्राभिमान, भारताभिमान हे एकमेकांचे विधातक नसून पूरकच आहेत हे पण त्यांनी दाखवून दिले असते. त्यांचा देशाभिमान जाज्वल्य होता पण त्यांचे सर्व महत्त्वाचे लिखाण मराठी देशबांधवांना उद्देशून होते, ही लक्षात ठेवण्यासारखी गोष्ट आहे. आगरकरांना सुधारणेच्या बाह्यांगाचे व अंतरंगाचे नीट आकलन होते व आंतरसुधारणा हीच बाह्य सुधारणेचा पाया असे त्यांचे ठाम मत होते. बायकांनी जाकिटे घालावी, पुरुषांनी जोडे घालावे, विधवावपन करू नये अशा किती तरी बाह्य सुधारणांचा त्यांनी जरी पुरस्कार केला. तरी त्याच्या बुडाशी समाजाच्या विचारांचे परिवर्तन हाच मुख्य मुद्दा होता आणि आज त्याच मुद्दावर विचार निर्भीडपणे व अव्याहत मांडण्याची जरूरी आहे. आज समाजसुधारणा व राजकीय वातावरण दंभाने व संशयाने जे धूसर झाले आहे ते पुन्हा स्वच्छ करण्यासाठी आगरकरांची आवश्यकता आहे. आज आगरकर आपणांमध्ये नाहीत तरी त्यांचे स्मरण करून त्यांचे लेख परत परत वाचून सर्व विद्यार्थ्यांनी ते वातावरण निवळण्यास मदत करावी अशी विनंती करून तुम्हांपुढे बोलण्याची संधी दिल्याबद्दल चालकांचे आभार मानून लांबलेले भाषण संपवते.

७. डॉ. केतकर यांचे समाजशास्त्रविषयक लेखन

डॉ. केतकरांचे समाजशास्त्रविषयक लेखन त्यांच्या सर्वच ग्रंथांतून पाहावयास सापडते. किंबहुना त्यांनी पीएच.डी.साठी लिहिलेल्या निबंधापासून तो अगदी शेवटी 'स्त्री' मासिकात लिहिलेल्या 'विचक्षणा' कादंबरीपर्यंतचे त्यांचे सर्व लेखन प्रायः समाजशास्त्रावरच आहे, असे म्हटले तर अतिशयोक्ती होणार नाही.

'गांवसासू' 'ब्राह्मणकन्या' व 'विचक्षणा' ह्या कादंबन्या त्यांच्या कादंबरी लेखनकालातील प्रारंभ, मध्य व अंत दाखवितात; आणि या तिर्हीतही मध्य स्थितीतील हिंदू समाजाची तीन चित्रे आपल्याला पाहावयास सापडतात. त्यांच्या कादंबन्या म्हणजे समाजशास्त्रावरील सोदाहरण निरुपणेच होत. त्यांतील व्यक्तींवर आलेले प्रसंग त्या व्यक्तींपुरतेच मर्यादित नसतात, तर त्या सर्वात गर्भित अर्थान्तरन्यास असतो. एका विशिष्ट सामाजिक परिस्थितीच्या कोंदणात असलेल्या व्यक्तीच्या हालचाली व मनोव्यापार ह्या दृष्टीने त्या व्यक्तींचे आयुष्य चितारलेले असते; आणि त्या विशिष्ट चित्रांत व्यक्ती व समाज ह्यांच्या अन्योन्य संबंधांचे सामान्य नियम सूचित केलेले असतात.

हलीच्या कादंबन्यांतून विशिष्ट व्यक्तींचे परस्पर संबंध व सूक्ष्म मनोविश्लेषण पाहावयास मिळते. त्या व्यक्तींवर आलेले प्रसंग दुसऱ्या

कोणत्याही समाजातील व्यक्तींवर येऊ शकतील, तसेच त्यांचे मनोव्यापार दुसऱ्या कोणत्याही व्यक्तींवर लादता येतील असे असतात. पण केतकरांच्या काढंबन्यांतील स्त्री-पुरुषांना असे स्वतंत्र व्यक्तिमत्त्व नाही. त्या सर्व एका विशिष्ट कालातील व्यक्ती असतात. केतकर केवळ स्त्री-पुरुषांचे परस्पर संबंध दर्शवून थांबत नाहीत तर व्यक्ती व समाज हे द्वंद्व ते अतिशय मार्मिकतेने रंगवितात. व्यक्तीला आपल्या आकांक्षा पुरविण्याला समाजाची गरज लागते, पण समाजाने व्यक्तिस्वातंत्र्याला घातलेले बंधन नको असते. व्यक्ती व समाज ह्यांचे संबंध वयात येणारी मुले व आईबाप ह्यांच्या संबंधांसारखे काहीसे असूया, ईर्षा व प्रेम ह्या परस्परविरोधी भावानांनी बनलेले असतात; आणि प्रायः व्यक्तीला समाजाच्या बंधनांना झिडकारून टाकून आपल्या आकांक्षा पूर्ण करता येत नाहीत, असेच केतकरांच्या एकंदर काढंबन्यांतून दर्शविलेले आहे. त्यांच्या काढंबन्या म्हणजे समाजवर्णनाचे मूल्यवान नमुनेच आहेत. ‘गांवसासू’ कांदबरी हे हिंदुस्थानात नोकच्या मिळविणाऱ्या हिंदू नोकरशाहीच्या विलायतेत बनलेल्या समाजाचे अत्यंत मार्मिक चित्र आहे, आय.सी.एस. व इतर परीक्षांसाठी हिंदुस्थानातून जाणारे विद्यार्थी, त्यांना जाळ्यांत अडकविण्याचा प्रयत्न करणाऱ्या सेवानिवृत्त आय.सी.एस. लोकांच्या मुलींच्या माता, वरिष्ठ व बड्या पगाराच्या नोकच्या करणारी हिंदुस्थानभर परसलेल्या हिंदू नोकरशाहीची एक नवीन बनू पाहणारी जात इत्यादी गोष्टी ह्या काढंबरीत चित्रित केल्या आहेत. पुढील काढंबन्यांत दिसून येणारी समाजशास्त्रविषयक चिकित्सा ह्या काढंबरीत प्रामुख्याने दिसून येत नाही; पण हीतही समाजशास्त्रज्ञाची त्यांची भूमिका त्यांनी रंगविलेल्या विनोदगर्भ व्यंगचित्रात स्पष्ट होते. ह्या दृष्टीने ‘ब्राम्हणकन्या’ ही त्यांची सर्वोत्कृष्ट काढंबरी आहे. मध्यम स्थितीतील शिकलेला ब्राह्मणवर्ग, त्यांतूनही समाजसुधारणा म्हणून त्यांपैकी काहींनी स्वीकारलेला मार्ग व त्यांच्या पुढील पिढीपुढे आलेला प्रश्न, हे ह्या काढंबरीतील मध्यवर्ती कथानक आहे. सुधारक आईबापांच्या संततीला समाजात स्थान कोणते आणि आईबापांनी ज्या समाजाला झिडकारले त्या समाजात मानाची जागा मिळविण्याची त्यांनी आकांक्षा धरणे म्हणजे निराशा पदरी बांधून घेणे होय हे दाखवून, अशा संततीने कोणता मार्ग चोखाळला असता तिला तो कल्याणप्रद होईल याची चर्चा केतकरांनी केलेली आहे. ह्या काढंबरीत डॉ. केतकर यांनी ब्राह्मण

मध्यम वर्गावरून आपली दृष्टी यशस्वी रीतीने ब्राह्मणेतर मध्यम वर्गाकडे वळविली आहे; व एकाच गावामधील ह्या दोन समाजातील व्यक्तींचा त्या त्या समाजाच्या सीमारेषेवर कसा संबंध येतो ते दाखविले आहे. समाजशास्त्रदृष्ट्या ह्या काढंबरीत त्यांनी रंगविलेले मध्यम स्थितीतील ब्राह्मणवर्गाचे चित्र अमोल आहे. ‘विचक्षण’ काढंबरीत विवाहसंस्था व वेश्यांचे सामाजिक स्थान ह्या विषयांचा विचार केला आहे. आतापर्यंतच्या सर्व मराठी काढंबन्यांतून व गोर्टीतून वेश्येचा उपयोग कथानक हृदयस्पर्शी करण्याकडे केलेला दिसतो. काहींनी गृहस्थी कुटुंबाची वेश्याव्यवसायामुळे होणारी धूळधाण वर्णिली आहे, तर काहींनी वेश्या व त्यांची संतती ह्यांना आपला व्यवसाय सोडून गृहस्थाश्रमी बनण्यास कोणत्या सामाजिक अडचणी उत्पन्न होतात व त्यामुळे सदगुणी वेश्यापत्यांची कशी कुचंबणा होते हे दाखविले आहे. हा दुसरा प्रकार दर्शविण्याची टूम विशेषत: श्री. पु. य. देशपांडे ह्यांच्या ‘बंधनाच्या पलीकडे’ ह्या काढंबरीपासून तरुण लेखकांनी उचलली आहे; व मागील पिढीत विधवांना वाढमयात जे स्थान होते ते आता वेश्यांना मिळू लागले आहे. केतकरांनी हा सोपा राजमार्ग टाकून आपली तीक्ष्ण शोधक बुद्धी ह्या प्रश्नाचे समाजशास्त्रदृष्ट्या विवेचन करण्याकडे खर्चिली आहे. लोकानुरंजनजीवी कलावंतवर्गाला पिढीजाद कलोपासना न सोडता आपली कशी उन्नती करता येईल, व एकेका व्यक्तीला नव्हे तर संबंध वर्गालाच आपले सामाजिक स्थान बदलण्यासाठी काय प्रयत्न करावे लागतील ह्याबद्दल सांगोपांग चर्चा ह्या काढंबरीत केली आहे. तिच्या अनुषंगाने विवाहबाब्य स्त्री-पुरुष संबंधांना समाजात काय स्थान असावे ह्याचाही विचार केतकरांनी केला आहे. आपल्या काढंबन्यांतून त्यांनी जे सिद्धांत प्रतिपादिले आहेत ते लोकांना पटोत वा न पटोत, पण हिंदू समाजाचे संध्याचे स्वरूप व हिंदूंचे सामाजिक प्रश्न ह्यांवर केतकरांची काढंबरी विचार करावयास लावते व प्रत्येक प्रश्नावर विधायक स्वरूपाच्या सूचनाही करते.

केवळ काढंबन्यांतून नव्हे, तर आपल्या निरनिराळ्या आत्मकथनपर लेखनातूनही डॉ. केतकर यांनी आपली दृष्टी व्यापक व समाजशास्त्रज्ञास साजेशीच ठेवली आहे. आपल्या आयुष्यातील एखादा प्रसंग जेव्हा ते वर्णितात, तेव्हा आपण त्या प्रसंगी अनुभविलेल्या सुख-दुःखाचे हुबेहूब वर्णन करून वाचकांच्या मनात सहसंवेदना उत्पन्न करण्याचा त्यांचा हेतू नसतो, तर

केवळ आपल्या अनुभवजन्य ज्ञानाचा लाभ दुसऱ्या लोकांना देण्याची त्यांची इच्छा असते. अशा लिखाणात ममत्वाचा ओलावा व अंतःकरणाला चटका लावणारे वर्णन, ही आढळत नाहीत; पण त्याच्या उलट, केतकर ही व्यक्ती, तिने केलेले सामाजिक प्रयोग, त्यांतील यशापयश व त्याची कारणमीमांसा ह्यांचे शास्त्रीय विवेचन आढळते. म्हणजे त्यांच्या आयुष्यातील एक एक प्रसंग हा एक सोदाहरण सोडविलेला सामाजिक प्रयोग बनतो. १९२० मध्ये श्री. शीलवतीबाई केतकर यांनी ब्राह्मण व इतर मध्यम वर्गातील विधवा स्त्रियांना काही उद्योग काढून द्यावा ह्या हेतूने 'स्त्रीकर्मसदन' नावाची एक संस्था काढली व सुमारे सहा महिने काम चालून ती संस्था १२०० रुपयांचे नुकसान होऊन बंद पडली. केतकरांनी ह्या घटनेबद्दल पुढीलप्रमाणे लिहिलेले आहे - '१२०० रुपये गेले याबद्दल मला आज मुळीच दुःख होत नाही. त्या कामामुळे जो अनुभव मिळाला त्यामुळे... गेलेले रुपये वसूल होतील, असा मला विश्वास वाटत आहे. जरी १२०० रुपये नुकसान आले तरी स्त्री-कामकन्यांच्या वाट्यास ६०० रुपयेदेखील आले नाहीत. माल तीनचार हजारांचा झाला; पण भाडे, कापड व जाहिरात यांनीच बरीचशी रक्कम खाली. या कामात एक गोष्ट कळली ती ही की, एखाद्या विशिष्ट वर्गाला काम देण्यासाठी कारखाना काढावयाचा असेल तर जे काम काढायचे त्यात मालाची किंमत ज्यांत फार कमी आहे व मजुरीची किंमत ज्यात जास्त आहे अशा तच्छेचा तो उद्योग असावा. या दृष्टीने छापखान्याचे काम श्रेष्ठ ठरते.''' *

कुटुंबसौख्याविषयी केतकरांनी प्रकट केलेले विचार त्यांच्या आयुष्यातील अनुभवजन्य ज्ञानाचेच आहेत. ते म्हणतात - "कुटुंबसौख्याविषयी विचार करताना मला असे वाटू लागले आहे की, ज्याच्या योगाने घरातील सर्व व्यक्ती कोणत्या ना कोणत्या कामात गुंतल्या असतील, किंवा वैयक्तिक कष्टसाध्य महत्वाकांक्षेच्या मागे लागल्या असतील त्या कुटुंबात सौख्य साधारणपणे अधिक असते."'

तसेच मिस कोहन यांचे पाणिग्रहण करताना डॉ. केतकर यांनी त्यांना हिंदू धर्माची दीक्षा हिंदू मिशनरी संस्थेकडून न देववितां ब्रात्यस्तोमविधीने देवविली आणि हिंदू समाजशास्त्राच्या आपल्या पुस्तकी ज्ञानाचा उपयोग प्रत्यक्ष व्यवहारात करून दाखविला, ही गोष्ट लक्षात ठेवण्यासारखी आहे. असो.

* 'ज्ञानकोशमंडळाचा इतिहास', पृष्ठ ८८

समाजशास्त्र हे मानवसमाजाइतके प्राचीन असले, तरी एक स्वतंत्र शास्त्र ह्या दृष्टीने त्याचा पद्धतशीर अभ्यास गेल्या शतकातच प्रथम सुरु झाला. ह्या शास्त्राच्या मर्यादा स्पष्टपणे आखताच येत नाहीत; कारण, मानवसमाजाच्या प्रारंभापासून तो आतापर्यंत मनुष्याच्या सर्वच व्यापारांचे ह्यांत परीक्षण करावयाचे असते. पूर्वी होऊन गेलेल्या मनुष्यसमाजांचा इतिहास, हली जगत आढळणाऱ्या सुसंस्कृत व असंस्कृत समाजांचे निरीक्षण, आणि भविष्यकाळी मनुष्यसमाजाचे स्वरूप काय असेल व असावे ह्याविषयी चर्चा इत्यादी गोष्टींचा ह्या एका शास्त्रात समावेश होतो.

केतकरांनी आपल्या ग्रंथांतून प्राचीन सुसंस्कृत समाजाचा इतिहास लिहिलेला आहे आणि विशेषकरून प्राचीन भारतीयांची वैदिक संस्कृती अभ्यासताना तिच्यापूर्वी मिसर व असीरिया देशांतील संस्कृतींचा विचार केला आहे. त्यांनी सध्याच्या हिंदू समाजाचे मार्मिक परीक्षण 'हिंदुस्थान आणि जग' ह्या ज्ञानकोशाच्या प्रस्तावनाखंडात केले असून हिंदू समाजाची आणि जग' ह्या पुस्तकांतून केला आहे.

अशा तन्हेच्या विस्तीर्ण विषयाचा अभ्यास करणाऱ्यास दृष्टी एकमार्गी ठेवून चालत नाही. केतकर हे एक जातिवंत समाजशास्त्रज्ञ होते. त्यांची दृष्टी विशाल-एकाच वेळी विविध समाजांचे आकलन करण्यास योग्य अशी तर होतीच, पण लहानसहान सामाजिक गोष्टींपर्यंत पोचण्याइतकी ती तीक्ष्ण व शोधकही होती. त्यांची पुस्तके वाचीत असता त्यांच्या तळटीपांतून व पुस्तकाला जोडलेल्या परिशिष्टांतून ही बुद्धीची तीव्रता व एका विषयावरून सुचलेले विचार दुसऱ्या विषयाला लावण्याची हातोटी दिसून येते. 'History of Castes in India,' Vol. 1 ह्या पुस्तकात (पृष्ठ ४८) त्यांनी मनूच्या तीन टीकाकारांची तुलना केली आहे व कोणाची टीका अधिक ग्राह्य आहे ते ठरविले आहे.

निन्द्यास्वष्टासु चान्यासु स्त्रियो रात्रिषु वर्जयन।

ब्रह्मचर्येय भवति यत्रतत्राश्रमे वसन॥ मनु अ. ३/५०

हा मनूचा शलोक मेधातिथि व कुळूक यांनी फक्त गृहस्थाश्रमी लोकांसाठीच आहे असे धरले आहे, आणि केतकरांच्या मते गोविंदराज ह्या महाराष्ट्रीय असलेल्या टीकाकाराने मात्र, संन्याशानेही संतति-प्राप्तीसाठी काही ठराविक दिवशी गृहस्थधर्म आचरिला तरी त्यास पाप लागत नाही, असे प्रतिपादन ह्या शलोकाच्या जोरावर केले आहे. ज्ञानेश्वरादि भावंडे ही संन्याशाची संतती म्हणून त्यांच्यावर जो एक आक्षेप होता तो दूर करून, महाराष्ट्रातील संतशिरोमणीच्या जन्मावर जी पातकाची छाया पडली होती ती नाहीशी करावी असा बहुतेक गोविंदराजाचा हेतु असावा, असे आपले मत केतकरांनी तळटीपेत प्रदर्शित करून गोविंदराजाचे इतर टीकाकारांपेक्षा भिन्न मत का असावे, ह्याची छाननी केली आहे (पृष्ठ ५०). त्याच पुस्तकातील दुसऱ्या एक तळटीपेत, वर्णव्यवस्था मानववंशाच्या भिन्नतेवर उभारली आहे ह्या पाश्चात्य पंडितांच्या कल्पनेने हल्ली हिंदुस्थानातील अर्धशिक्षितांत काय गोंधळ माजला आहे ह्याचे त्यांनी वर्णन केले आहे (पृष्ठ ७८). जर्मनीत हिटलरशाहीच्या स्थापनेनंतर वंशभिन्नतेवरून वर्णव्यवस्था करण्यात आल्यामुळे वंशसंकर न करू देणारे आपण हिंदू कसे श्रेष्ठ आहोत ह्यावर पुण्यात भाष्य करणाऱ्या कानडेशास्त्र्यांचे व्याख्यान ज्यांनी ऐकिले असेल, त्यांना वरील तळटीपेचे महत्त्व ताबडतोब कळेल.

प्रस्तुत 'History of Castes in India,' ह्या पुस्तकाला मानववंश-शास्त्रावर केतकरांनी एक लहानसे परिशिष्ट जोडिले आहे. त्यात मानववंशशास्त्राचे स्वरूप कसे मर्यादित आहे व समाजशास्त्रांत त्याचा उपयोग करताना कशी दक्षता बाळगिली पाहिजे ह्यासंबंधी अतिशय मननीय विचार व्यक्त केले आहेत. निरनिराळ्या मानववंशांना व त्यांच्या शाखांना जी नावे योजावयाची ती संस्कृतिनिर्दर्शक नसावीत तर प्रदेशनिर्दर्शक असावीत, अशी सूचना त्यांनी केली आहे. आर्य, सेमिटिक, द्रविड ही सर्व नावे विशिष्ट संस्कृती धारण करणाऱ्या लोकसमूहांची आहेत व त्या लोकसमूहांत नाना नावांच्या मानववंशाच्या शाखा असर्तील म्हणून तेच शब्द मानववंशाबद्ल लावू नयेत, तर शक्य तेथे भौगोलिक- उदाहरणार्थ 'उत्तरेकडील मानववंश' (Nordic), 'भूमध्य-समुद्राजवळील मानववंश, (Mediterranean) अशा-सारख्या

संज्ञा योजाव्यात म्हणजे घोटाळा होणार नाही, ही त्यांची सूचना प्रत्येक मानवशास्त्र व समाजशास्त्र अभ्यासणाऱ्याने मूलतत्त्व म्हणून ग्रहण करण्यासारखी आहे. धर्म किंवा संस्कृती ही प्रथम ज्या लोकांत उगम पावते तेथेच न राहता हळूहळू इतर भूप्रदेशांवर व लोकसमूहांत परसते, आणि म्हणून धर्मसंप्रदायनिर्दर्शक किंवा संस्कृतिनिर्दर्शक नावे, जेव्हा वंशाबदल किंवा रक्ताबदल बोलावयाचे असेल तेव्हा योजू नयेत, हे तत्त्व आता मानवशास्त्रांत सर्वमान्य झाले आहे. हे तत्त्व न कळल्यामुळे प्रथम पाश्चात्य पंडितांनी जेव्हा संस्कृत वाडमयाचा अभ्यास करून संस्कृत भाषा इतर काही युरोपीय भाषांसारखी आहे हे पाहिले तेव्हा लगेच हिंदूंचा व युरोपियांचा रक्तसंबंधी जोडून टाकिला. 'ब्राह्मण हा' शब्द वर्गनिर्दर्शक व कर्मनिर्दर्शक आहे, तो काही रक्तशुद्धीचा पुरावा नव्हे, ही गोष्ट आपल्या इकडे पुष्कळांना कळलेली नाही. केतकरांची सावधगिरी न बाळगल्यामुळे मॅक्समुल्लरसाहेबांनी योजलेल्या 'आर्य' शब्दाने जो धुमाकूळ मांडला आहे तो तर आज जगाला उघड दिसतच आहे. यावरून डॉ. केतकर यांची सूक्ष्म व शोधक दृष्टी दिसून येते.

'Hindustan : its Formation and Future' ह्या निबंधात केतकरांनी असेच एक परिशिष्ट धर्म ह्या संस्थेचे शास्त्रीयष्ठ्या कसे परीक्षण करावे ह्याविषयी लिहिले आहे. यांत निरनिराळ्या देशांतील संप्रदायांचे परीक्षण पृथक पृथक करणे कसे आवश्यक आहे आणि धर्म कशाला म्हणावे व कशाला म्हणूनये ह्यासंबंधी विवेचन केले असून, ख्रिस्ती धर्म व हिंदू धर्म ह्या दोन्ही शब्दांत 'धर्म' शब्दाचा अर्थ निरनिराळा असल्यामुळे प्रत्येक उत्पन्न होते, हे दाखवून दिले आहे. एखाद्या क्षुल्क गोष्टीचा विचार करताना झाटकन मोठ्या तत्त्वावर येणे अथवा उलटपक्षी, मोठ्या तत्त्वाचा ऊहापोह चालला असता एखादी लहानशी गोष्ट लक्षात घेणे, म्हणजे विचार सरळ एक दिशेने न जाता त्यांचे इतस्ततः परिभ्रमण होणे, ही क्रिया दुसऱ्या एखाद्या शास्त्राला बाधक झाली असती; परंतु समाजशास्त्राला ती फारच उपयुक्त अशी झाली आहे. ह्या क्रियेमुळे केतकरांचे विचार विस्कळीत, अफाट व क्वचित हास्यास्पदही वाटतात; परंतु त्यांच्या लेखनात कंटाळवाणेपणा कधीच वाटत नाही. त्यांचे लेखन नेहमी सूचनागर्भ असते,

ते नवी दृष्टी देते व जुन्या विषयाच्या विचाराला नवी दिशा दाखविते. जो जो लहानमोठा प्रश्न हाती घेतला त्यावर काही तरी नवे व विचारप्रवर्तक भाष्य करणारी त्यांची बुद्धी 'संचारिणी दीपशिखेव रात्रौ' अशी वाटते.

डॉ. केतकर यांचे समाजशास्त्रविषयक लेखन त्यांच्या प्रौढ विद्यार्थीदेशेपासून तो प्रायः त्यांच्या मृत्यूपर्यंत अव्याहत चाललेले होते. ह्या काळात त्यांनी काढबन्या व किरकोळ लेख सोडून खालील समाजशास्त्र-विषयक ग्रंथ लिहिले :

'History of Castes in India' १९०९

'Hindustan : its Formation and Future', १९९९

'Hindu Law,' १९९४

'ज्ञानकोशाचे प्रस्तावना खंड,' १९२०-२३

'भारतीय समाजशास्त्र,' १९३६

ह्या ग्रंथांचा विस्तार आणि त्यांनी सूचित केलेले विविध विषयांवरील सूक्ष्म वाचन केतकरांचे पांडित्य व व्यासंग ह्यांविषयी आपली खात्री पटवितात. त्यांच्या पहिल्या दोन ग्रंथांतून जातिसंस्था, चातुर्वर्ण्य, हिंदू धर्माचे सामान्य स्वरूप व त्याचे इतर धर्माशी विसर्शत्व, हिंदू समाजाची विशिष्ट रचना व त्यातील गुणदोष इत्यादी विषयांवर चर्चा केलेली आहे. पाश्चात्य पंडितांनी हिंदू समाजाचे जे निरीक्षण केले ते एकांगी व पूर्वग्रहदूषित होते. त्यामुळे भारतीय समाजाचा अभ्यास करू इच्छिणाऱ्याला त्याचा फारसा उपयोग होण्यासारखा नाही. पण केतकरांचे ह्या विषयावरील संशोधन असामान्य व मूलग्राही असे आहे. त्यांनी पाश्चात्य देशात अभ्यास करून पाश्चात्यांची संशोधनपद्धती आत्मसात केली व ते स्वतः हिंदू असल्यामुळे त्यांना हिंदूच्या समाजसंस्थेचे स्वरूप यथार्थपणे आकळता आले, आणि म्हणूनच त्यांचे लेखन मार्गदर्शक झाले आहे. वरील इंग्रजी ग्रंथांतील विचार अधिक विस्ताराने व आग्रहाने 'हिंदुस्थान आणि जग,' या विभागात मांडिले आहेत. मूळ इंग्रजी ग्रंथांतच त्यांची विचाराची दिशा ठरून गेलेली आहे- विशेषत: 'हिंदुस्थान आणि जग' ह्या विभागात हिंदू धर्मावर व चातुर्वर्ण्यावर त्यांनी प्रकट केलेले विचार काही ठिकाणी - 'Hindustan : its Formation and Future' ह्या त्यांच्या निबंधावरूनच शब्दशः मराठीत उतरविलेले आहेत. ह्या पुस्तकातच पुढे

विस्ताराने केलेले 'Religion' ह्या इंग्रजी शब्दावरील मार्मिक भाष्य येऊन गेले आहे. 'Religion' ह्या शब्दाचा अर्थ मराठीत सर्वत्र 'धर्म' शब्दाने जो व्यक्त केला जातो तो बरोबर नव्हे. युरोपात जसा ख्रिस्ती धर्म आहे तसा हिंदुस्थानात हिंदू धर्म नाही. हिंदुस्थानात हिंदू समाज व हिंदू संस्कृती आहे, पण ख्रिस्ती धर्म ह्या अर्थाने अनेक रूढ धर्म आहेत. 'धर्म' शब्दाचा अर्थ पाहता तो 'Religion' ह्या शब्दाला समानार्थी होऊच शकत नाही. 'पदार्थधर्माचिया शृंखला त्याते कोणी न भेदी', ह्या ओळीमध्ये 'धर्म' शब्दाचा जो अर्थ आहे तो मूळ अर्थ असून मानवधर्मशास्त्रात 'धर्म' म्हणजे मानवाने करावयाची कर्तव्ये ह्या अर्थी तो शब्द आला आहे. इंग्रजीमध्ये ज्याला 'Religion' म्हणतात त्याचे भाषांतर संप्रदाय, मत, मार्ग ह्यांसारख्या शब्दांनी- विशेषत: 'संप्रदाय' ह्या शब्दाने करता येईल आणि त्या अर्थाने हिंदूंचा कोणता तरी एक संप्रदाय नसून अनेक संप्रदाय आहेत, हे त्यांनी स्पष्टपणे दाखविले आहे.

पूर्वोक्त पहिले इंग्रजी निबंध ज्या काटेकोरपणाने व समतोल बुद्धीने लिहिले आहेत, ते गुण दुर्दैवाने केतकरांच्या पुढील लेखनात आढळत नाहीत. पुढे त्यांच्या लेखनात विविधता आली, त्यांच्या विचारांचे क्षेत्र व्यापक झाले, पण विवेचनात पुष्कळदा कमालीचा निष्काळजीपणा शिरला. ही विचारांची व लेखनाची शिथिलता विशेषत: त्यांच्या 'भारतीय समाजशास्त्र' ह्या नवीन पुस्तकात जागोजाग पाहावयास सापडते. मानववंशविषयक कोणते शब्द वापरावे ह्याबदल केतकरांनी १९०९ साली लिहिलेल्या परिशिष्टाचा उल्लेख वर आलाच आहे. १९११ साली 'Religion' ह्या शब्दाने व्यक्त होणाऱ्या अर्थाचे सूक्ष्म परीक्षण करून त्याला त्यांनी 'संप्रदाय' हा शब्द सुचविल्याचेही वर सांगितलेच. अशा प्रकारे शास्त्रीय विवेचनात शब्दांच्या अर्थसिंबंधी व व्याख्येसिंबंधी पराकाढेचा काटेकोरपणा दाखवून प्राचीन भारतीय परंपरा राखणारे केतकर व १९३६ साली लिहिलेल्या 'भारतीय समाजशास्त्र' ह्या पुस्तकात केवळ भाषाशैथिल्यामुळे जागोजाग घोटाळा उत्पन्न करणारे केतकर हे एकच काय, अशी शंका उत्पन्न होते! प्रस्तुत पुस्तकाच्या १९४ व्या पृष्ठावर 'आर्यरक्त' असा शब्दप्रयोग त्यांनी केला आहे आणि हिंदु समाजात अनेक मानववंशाचे लोक आहेत असे सांगणाऱ्या केतकरांनी "जातीच्या

चेहेच्याची ठेवण हिंदू रक्ताच्या मिश्रणाने निवळली.”(!) असे वाक्य लिहिले आहे.

डॉ. केतकरांच्या लेखनातील दुसरा दोष प्राचीन भारताविषयी त्यांना वाटत असलेल्या आत्यंतिक जिव्हाळ्यामुळे उत्पन्न झाला आहे. त्यांचे लेख वाचीत असता जगात भारतीयांपूर्वी दुसरा एखादा सुसंस्कृत समाज होऊन गेला असेल असे वाटतच नाही. भारतीय संस्कृतीचे गोडवे गाताना भारतीय संस्कृतीपेक्षाही प्राचीन अशा मिसर व असीरिया ह्या देशांतील आर्यपूर्व सेमाईट संस्कृतीचे केतकरांना सर्वस्वी विस्मरण होतेसे दिसते. आर्य संस्कृतीविषयी केतकरांचा अभिनिवेश पाहिला म्हणजे त्यांच्या थोडे अगोदर परलोकवासी झालेल्या सर ईलियट स्मिथ ह्या समाजशास्त्रज्ञाची आठवण होते. केतकरांना जो अभिमान भारतीयांविषयी वाटे, अगदी तसाच अभिमान स्मिथ यांस मिसरदेशीय संस्कृतीविषयी वाटे. मिसरदेशीय संस्कृती जगात सर्वांत जुनी असून सर्व प्राचीन समाजांत जी संस्कृती दृष्टोत्पत्तीस येते तिच्या निर्मितीला चालना मिसरी संस्कृतीने दिली, आणि तिची घटनादेखील मिसरी समाजघटनेवरूनच ठरविली गेली, असा त्यांचा ठाम सिद्धांत होता. मिसरी संस्कृती भूमध्यसमुद्राभोवतालचे प्रदेश आक्रमूनच राहिली नाही, तर इराण, हिंदुस्थान यवद्वीप, पॅसिफिक महासागरातील अनेक बेटे ह्या मार्गाने प्रवास करीत अमेरिकेतील पेरू व मेक्सिको या देशांपर्यंत पोचली, असे सिद्ध करण्याचा प्रयत्न स्मिथ यांनी व त्यांच्या अनुयायांनी केला आहे. निरनिराळ्या समाजांतील संस्कृती ही त्या त्या समाजाने इतरांपासून अलिस राहून अगदी एकट्याने घडवून आणिलेली अशी कधीच नसते, तर ती मुख्यत्वेकरून इतर समाजांकडून घेतलेल्या उसनवारीवर उभारलेली असते, आणि सर्व जगाला सांस्कृतिक भांडवल इजिसने पुरविले, अशा दुहेरी स्वरूपाचा त्यांचा सिद्धांत आहे. पैकी पहिल्या भागाच्या बुडाशी असलेले “मानवी संस्कृती हे मानवसमाजाच्या दलणवळणाचे प्रतीक होय,” हे तत्व आता समाजशास्त्राच्या मूलभूत सिद्धांतांपैकी एक होऊ पहात आहे आणि मिसरी संस्कृती प्राचीनतम असल्यामुळे ह्या सिद्धांताच्या दुसऱ्या भागातही सत्यांश आहे. डॉ. केतकरांच्याप्रमाणे स्मिथसाहेबांचे

लिखाणही स्वतंत्र बुद्धीचे व विचारास चालना देणारे असे आहे; पण दोघांतही अतिरंजकता हा शास्त्रज्ञास न शोभणारा दोष राहून गेला आहे.

केतकरांनी आपल्या समाजशास्त्रविषयक कामगिरीस 'History of Castes in India' ह्या पीएच.डी.साठी लिहिलेल्या निबंधापासून आरंभ केला, हे वर सांगितलेच आहे. ह्या निबंधात मुख्यत्वे मनुस्मृतीत जातिसंस्थेसंबंधी जे उल्लेख आले आहेत त्यांबद्दल विवेचन आहे आणि पर्यायाने अर्वाचीन जातिसंस्था व प्राचीन वर्णसंस्था ह्यांविषयीही अतिशय उद्घोधक विचार केलेला आहे. ह्या निबंधात केतकरांनी खालील गोष्टी प्रामुख्याने सांगितल्या आहेत :- 'चातुर्वर्ण्य हे जातिसंस्थेपासून भिन्न आहे. त्याचा जातिसंस्थेशी जनकत्वाचा संबंध येत नाही. अर्वाचीन जाती धंद्यावरून, देशावरून, संप्रदायावरून वगैरे पडलेल्या आहेत. जातिसंस्थेची उभारणी बहुतांशी पवित्रापवित्रतेच्या कल्पनांवर झालेली आहे. जाती ब्राह्मणांनी उत्पन्न केलेल्या नाहीत, इतकेच नव्हे तर वेद व वेदांगे ह्यांचे ज्ञान असलेल्या मनूला जातिसंस्थेचे अस्तित्व जाणवले, परंतु तिचा विस्तार व कारणमीमांसा मात्र आकळता आली नाहीत. तो स्वतः ब्राह्मण असल्यामुळे निरनिराळ्या जाति व त्यांचे आचार ह्यांचे खोल ज्ञान त्याला नव्हते. त्याला चातुर्वर्ण्य मात्र माहीत होते आणि त्याने जातींची उत्पत्ती देताना स्वतःच्या माहितीच्या ज्या दोन गोष्टी - चातुर्वर्ण्य व वर्णसंकर - त्यांचा उपयोग करून त्यामुळे जाती उत्पन्न झाल्या, असे प्रतिपादन केले आहे; आणि हीच चुकीची मीमांसा आजपर्यंत जातिसंस्थेसंबंधी हिंदू समाजात केली जाते. मनूने निरनिराळ्या जातींना जी प्रायश्चित्ते सांगितली आहेत, त्यांचाही विचार करून निरनिराळ्या जातींमधील उच्चनीचभाव त्यांमुळे कसा व्यक्त होतो हे ह्या ग्रंथात केतकरांनी दाखविले आहे. त्यांच्या मते ब्राह्मणव्यतिरिक्त जातींना जी कडक शासने सांगितली आहेत ती नित्य अंमलात येतच होती असे नव्हे, तर केवळ दहशत बसावी म्हणून मनूने कडक भाषा वापरलेली आहे. दुसऱ्या बाजूने ब्राह्मणांना जे अधिकार (न्यायदानाचे काम इत्यादी) असावे असे मनू म्हणतो, ते देणे न देणे राजाच्या इच्छेवर अवलंबून असल्यामुळे ते नेहमीच मिळत असत असेही नाही. विशेषतः क्षत्रिय, असल्यामुळे वैश्य व शूद्र ह्यांचे अधिकार नेहमीच स्पष्ट व त्यांच्या मर्यादा पूर्णपणे

आखलेले असे नसत, हे केतकरांनी 'मृच्छकटिक' नाटकांतील उदाहरणे देऊन सिद्ध करण्याचा प्रयत्न केला आहे.*

ह्याच पुस्तकाच्या एका प्रकरणात चातुर्वर्ण्याच्या बुडाशी हिंदूंचे तत्त्वज्ञान काय आहे ह्याचेही डॉ. केतकरांनी विवेचन केले आहे. कर्म, कर्मफल, पुनर्जन्म इत्यादी कल्पनांमुळे हिंदूंना, विशेषतः ब्राह्मणांना आपण खालील जार्तीवर अन्याय करीत आहो अशी भावना नसे, व शूद्रांना आपण हीन जन्मास येऊन मागील जन्मीचे कर्मफल भोगीत आहो असे वाटून आपणांवर होणाऱ्या अन्यायाची जाणीव नसे, असे केतकरांनी प्रतिपादिले आहे. पण ह्या तत्त्वज्ञानामुळे चातुर्वर्ण्याची उभारणी झाली असे म्हणता येणार नाही. समाजसंस्थांचा उगम प्रथम व त्यांना जुळणाऱ्या तत्त्वज्ञानाची उभारणी नंतर, ह्या समाजशास्त्रातील अगदी साध्या तत्त्वाकडे केतकरांनी दुर्लक्ष केले होते असे दिसते. भारतीयांचा इतिहास पाहिला तर तेथे जातीजातीतील स्पर्धा व अन्यायाची जाणीव अगदीच नव्हती, असे दिसून येत नाही. ह्या स्पर्धेचा व असूयेचा बुद्धाने चांगला फायदा घेतला, हे विधान डॉ. केतकरांनीच आपल्या निरनिराळ्या ग्रंथातून जागजागी केले आहे.

ह्या ग्रंथातील वैशिष्ट्य म्हणजे हिंदू संस्कृतीसंबंधी केतकरांची भूमिका हे होय. सर्व ग्रंथ अमेरिकेतील मध्य स्थितीतील शिकलेल्या लोकांना उद्देशून लिहिल्यासारखा असून त्यांत जागोजाग हिंदूंच्या समाजव्यवस्थेचे अर्धवट समर्थन आणि ती रानटी असल्याबदलची अर्धवट मान्यता दिलेली आढळते. एवढेच नव्हे, तर जातिसंस्था हा हिंदू

* 'पण मृच्छकटिकांतील राजा आदर्शभूत राजा होता, असा त्याचा नाटकात कोठेच उल्लेख नाही. एवढेच नव्हे, तर तो क्षत्रिय तरी होता की नाही ह्यासंबंधीही शंका येते. ह्या नाटकात क्षुद्र सेनापतीचा जो उल्लेख आहे तो तर उघड उघड निंदागर्भ व राजाची अव्यवस्था दर्शविणारा आहे. (चंदनकवीरक-संवाद पाहा. मृच्छकटिक, अं.६, श्लो.२२/२३) आणि तो केतकरांनी शूद्रास उच्च जागा मिळत असत, ह्या विधानांच्या पुष्ट्यर्थ द्यावा ह्याचे आश्र्य वाटते. उलटपक्षी, निरनिराळ्या जार्तीनी करावयाचे धंदे व त्यांचे चातुर्वर्ण्यातील स्थान ठरलेले असे, हे पंचतंत्रातील सेनापती झालेल्या कुंभाराच्या गोष्टीवरून चांगलेच दृष्टपक्षीस येते (पंचतंत्र ४, कथा ३).

समाजाला झालेला एक दुष्ट रोग आहे असेही ते म्हणतात.♦ एखादी गोष्ट दोषरहित नसूनसुद्धा आपल्याला आवडते - आवडते म्हणण्यापेक्षा तिच्याबद्दल आपणास आपुलकी वाटते; पण दुसऱ्या लोकांसमोर ह्या आपुलकीच्या भावनेबद्दल थोडी लज्जा, थोडा अभिमान वाटत असतो, अशी काहीशी द्विधा वृत्ती हिंदूंच्या जातिसंस्थेविषयी केतकरांची ह्या ग्रंथात ठिकठिकाणी दिसून येते. हल्ळूहल्ळू पुढील ग्रंथातून ही द्विधा वृत्ती नाहीशी झाली व हिंदूंच्या समाजघटनेविषयी केवळ अभिमान तेवढा शिळ्पक राहिला; आणि शेवटी हिंदूंच्या समाजरचनेचे त्यांना एवढे कौतुट वाटू लागले की, अशी रचना ज्या अर्थी दुसऱ्या कोणत्याही समाजाला साधली नाही त्या अर्थी त्यांनी ती हिंदूंपासून शिकून घ्यावी व त्यामुळे जगाचे कल्याणच होईल, अशा तन्हेची विचारसरणी 'हिंदुस्थान आणि जग' व 'भारतीय समाजशास्त्र' या त्यांच्या ग्रंथांतून आढळते.

केतकरांच्या पहिल्याच ग्रंथाचे इतके विवेचन करण्याचे कारण, ह्या निबंधात त्यांनी पुढे इतर ग्रंथांतून विस्ताराने चर्चिलेल्या बहुतेक सामाजिक संस्थांचा व प्रवृत्तीचा उल्लेख केला आहे. तसेच ह्यांत वरील प्रश्नांकडे पाहण्याची केतकरांची जी दृष्टी थोड्या अंशाने ठरून गेली आहे तीच पुढेही कायम राहिली आहे. ह्याच विषयांच्या अनुषंगाने लिहिलेले दुसरे पुस्तक 'Hinduism : its Formation and Future' हेही अतिशय वाचनीय झाले असून ज्ञानकोशातील 'हिंदुस्थान आणि जग' ह्या विभागात वरील विषयाचीच सांगोपांग चर्चा आली आहे. 'बुद्धपूर्व जग' ह्या विभागातील अर्ध्या भागात हिंदूंची ग्रंथनिर्मिती व समाजघटना पुनः विस्तारपूर्वक विचारात घेतली आहे; आणि त्यांचे शेवटचे समाजघटना पुनः विस्तारपूर्वक विचारात घेतली आहे. मात्र पुस्तक 'भारतीय समाजशास्त्र' ह्याच विषयाला वाहिलेले आहे. मात्र ज्ञानकोशापर्यंतची त्यांची ग्रंथनिर्मिती व विचारपद्धती बरीच समतोल वृत्तीची आढळते, तर 'भारतीय समाजशास्त्र' ह्या पुस्तकात केवळ शास्त्रज्ञाची भूमिका जाऊन हिंदू धर्माभिमान्याची भूमिकाच अधिक उठावदार रीतीने दिसते; आणि

♦ 'The more he thinks on the caste system, the better he understands his own burden. As one looking at a cancer would like to turn away his eyes so a Hindu would like to discontinue his thoughts.' (*History of Castes in India*, P.2). At present the various tribes and castes feel strong repulsion against one another, and this fact is a clear manifestation of our savagery.' (*Ibid*, p.28).

केवळ चातुर्वर्ण्याचीच नव्हे, तर अर्वाचीन जातिसंस्थेची व विशेषतः ब्राह्मणांचीच वकिली जोराने व आग्रहाने केलेली आढळते.

ब्राह्मणांची विद्या व त्यांचे संस्कृतिरक्षणाचे कार्य ह्याबदल केतकराना विशेष अभिमान होता. त्यांच्या मते हिंदुस्थानांतील निरनिराळ्या वन्य व इतर जार्तीचा हिंदू समाजात अंतर्भाव करून व त्यांच्या दैवतांना आपल्या दैवतांमध्ये स्थान देऊन ब्राह्मणांनी समाजसंवर्धन केले. निरनिराळ्या लोकांना आपली संस्कृती व प्रादेशिक धर्म न सोडता हिंदू समाजाचे घटक होता येई, हा हिंदू धर्माचा एक विशेष आहे. हिंदूंचे धर्मशास्त्र फक्त काही विशिष्ट लोकांकरिता व प्रदेशाकरिता नसून सर्व मानवजातीकरता लिहिलेले आहे. त्यात सर्व जगाच्या कल्याणाची इच्छा बाळगून आचारधर्म सांगितला आहे. ह्या सर्वसंग्राहक व परमतसहिष्णू वृत्तीची ख्रिस्त व महंमद यांच्या अनुयायांशी तुलना करता हिंदूंचे श्रेष्ठत्व दिसून येते.

ख्रिस्ती व महंमदी धर्म इतरांना आपल्यांत आणण्याचा आटोकाट प्रयत्न करितात; पण तसे करताना इतरांनी आपल्या पूर्वीच्या दैवतांचा त्याग करून सर्वस्वी ख्रिस्ती व महंमदी दैवतांचे व धर्मतत्त्वाचे ग्रहण केले पाहिजे असा त्यांचा आग्रह असतो. ह्या असहिष्णू मनुष्यप्रणीत संप्रदायांनी मनुष्यजातीची सर्वांगीण उन्नती होणे असेल, तर आपले आग्रही परस्परद्वेषजनक संप्रदाय नाहीसे होऊन त्या जागी सर्वसंग्राहक; सर्व मानवजातीला लागू पडतील अशी धर्मतत्त्वे प्रचारात आली पाहिजेत; आणि अशी धर्मतत्त्वे हिंदू धर्मात असल्यामुळे हिंदू भारतावर डॉक्टरमहाशयांनी जगाच्या उन्नतीची मोठीच जबाबदारी टाकलेली आहे. हिंदू समाजाची उन्नती करण्यासाठी लहान जाती नष्ट करून चातुर्वर्ण्य ठेवावे, अशी त्यांची ‘हिंदुस्थान आणि जग’ ह्या पुस्तकात विचारसरणी आहे; पण पुढे ‘भारतीय समाजशास्त्र’ लिहिताना जातिसंस्था व जात्यभिमान ह्याही गोष्टी चांगल्याच आहेत असे प्रतिपादून, त्या संबंध केला आहे.

‘हिंदुस्थान आणि जग’ ह्या विभागात ‘हिंदू समाजव्यवस्थेतील दोष’ (पृष्ठ ३८१) ह्या सदराखाली दोषाविष्करण करण्याचा प्रयत्न केला आहे. पण तो न साधता जो मोठा दोष म्हणून म्हटले आहे तो खरोखर तसा नव्हे, अशीच भावना वाचणाऱ्यांची होते. ‘सर्वांत मोठा दोष म्हणजे दृढीकरणाची अल्पता हा होय.

हिंदू समाजात परस्परांहून विभक्त अशा तीन हजारांहून अधिक जाती व त्याहीपेक्षा अधिक पोटजाती आहेत. हा प्रकार म्हणजे अलीकडे उत्पन्न झालेले अत्यंत भयंकर द्वैत असे जगाला दिसते. पण हे जे द्वैत दिसते त्याचा अर्थ एका समाजाचे अनेक तुकडे पडले असा नाही, तर दृढीकरणाचे कार्य अपूर्ण राहिले असा आहे.’ (पृष्ठ ३८२) ‘एक मोठे बलिष्ठ राष्ट्र निर्माण करण्याचा उपदेश करणारे व्यापक विचार आणि भावना हिंदुस्थानात उदय न पावल्याने येथे पाहिजे ते ऐक्य घडून आले नाही. जातीची कल्पना व नंतर एकदम मानव्याची कल्पना अशा दोनच ऐक्याच्या कल्पना प्राचीन हिंदू लोकांस अवगत होत्या. हिंदूनी जरी सर्वव्यापी असे समाजव्यवस्थाशास्त्र निर्माण केले तरी सर्व जग आपले म्हणून स्वीकारील असे ह्या व्यवस्थेचे स्वरूप नव्हते व नाही. हिंदुस्थानचे राजेरजवाडे ब्राह्मणांची मदत घेऊन जग जिंकू शकले नसते तर, किंवा ब्राह्मण इतर सर्व लोकांचे पुरोहित झाले असते तर, त्यांच्या सामाजिक विचारांना सर्वत्र मान्यता मिळाली असती.’ (ही वाक्ये जशीच्या तशी Hinduism : its Formation and Future’ ह्या ग्रंथात पाहावयास सापडतात.)

ह्या वाक्यांमध्ये केतकरांचे हिंदू समाजशास्त्राबद्दलचे विचार पूर्णत्वाने दिसून येतात. ‘हिंदुस्थान आणि जग’ ह्या विभागात (पृ. २३५ ते ४४२) चातुर्वर्ण्य संस्था व ती टिकविण्यास काय प्रयत्न करावे ह्याबद्दल बन्याच विस्ताराने विचार केला आहे. त्यात मुख्य कल्पना खालीलप्रमाणे आहे—‘चातुर्वर्ण्यसंरक्षण हा आपला प्रथमधर्म आहे.’ ‘समाजात चार वर्ण आहेत, अधिक नाहीत. प्रत्येक वर्णाचे पृथकत्व गुणविभिन्नतामूळक आहे. निरनिराळे वर्ण व समाज ह्यांचा संबंध अवयव व अवयवी असा आहे. अध्ययनादी क्रिया, संरक्षणादी क्रिया, द्रव्योत्पादक व्यवहार व लोकांची सेवा या क्रिया ज्या समाजात नाहीत असा समाज असणे अशक्य आहे; व चातुर्वर्ण्याचे अस्तित्व स्वाभाविक आहे. मग ह्या गोष्टीचे संरक्षण ते काय करावयाचे?’ ह्या प्रश्नाला केतकर उत्तर देतात की, ‘आपले वर्णभिन्नत्व केवळ क्रियाभिन्नत्वमूळकच नाही— आपले चातुर्वर्ण्य संस्कारांकित आहे.’ आणि चातुर्वर्ण्य टिकवायचे असेल तर (१) संस्कार वर्णानुरूप असून गुणकर्मावरच अवलंबून पाहिजे; (२) वर्णनिर्णयार्थ इतिहासापेक्षा सद्यःकालीन प्रत्ययास अधिक महत्त्व पाहिजे.’ ही क्रिया करताना एखाद्या व्यक्तीस कर्मानुसार उच्च किंवा नीच वर्णात घालावयाचे असल्यास त्याने आपल्या कुलाचा व बांधवांचा संबंध सोडावा की

हिंदू समाजात परस्परांहून विभक्त अशा तीन हजारांहून अधिक जाती व त्याहीपेक्षा अधिक पोटजाती आहेत. हा प्रकार म्हणजे अलीकडे उत्पन्न झालेले अत्यंत भयंकर द्वैत असे जगाला दिसते. पण हे जे द्वैत दिसते त्याचा अर्थ एका समाजाचे अनेक तुकडे पडले असा नाही, तर दृढीकरणाचे कार्य अपूर्ण राहिले असा आहे.’ (पृष्ठ ३८२) ‘एक मोठे बलिष्ठ राष्ट्र निर्माण करण्याचा उपदेश करणारे व्यापक विचार आणि भावना हिंदुस्थानात उदय न पावल्याने येथे पाहिजे ते ऐक्य घडून आले नाही. जातीची कल्पना व नंतर एकदम मानव्याची कल्पना अशा दोनच ऐक्याच्या कल्पना प्राचीन हिंदू लोकांस अवगत होत्या. हिंदूनी जरी सर्वव्यापी असे समाजव्यवस्थाशास्त्र निर्माण केले तरी सर्व जग आपले म्हणून स्वीकारील असे ह्या व्यवस्थेचे स्वरूप नव्हते व नाही. हिंदुस्थानचे राजेरजवाडे ब्राह्मणांची मदत घेऊन जग जिंकू शकले नसते तर, किंवा ब्राह्मण इतर सर्व लोकांचे पुरोहित झाले असते तर, त्यांच्या सामाजिक विचारांना सर्वत्र मान्यता मिळाली असती.’ (ही वाक्ये जशीच्या तशी Hinduism : its Formation and Future’ ह्या ग्रंथात पाहावयास सापडतात.)

ह्या वाक्यांमध्ये केतकरांचे हिंदू समाजशास्त्राबद्दलचे विचार पूर्णत्वाने दिसून येतात. ‘हिंदुस्थान आणि जग’ ह्या विभागात (पृ. २३५ ते ४४२) चातुर्वर्ण्य संस्था व ती टिकविण्यास काय प्रयत्न करावे ह्याबद्दल बन्याच विस्ताराने विचार केला आहे. त्यात मुख्य कल्पना खालीलप्रमाणे आहे—‘चातुर्वर्ण्यसंरक्षण हा आपला प्रथमधर्म आहे.’ ‘समाजात चार वर्ण आहेत, अधिक नाहीत. प्रत्येक वर्णाचे पृथकत्व गुणविभिन्नतामूळक आहे. निरनिराळे वर्ण व समाज ह्यांचा संबंध अवयव व अवयवी असा आहे. अध्ययनादी क्रिया, संरक्षणादी क्रिया, द्रव्योत्पादक व्यवहार व लोकांची सेवा या क्रिया ज्या समाजात नाहीत असा समाज असणे अशक्य आहे; व चातुर्वर्ण्याचे अस्तित्व स्वाभाविक आहे. मग ह्या गोष्टीचे संरक्षण ते काय करावयाचे?’ ह्या प्रश्नाला केतकर उत्तर देतात की, ‘आपले वर्णभिन्नत्व केवळ क्रियाभिन्नत्वमूळकच नाही— आपले चातुर्वर्ण्य संस्कारांकित आहे.’ आणि चातुर्वर्ण्य टिकवायचे असेल तर (१) संस्कार वर्णानुरूप असून गुणकर्मावरच अवलंबून पाहिजे; (२) वर्णनिर्णयार्थ इतिहासापेक्षा सद्यःकालीन प्रत्ययास अधिक महत्त्व पाहिजे.’ ही क्रिया करताना एखाद्या व्यक्तीस कर्मानुसार उच्च किंवा नीच वर्णात घालावयाचे असल्यास त्याने आपल्या कुलाचा व बांधवांचा संबंध सोडावा की

ब्राह्मणांच्या विद्येविषयी किंवा संस्कृतिरक्षणाच्या कामगिरीविषयी कोणाचे दुमत होणार नाही. पण त्यांचे समाजघटनाशास्त्र व समाजधारणाशास्त्र दोषरहित खासच नव्हते. ब्राह्मणांनी तयार केलेली घटना व शासनसंस्था आपल्या वर्गापुरतीच होती. इतर वर्गांनी ब्राह्मणांच्या व्यवहारांत- अधिकारक्षेत्रात ढवळाढवळ केल्यास काय शासन असावे एवढ्यापुरता इतर वर्गांशी त्यांचा संबंध होता. क्षत्रिय हे शासनकर्ते असल्यामुळे काही काळ त्यांना मोठा दर्जा देऊन संभाव्यून घेण्याचे काम ब्राह्मणांनी केले; पण इतर सामान्य जनांसाठी त्यांनी काय केले? खालील जातींचा विवाहसुद्धा ते धार्मिक विधी म्हणून मानण्यास तयार नव्हते. त्यांनी शूद्र म्हटलेल्या लोकांत ज्या हजारो जाती होत्या त्यांतील व्यक्तींचे नियंत्रण त्या त्या जातींतील वृद्धांच्या पंचायतीकडून होई; त्या गोष्टी ब्राह्मणांपर्यंत येतच नसत. एवढेच नव्हे, तर ज्या जातिसंस्थेने हिंदू समाजधारणेचे मुख्य कार्य आजपर्यंत केले ती जातिसंस्थासुद्धा ब्राह्मणांनी उत्पन्न केली नाही, असे केतकरच सांगतात.

केतकरांच्या मते परमतसहिष्णुता व परधर्मातील दैवतांचे आत्मीकरण हे दोन हिंदू समाजाचे मोठे गुण आहेत. पण हीच वृत्ती बुद्ध, ख्रिस्त व महंमद ह्यांच्यापूर्वी होऊन गेलेल्या सर्वच सुसंस्कृत समाजांत दिसून येते. इजिस, असीरिया आणि नंतर ग्रीक व रोम या सर्वच ठिकाणी लोकांनी हिंदूच्यासारखे तेहतीस कोटी देव जमविलेच होते; व परधर्मीय म्हणजे अमक्या एका दैवतावर विश्वास ठेवणारा म्हणून कोणाही मनुष्याचा छळ करण्याकडे ह्या जुन्या संस्कृतीची प्रवृत्ती नसे. छळ झाला तो फक्त ख्रिस्ती यहुदी लोकांचा आणि तो संस्कृतीची प्रवृत्ती नसे. छळ झाला तो फक्त ख्रिस्ती यहुदी लोकांचा आणि तो त्यांच्या स्वतःच्या आततायीपणामुळे व असहिष्णुतेमुळे. त्यांनी जर ‘आमचा देव तेवढाच खरा’ असा हटवादीपणा केला नसता, तर त्यांच्या संप्रदायाला कोणी विचारले देखील नसते. ख्रिस्तपूर्व संस्कृतीत सर्वच धर्म सामाजिक व प्रादेशिक स्वरूपाचे होते; आणि त्यांना इतर कोणी प्रतिस्पर्धी नसल्यामुळे त्यांचे विधिनिषेध सर्वच मानवांना उद्देशून होते. हे वैशिष्ट्य फक्त हिंदू धर्मापुरतेच होते असे नाही, ही गोष्ट डॉ. केतकरांनी लक्षात घेतलेली दिसत नाही.

ख्रिस्ती व महंमदी धर्माच्या आक्रमणामुळे हिंदू समाजाच्या दृढीकरणास वेळ मिळाला नाही, हेही केतकरांचे म्हणणे बरोबर नाही. चातुर्वर्ण्य व जातिसंस्था ह्यांच्या द्वारे निरनिराळ्या भारतीय समाजाचे एकीकरण झाले हे

खरे, परंतु ह्याच कल्पनांत सध्या दिसून येणाऱ्या द्वैताचा उगम आहे हे विसरता कामा नये. बहुतेक नव्या जातींना शूद्र म्हणून समाजात नीच स्थान देणे, म्हणजे दृढीकरण करणे खासच नव्हे. हिंदूंच्या घटनापद्धतीने समाजाचे संपूर्ण दृढीकरण होणेच शक्य नव्हते. शूद्र म्हणून ब्राह्मणांनी दूर केलेल्या वर्णातून महंमद, ख्रिस्त व बुद्ध ह्यांना मुख्यत्वे अनुयायी मिळाले. अर्थात आपले सध्याचे राज्यकर्ते ब्रह्मदेव पसरवितात असेच न म्हणता ब्राह्मणदेव सामान्य जनतेत केव्हाही चटकन पसरविता येई हे म्हणणे इतिहासास धरून होईल. महंमदी व ख्रिस्ती धर्म मनुष्यप्रणीत, अतएव असहिष्णू व दुराग्रही संप्रदायस्वरूपाचे आहेत, आणि त्यांच्या आक्रमणाचा इतिहास जुन्या संस्कृतीचे संवर्धन करून नव्याची भर घालण्याच्या स्वरूपाचा नसून मुख्यतः विध्वंसनाचा आहे, हे प्राचीन भारताविषयीचे केतकरांचे विधान बव्हंशी खरे आहे; आणि सध्याच्या रानटी समजल्या जाणाऱ्या मनुष्यजातींचा इतिहास पाहिला तर ह्या म्हणण्याची सत्यता अधिक पटेल. हे सर्व जरी खरे, तरी खालच्या वर्णांच्या लोकांना आकर्षक भासणारे ह्या संप्रदायातील मानवांच्या समतेचे तत्त्व आहे, हे मान्य केले पाहिजे. भारतीयांच्या एका काळच्या उज्वल संस्कृतीकडे पाहून हिंदू धर्माचे सर्वव्यापी व प्रभावी स्वरूपात पुनरुज्जीवन होईल, अशी केतकरांची कल्पना होती.

मनुष्यप्रणीत संप्रदायांच्या द्वेषमूलक व स्पर्धजिनक मगरमिठीतून मनुष्यांची सुटका होऊन सर्व जग सहिष्णू व परस्परसाहाय्यक धर्मतत्त्वांच्या अंमलाखाली सुखाने नांदेल, हे गोड स्वप्न केतकरांप्रमाणेच जगातील इतर आशावादीही आपल्यापुढे रंगवीत आहेत. मात्र जगातील अन्याय व विषमता केवळ धर्मभिन्नत्वामुळे उत्पन्न झालेली नसून ती बच्याच अंशी आर्थिक गोष्टीवरून आलेली आहे, हा सिद्धांत आता सर्वमान्य झाला आहे; आणि आर्थिक विषमता नाहीशी झाली म्हणजे सर्वास लागू पडणाऱ्या साधारण मानवधर्माची निर्मिती होईल, अशी कित्येक समाजशास्त्रज्ञांना व समाजधुरीणांना आशा आहे. केतकरांसारख्या आत्यंतिक आशावादी समाजशास्त्रज्ञांच्या कामगिरीचे सिंहावलोकन ह्या आशावादावरच संपविणे योग्य होणार नाही काय?

८. कन्हाड अधिवेशनाचे अध्यक्षीय भाषण

अध्यक्षबाईसाहेब व बंधु-भगिनींनो,

तुम्ही उत्तर सातारकरांनी मला येथे बोलावून माझा जो सन्मान केला आहे त्याबद्दल मी तुमची फार क्रणी आहे. कोणत्याही समारंभाला जाऊन भाषण करण्याचे माझ्या अतिशय जीवावर येते, ह्याचे कारण म्हणजे मी माणूसधाणी आहे असे नव्हे. इतरांच्या मानाने मी कामात बुडालेली असते व मला क्षणाचीही फुरसत नसते असेही नव्हे. पण अशा तन्हेच्या व्यासपीठावरून बोलण्याचा माझा अधिकार नाही असे मला मनोमन वाटते व दुसरे कारण म्हणजे प्रत्येक कार्याला बाहेरचे माणूस बोलावण्याचा आजकालचा प्रधात मला पसंत नाही. एखादी शाळा म्हणा, संघ म्हणा, ह्यांचे काय कार्य चालले आहे हे त्या त्या शाळांत किंवा प्रदेशात चांगले माहीत असते. बाहेरचा माणूस कार्याच्या कळकळीने यायला प्रवृत्त होतो असे नसून कोणत्या तरी व्यक्तीच्या आग्रहाला बळी पडून येतो. आमंत्रण स्वीकारले म्हणजे त्या संस्थेचा अहवाल चाळून त्याबद्दल चार शब्द आपल्या भाषणात सांगतो. ते चार शब्द अर्थातच मोठ्या गौरवाचे असणार; कारण पाहुणचाराचा पहिला शिष्टाचार तरी पाहुण्याला पाळला पाहिजे. आणि इतर भाषणात सर्वसाधारण उपदेश केलेला असतो. कार्यकर्त्यापैकी कित्येकांचा वेळ पाहुण्यांच्या सरबराईत फुकट जातो हे

निराळेच. मीही ह्या अशाच पाहुण्यांपैकी, त्यांतून कोणत्याही तऱ्हेचे सामाजिक कार्य प्रत्यक्ष अंग मोडून न केलेली. तेव्हा माझे भाषण वरील तऱ्हेच्या पाहुण्यांसारखे किंबहुना त्याहूनही कमी दजाचे झाले तर नवल नाही व मी त्याबद्दल आपणा सर्वांची क्षमा मागून ठेवते.

प्रत्यक्ष समाजकार्य करणाऱ्या धुरीणांना मी काय सांगणार असा विचार करताना माझ्या मनात आले की, कार्य काय करावे हे अंगी पात्रता नसताना सांगण्याचा अतिक्रम न करता समाजधारणेला कुठच्या गोष्टींची आवश्यकता आहे हे सांगितले तर कार्यकर्त्यांना त्याचा कदाचित उपयोग होईल. रणक्षेत्रावर शिपाई लढत असतात, ते आपल्या कामांत कसूर करीत नाहीत; पण त्यांना कल्पना नसते. प्रत्यक्ष लढाईत न उतरता लांब बसून, नकाशा पुढे ठेवून, शत्रूच्या हालचाली, डोंगर, नद्या, नाले, प्रदेशाचा उंचसखलपणा, वगैरे सर्व ध्यानात धरून कुटून व कशी चढाई करावी, आपल्या फळीत कच्चेपणा कुठे आहे, संरक्षण हालचाली कशा कराव्या वगैरे गोष्टी पुष्कळदा लांब असणाऱ्या माणसाला सांगता येतात. तसाच काहीसा माझा आजचा प्रयत्न आहे.

समाजातील घटकांचे परस्परावलंबन, समाजिक समता म्हणजे काय व हळीच्या काळी आपली स्थिती सुधारण्यास आपणास काय करता येईल ह्याविषयी काही थोड्या गोष्टी मी आपणांशी बोलायचे योजले आहे.

समाजातील घटकांचे परस्परावलंबित्व

अगदी लहानपणी आपण पोट व इतर अवयव ह्याबद्दल गोष्ट वाचली असेल. त्यात सर्व अवयव न भांडता एकमेकांशी सहकायनि राहिले तरच शरीरपोषण व शरीर-व्यापार शक्य आहेत, एरवी नाही व त्याचप्रमाणे समाजाचे निरनिराळे घटक एकमेकांशी सहकायनि राहिले पाहिजेत असा सारांश दिला आहे. ही रूपक-कथा व सारांश फार जुना आहे. ऐकला जाऊन भिडत नाही. समाजाचे सर्व घटक सुदृढ, मजबूत असले तरच सहकार्य नीट होऊ शकते. एखादा घटक जरी दुर्बल असला तरी सर्व समाज दुबळा होतो हे आपल्या चटदिशी ध्यानात येत नाही. समाजात काही थोडे लोक सुशिक्षित व विद्वान असले तर त्यांच्या ज्ञानाच्या प्रभेने बहुसंख्य

निरक्षरांपुढे पडलेला अंधार दूर होत नाही, काही थोडे घरे बांधून, मोटारी ठेवून राहिले म्हणून ज्यांना घरदार नाही अशांची दैना कमी होत नाही. काही थोड्यांना भरपूर अन्न व कपडे मिळाले म्हणून अर्धपोटी उघड्या नागड्यांना ऊबही येत नाही व त्यांचे पोटही भरत नाही. जेव्हा बहुतेक सर्वांच्या प्राथमिक गरजा भागतील तेव्हा सर्व घटक मिळून एक बलशाली समाज निर्माण होईल, एरवी नाही. हे साध्य होण्यास एका घटकाची वेदना ती सर्व घटकांची, ही भावना असली पाहिजे. पायाच्या करंगळीला टोचले तर सर्व शरीराला वेदना झाल्या पाहिजेत. अगदी हीच प्राथमिक भावना आपणात नष्ट होत चालली आहे. जातिनिष्ठ समाजात एक एक जात, आपण एका विराट समाजाचा लहानसा अवयव आहो हे विसरून सबंध समाज जणू आपणातच सामावला आहे ह्या भावनेने वर्तन करीत असते. ब्रिटिशांच्या राजवटीत व सध्याच्या काळात जातिनिष्ठा पूर्वीपेक्षा कितीतरी पटीने वाढली आहे. पूर्वी आपापल्या गावी सर्वांना सांभाळून वागावे लागे. जात किंवा गाव वाळीत टाकील तर जिणे अशक्यप्राय होत असे. ब्रिटिशांच्या राज्यात कुटुंबाला, जातीला व गावाला धाब्यावर बसविणे शक्य झाले. पूर्वी आपल्या गावांतील व भोवतालच्या पाच दहा गावांतीलच जातभाई माहीत असत. ब्रिटिशांच्या दलणवळणादी साधनांमुळे सातासमुद्राच्या पलीकडचे जातभाई ओळखीचे होऊ लागले व इतर जातीच्या शेजाऱ्यांपेक्षा जवळचे वाटू लागले. ब्रिटिशांआधी कोकणस्थ चितपावन संघ, अखिल भारतीय धनगर समाज, मराठा शिक्षण मंडळ अशासारख्या केवळ विशिष्ट जातीच्या कल्याणासाठी काढलेल्या संस्था कोणत्या तरी राजवटीत होत्या काय? संस्थेचा उद्देश कल्याणप्रद असला तरी तीमुळे जातीय भावना बळावते व समाजाचे कल्याण तेच जातीचे कल्याण ही भावना नष्ट होण्याच्या मार्गावर लागते. दोनशे वर्षांपूर्वीपासून मद्रास इलाख्यात वस्ती करून राहिलेले, घरची बोली तामीळ झालेले चितपावन युवक पुण्याच्या चितपावन संघाकडून मदत मिळवून मद्रासला शिक्षण करतात ही गोष्ट काय सांगते? तुमच्या सातारच्या धनगरांचे कल्याण सातारा जिल्हाच्या समृद्धीवर अवलंबून आहे, की पंजाबच्या जातभाईच्या संघटनेवर अवलंबून आहे? एके काळी महाराष्ट्राचे राज्यकर्ते असलेले व उद्याच्या भविष्यकाळात राज्यसूत्रे

ज्यांच्याकडे जाणार आहेत ते मराठे जातीयवादात बुद्धन राहिले तर इतर जमातींना पोटात भय वाटणार नाही का? काही जातींना वाटते की आपल्या बुद्धीच्या जोरावर आपण कायम वर्चस्व टिकवू, काहींना वाटते की, संख्याधिक्याच्या बळावर आपण इतरांना मारून काढू. पण हे दोन्ही मार्ग जातिदृष्ट्या व समाजदृष्ट्या विघातक आहेत. ह्याने जातीचेही कल्याण होणार नाही व समाजाचेही कल्याण होणार नाही. आजच्या तात्कालिक स्वार्थासाठी मात्र निरनिराळ्या जातींचे लोक एकत्र आलेले दिसतात. एखाद्या धाडसी दरोड्यांतील आरोपींची नावे वाचली तर ब्राह्मण, मराठे, महार, मुसलमान वगैरे निरनिराळ्या जातीचे लोक एकत्र दिसतात. तसेच निवडणुकीच्या धामधुमीत पक्ष उभे करताना तो सर्वमान्य आहे हे दाखवण्याच्या खटपटीत निरनिराळ्या जातींच्या लोकांची नावे दिसतात. पण दरोड्याच्या लुटीचे वाटे करण्याची वेळ आली किंवा इलेक्शन आटोपल्यावर मंत्री उपमंत्री नेमण्याची वेळ आली की, हा जातीवाद ऐक्याचा देखावा मृगजळाप्रमाणे विरून जातो व सहानुभूतिशून्य रखरखीत तापलेले, भडकलेले समाजजीवन मात्र खाली उरते. समाजातील घटक एकमेकांवर अवलंबून आहेत याचा अर्थ ज्या वेळी सर्व घटकांची ऊर्जितावस्था येईल, ज्या वेळी सर्व घटक सहकार्यानि राहतील त्याचवेळी भरभराटलेले संस्कृतिसंपन्न समाजजीवन शक्य होईल, एरवी नाही.

सामाजिक समता

सर्व घटकांचे सहकार्य व बंधुभाव उत्पन्न होण्यास एका गोष्टीची आवश्यकता आहे- किंबहुना त्याशिवाय सहकार्य व बंधुभाव मुळी शक्यच नाही. ती गोष्ट म्हणजे सामाजिक समता. सामाजिक समतेच्या नावाखालीच जातिभेद नष्ट करण्याची चळवळ चाललेली आहे. जातिभेद नष्ट करणे म्हणजे दशवार्षिक होणाऱ्या लोकसंख्येच्या गणनेतून जातींची नावेच गाळून टाकणे नव्हे, तर जातीजातींत दिसून येणारा, संपत्ती व सामाजिक प्रतिष्ठा ह्यांतील भेद नष्ट करणे होय. डॉ. आंबेडकरांना आपण महार आहो ह्याचा अभिमानच वाटत असला पाहिजे. त्यांची विद्वता व व्यासंग ह्यांचे असामान्यत्व त्यांनी विषम परिस्थितीवर मिळविलेल्या विजयांत आहे व तो विजय महार या तीन अक्षरांनी न सांगता जाहीर होतो.

निग्रो लोकांना निग्रोपणाची चीड येत नाही तर निग्रो म्हणून मिळणाऱ्या सामाजिक वागणुकीचा त्यांना संताप येतो. वरच्या जारीना ह्या चिडीची कल्पना यावयाची नाही. पण आपल्या सुदैवाने आपणावर अशी एक राष्ट्रीय आपत्ती कोसळली होती की, ह्या अन्यायाची थोडीशी चुणूक आपणा सर्वांना दिसली असेल. इंग्रजांच्या राजवटीत काही क्लबांवर, काही कंपन्यांच्या आवरात, हिंदी माणूस व कुत्रे यांना मज्बाव (Indians & dogs not allowed) अशा तंहेच्या पाट्या असत. आपल्या भूमीवर आपल्याला अशी वागणूक मिळावी म्हणून सर्व देशभक्तांचा संतापाने भडका उडे, पण अगदी अशीच वागणूक आपण आपल्या देशबांधवांना देतो हे त्यांच्या ध्यानी येत नसे व अजूनही येत नाही. मनुष्यगणनेत जारीची नावे गेली. कायद्याने सर्व जारीना समानता दिली, पण खेड्यापाड्यांतून, मंदिरे, विहिरी, आखाडे, चावडी ह्या ठिकाणी सर्वांना प्रवेश मिळतो का? ह्या सर्व ठिकाणी कुत्री व गाढवे जाऊ शकतात. पण काही जारींतील माणसांची तेथे जाण्याची छाती नाही. ही झाली सामाजिक प्रतिष्ठेच्या बाबतींतील विषमता. अगदी अशीच विषमता संपत्तीच्या बाबतींतही दिसते. पुण्यातील गोखले अर्थशास्त्र संशोधन संस्थेने गेल्या पंधरा वर्षांत महाराष्ट्रातील काही शहरे व बरीचशी खेडेगावे ह्यांची आर्थिक पाहणी केली. त्यात त्यांना दिसून आले की, सुस्थितीच्या बाबतीत श्रेष्ठ, कनिष्ठ अशी वर्गवारी केल्यास ब्राह्मण-मराठे-व महार असा क्रम लागतो. काही मराठा घराणी सधन असतील. काही महार काही मराठ्यांपेक्षा खाऊन पिऊन सुखी असतील. पण एकंदर सबंध जातीचा विचार केला तर, ब्राह्मण व तत्सम जाती मराठे व तत्सम जातीपेक्षा व मराठे आदि जाती अस्पृश्यांपेक्षा राहणीच्या मानात वरचढ आहेत. जेथे समाजाचे मोठाले घटक अशा विषम परिस्थितीत आहेत तेथे एकमेकांविषयी प्रेम व बंधुभाव नांदणे शक्य नाही.

सामाजिक समता व विषमता हे शब्द आपण वारंवार उपयोगितो, पण त्याचा अर्थ व व्याप्ती काय हे पुष्कळदा समजत नाही. सामाजिक समता म्हणजे समाजातील प्रत्येकाचे उत्पन्न सारखेच असले पाहिजे असे नव्हे. कारण जरी राष्ट्रीय संपत्तीची अशी वाटणी केली तरी थोड्याच अवकाशात व्यक्तींच्या स्वभावानुसार व कष्टानुसार त्यांत फरक होईल. ज्या समाजात

सर्वात श्रीमंत व सर्वात गरीब ह्यांच्या संपत्तीचे प्रमाण १०:१, ८:१, ५:१, ४:१ असे राहील, जेथे संपत्तीचा संचय होणार नाही अशा तळ्हेचे कर असतात व जेथे सर्वात श्रीमंतीचा दर्जा गाठण्याची संधी सगळ्यांना मिळते त्या समाजात आर्थिक विषमता नाही असे म्हणण्यास हरकत नाही. काही उदाहरणे दिली म्हणजे माझे म्हणणे स्पष्ट कळेल. पहिल्या महायुद्धापूर्वी ग्रेट ब्रिटनमध्ये आर्थिकदृष्ट्या करोडोपतीपासून अगदी गरिबांपर्यंत साधारणपणे पाच वर्ग होते. दुसऱ्या महायुद्धानंतर सर्वात वरचा व सर्वात खालचा वर्ग हे दोन जवळजवळ नष्ट झाले होते, व सांपत्तिकदृष्ट्या तीनच वर्ग राहिले होते. मृत्यूनंतर वारसाला मिळावयाच्या संपत्तीवर बसवलेला जबरदस्त कर व मजूर चळवळीमुळे मजुरांच्या पगारात झालेली वाढ ह्यामुळे ही गोष्ट घडून आली व समाजातील सांपत्तिक विषमता बन्याच अंशी कमी झाली; म्हातारपणाचे सार्वत्रिक पेन्शन, सरकारी औषधोपचार, तेरा वर्षापर्यंत फुकट शिक्षण, गरिबांना उच्च शिक्षणासाठी शिष्यवृत्त्या व बेकारांना मदत वगैरे गोष्टीमुळे उरलेली विषमताही हळूहळू कमी होत आहे. आज कोळशाच्या खाणीत काम करणाऱ्या मजुराचा पगार लंडन युनिवर्सिटीच्या लेक्चररइतका जवळवळ आहे. अमेरिकेत सर्वात मोठ्या प्राध्यापकाला वर्षाचे ९ ते १० हजार डॉलर पगार असला तर त्याच कॉलेजातील शिपायाता २ हजार डॉलर पगार असतो. पगाराचे हेच मान जपानमध्येही दिसून येते. पगारदार लोकांत सर्वात जास्त व सर्वात कमी पगारात ५:१ पेक्षा जास्त तफावत असू नये. धंद्यातील लोक जास्त पैसा कमावतात. कारखानदार व गरिबांच्या कमाईचे प्रमाण १०:१ किंवा त्यापेक्षाही व्यस्त असते. पण ह्या कमाईवर जबर कर असतात व वारसाकडे जातांना मोठा लचका तुटतो. ह्यामुळे बरेच श्रीमंत लोक जिवंतपणीच रुणालये, शाळा-कॉलेजे वगैरेना मुक्त हस्ताने मदत करतात. ह्याशिवाय ह्या सर्व देशांतून औषधोपचार बन्याच अंशात फुकट असतो व शिक्षण-दुर्योग शिक्षण नुसते प्रायमरी नव्हे- फुकट किंवा अतिशय स्वस्त असते. आर्थिक विषमता जाणवते ती आपल्या माणसाच्या आजारात पैसा नसला म्हणजे, म्हातारपणी हातपाय थकले म्हणजे, मुलांना शाळेत घालायला पैसे नसले म्हणजे. आपण लहान घरात राहतो, शेजाऱ्याचा बंगला आहे याबद्दल वैषम्य वाटत नाही, पण वरील गोष्टींनी, माणूस म्हणून जगता

येण्यासारखीसुद्धा स्थिती नसली म्हणजे वाईट वाटते व विषमतेविरुद्ध संताप येतो. वरील समाजांतून गरिबाला शिक्षण वगैरे मिळून वर येण्यास संधी मिळते म्हणजे आजचा गरीब उद्याचा श्रीमंत होतो व दर पिढीस नव्याने परिश्रम न केल्यास कालचा श्रीमंत आज कंगाल होतो. अशा तज्ज्ञेची समाजव्यवस्था होणे आपल्या समाजात अत्यावश्यक आहे. त्याशिवाय समाजात एकोपा, प्रयत्नशीलता व शांती नांदणार नाही. अशी व्यवस्था राजकीय सत्तेने केली पाहिजे, एकट्या, दुकट्या समाजसेवकाचे हे काम नव्हे. ती करताना परस्परद्वेषाचा फैलाव होऊ न देण्याची काळजी घेतली पाहिजे. पण आपली सध्याची स्थिती विषमतेच्या इतक्या पराकोटीला गेली आहे की, वर सांगितलेल्या प्रकारांनी सामाजिक समता स्थापण्याचे प्रयत्न निकडीने झाले पाहिजेत. तसे झाले नाही तर सामाजिक व राजकीय क्रांती ह्यांच्या आगीत किती जीवांचा बळी पडेल ते सांगवत नाही. माझा पिंड स्त्रीचा आहे. सृजन, संगोपन व संवर्धन ही भाषा मला कळते व पटते. पण क्रांतीच्या नावाखाली चाललेला बेफाट प्रचार आणि संहारक मार्गाचा उपदेश मला पटत नाही, संहारातून जीवनाची मूल्ये निष्पन्न होतील असे वाटत नाही. सामाजिक पुर्नर्चना समतेच्या पायावर तातडीने न झाल्यास मात्र तेच आपल्या नशिबी आहे हे निश्चित.

समाज व व्यक्ती

समाजाच्या घटकांचे परस्परावलंबन कसे असते हे पाहून आस्ता व्यक्ती व समाज ह्यांचे परस्परसंबंध कसे असावे हे थोडक्यात सांगते. आपल्या समाजात ज्याप्रमाणे निरनिराळे घटक एकमेकांविषयी बेफिकीर आहेत. त्याचप्रमाणे व्यक्तीही आपल्याला अगदी साधीसुधी तरी सामाजिक कर्तव्ये आहेत हे विसरून गेली आहे. स्वतः अगदी स्वच्छ राहिले, आपले घर झाडून लोटून साफ ठेवले व मग घरातील सर्व घाण रस्त्याच्या कोपन्यात टाकली किंवा म्युनिसिपालिटीच्या डब्यात नीट न टाकता लांब उभे राहून, एक हात नाकाला लावून भिरकावून दिली, तर त्या स्वच्छतेचे काहीही फळ मिळणार नाही. ह्या घाणीत वावरणाऱ्या माशा, डांस सर्व रोग घेऊन तुमच्या घरात पायाच्या धुळीबरोबर किंवा वाञ्याबरोबर येणारच. तेव्हा फक्त एकाने श्रीमंत असून जशी समाजधारणा वाञ्याबरोबर येणारच.

होत नाही, तसे एकाने स्वच्छ राहून आरोग्य वाढत नाही. सर्वांनी मिळून स्वच्छता पाळली पाहिजे. सर्वांची मालमत्ता ही कोणाचीच नव्हे अशी वृत्ती ठेवून चालणार नाही. रस्त्यावर लावलेली झाडे सर्वांच्या मालकीची, त्यांना पाणी घातले नाही तर निदान खच्ची तरी करू नये; शाळा, चावडी, वसतिगृहे सर्वांची; ती झाडली नाहीत तर निदान थुंकून, रेघोटचा ओढून, मोडतोड करून त्यांची नासधूस करू नये. चालण्याचा रस्ता सर्वांचा, निदान आपल्यावरोबर इतरही त्या रस्त्याने जात येत आहेत, त्यांची पण सोय पाहावी एवढच्या साध्यासुध्या गोष्टीसुद्धा आज आपणाला कळेनाशा झाल्या आहेत. एका व्यक्तीच्या क्षुद्र क्षणिक गरजेसाठी पुढील पिढ्यांची आपण किती कुचंबणा करतो हे रस्त्यावरील छायेची झाडे चोरून तोडणाऱ्याला, शाळा कॉलेजातील पुस्तकांतील पाने फाईन नेणाऱ्यांना, जेथे कळत नाही तेथे स्त्रियांची बेअदबी होईल असे वर्तन करू नये, थोडक्या भांडणासाठी तट पाईन सबंध गाव बिघडवू नये हे कसे कळणार?

जेथे जेथे सरकारने असे करावे असे आपण म्हणतो तेव्हा, माझ्या हातून अमके झाले पाहिजे हे विसरतो. सरकारने आटोकाट प्रयत्न केले तरी प्रत्येक व्यक्तीने निष्ठेने त्यास हातभार लावला पाहिजे. समता व सुसंस्कृत जीवन निर्माण होण्यासाठी संपत्तीची निर्मिती, योग्य वाटप व सर्वांनी मिळून जतन आवश्यक आहे. तसेच कितीही संपत्ती निर्माण केली तरी प्रजा जर अविरतपणे वाढतच राहिली तर अपुरीच पडणार. सार्वजनिक स्वच्छता व औषधोपचार ह्यांनी मृत्यूला बंध घातला आहे. पाटबंधारे, सडका, रेल्वे वगैरेंनी उत्पादन व ने-आण सुलभ झाल्याने दुष्काळ नावाच्या मृत्यूला शह दिला आहे. अशा वेळी जननालाही बंध पाहिजे. प्रत्येक व्यक्तीने व कुटुंबाने आपल्याला किती मुले झेपतात व कितींचे भरण-पोषण नीट तऱ्हेने होईल हा विचार करूनच कुटुंबाचा विस्तार केला पाहिजे व अशा तऱ्हेने नव्या समाजाच्या रचनेला मदत केली पाहिजे.

९. नवीन हिंदू कायद्याचे समाजशास्त्रदृष्ट्या परीक्षण

नुकत्याच पुण्यात येऊन गेलेल्या हिंदू कायदा समितीपुढे मी साक्ष दिली, त्यांत प्रतिपादन केलेल्या काही मुद्यांबद्दल बराच गैरसमज पसरला आहे असे दिसून आल्यावरून माझ्या मताचे स्पष्टीकरण करण्यासाठी खालील चार शब्द लिहीत आहे.

हिंदू समाजाच्या कौटुंबिक जीवनाचे स्वरूप काय असावे, त्यांतील स्त्री-पुरुषांची, मुख्यत्वेकरून मिळवत्या पुरुषांची, जबाबदारी काय असावी वगैरे गोष्टींचा विचार जरी ह्या कायद्यात प्रत्यक्ष केला तरी अप्रत्यक्षरीत्या वरील प्रश्नांबद्दल ज्याप्रमाणे व्यक्तीचे मत असेल त्याप्रमाणे ह्या नवीन होऊ घातलेल्या कायद्याबद्दल मत असणार हे अगदी उघड आहे. जी काही मते प्रतिपादन करावयाची ती एकेका कलमापुरती मर्यादित नसून सर्व सामाजिक व कौटुंबिक जीवनाचा विचार करूनच बनविलेली असतात व त्याच दृष्टीने पुढील विवेचन केलेले आहे.

अगदी पहिला मुद्दा असा आहे की, सर्व हिंदुस्थानभर पसरलेल्या कानाकोपन्यांतल्यासुद्धा, स्वतःला हिंदू म्हणविणाऱ्या लोकांविषयी हा कायदा आहे. अगदी स्मृतिप्रणीत रूढी घेतली तरी तीसुद्धा प्रांताप्रांतातून निरनिराळी आहे व स्मृतीत त्याज्य गणलेल्या गोष्टी हिंदुस्थानांतील काही प्रांतांतून सर्व जाती करतात. अशा परिस्थितीत हिंदुस्थानातील सर्व प्रांतांना

एकच हिंदू कायदा करणे शक्य व रास्त आहे काय? सध्या होऊ घातलेल्या कायद्याची कलमे वरवर वाचली तरी असे आढळून येईल की, सर्व हिंदूना एकच कायदा करणे ही गोष्ट जवळजवळ अशक्य आहे व असा अट्टाहास धरलाच तर हिंदु समाजाच्या बन्याच मोठ्या विभागाचे परंपरागत व सर्वस्वी रास्त असे आचार त्यामुळे बेकायदा ठरून त्या विभागाला मोठा अन्याय होणार आहे. काही ठिकाणी रास्त असूनही व जुनी रुढी मोडत असतानाही लोकमताच्या (त्यांतूनही पुराणमतवाद्यांच्या) भीतीने कायद्यात सुधारणा न करता तो अत्यंत प्रतिगामी स्वरूपाचा बनलेला आहे. उदाहरणार्थ, विवाह कोणाशी करावा ह्या प्रकरणात मुख्यत्वेकरून सापिण्ड्याचा विचार केला आहे व त्याप्रीत्यर्थ जे कोष्टक मांडले आहे त्याप्रमाणे झालेली लग्ने तेवढीच कायदेशीर असे म्हटले तर नर्मदेच्या दक्षिणेकडे होणारे आते-मामे भावंडांचे विवाह सर्वच बेकायदा ठरतील. त्याचप्रमाणे गुजरात-काठेवाड येथेही बन्याच जमातींतून अशी लग्ने होतात. ती तशी बेकायदा होऊ नये म्हणून 'ज्या जमातीत अशी लग्ने करावयाची परंपरा आहे त्या जमातीला अपवाद म्हणून अशी लग्ने करावयाची परवानगी असावी.' असे कलम घातले आहे. विध्य पर्वताच्या दक्षिणेकडच्या सबंध प्रदेशात व काठेवाड, गुजरात व रजपुताना येथील काही जमाती एवढ्या हिंदुस्थानातील निम्या भूविभागाची जी रीत, तिला 'अपवाद' म्हणून मान्यता देणे ही गोष्ट रास्त नाही. सर्व हिंदूना म्हणून एक कायदा करून मग निम्या हिंदूना त्यांतून अपवाद म्हणून वगळणे म्हणजे सर्व हिंदूना एकच कायदा आहे असा निव्वळ आभास उत्पन्न करणे आहे. ह्या आभासमय एकीकरणापेक्षा हिंदूचे आचारभेद मान्य करून ते तुल्यबळ आहेत हे लक्षात घ्यावे व एक रुढी दुसऱ्या रुढीचा अपवाद म्हणून न सांगता दोन्हीही समानत्वाने सांगाव्या हे ऐतिहासिक सत्याला धरून होईल. कृष्णेच्या दक्षिणेला व कचित गोदावरीपर्यंत तेलंगण, कर्नाटक, तामीळनाड आणि दक्षिण महाराष्ट्रातील काही जातींत मामा-भाचीचे लग्न होते. अशी लग्ने वरील कायद्याने सर्वस्वी निषिद्ध मानून ती बेकायदा ठरविली आहेत. अशी लग्ने बेकायदा ठरविण्याचे कारण ती समितीच्या सभासदांच्या दृष्टीने नीतिबाह्य आहेत, असे असावेसे वाटते. अशी लग्ने आज हजारोंनी होत आहेत. सामाजिक आचारविचारांतील नीतीच्या कल्पना ह्या सर्वस्वी रुढीवर उभारलेल्या असतात. दोन भावांच्या मुलांचा

जो रक्ताचा संबंध, तेवढाच निकटचा संबंध जीवशास्त्राच्या दृष्टीने बहिणीची मुले व बहिणभावांची मुले ह्यांमध्ये असतो. काही जमाती ह्या दोन्ही अपत्यांतील विवाह त्याज्य ठरवितात, तर काही जमातीत भावांच्या मुलांची (चुलत भावंडांची) लग्ने होत नाहीत पण बहिणीच्या मुलांचे भावाच्या मुलाशी (आते-मामे भावंडांचे) लग्न योग्य समजले जाते. तेव्हा अशा कोणत्याही तऱ्हेच्या लग्नाला तडकाफडकी बेकायदा ठरवायचे असेल तर 'आम्हांला ते अयोग्य वाटते' ही सबब पुरणार नाही. अशा तऱ्हेच्या लग्नाचे सामाजिक व शारीरिक परिणाम काय होतात हे ठरवून मगच ते योग्य की अयोग्य हे ठरविता येईल. मामा-भाचीच्या लग्नाच्या प्रश्नाचा अभ्यास झाला पाहिजे. अशा लग्नांमध्ये वर बराच प्रौढ व वधू अगदी कोवळ्या वयाची, असला प्रकार बराच आढळून येतो काय? अशा लग्नांपासून संतती कमी निपजते काय? किंवा निपजलेली संतती अल्पायुषी किंवा रोगट असते काय? अशा लग्नांमुळे कुटुंबात भांडणे वगैरे फार होतात काय? ज्या जमातींत अशी लग्ने होतात तेथे ही लग्ने करणे भाग असते का दुसऱ्या कोणाशी लग्न केले तर चालते? अंशी लग्ने होण्यास कोणती परिस्थिती कारणीभूत आहे, वगैरे प्रश्नांचा नीट, खोल व पूर्वग्रहित अभ्यास झाला पाहिजे व मगच त्यावर पसंतीचे किंवा नापसंतीचे शिक्कामोर्तव करणे योग्य होईल. केवळ एक विशिष्ट रुढी आपल्याला अपरिचित, आपण पूज्य मानलेल्या धर्मग्रंथात न सांगितलेली, अतएव त्याज्य, असे तडकाफडकी ठरविणे हे कोत्या मनाचे व सामाजिक असहिष्णुतेचे लक्षण आहे.

त्याचप्रमाणे हिंदूंच्या लग्नाबद्दल समितीची वृत्ती काही मुद्यांवर द्विधा आहे. कोणाही दोन हिंदूंत झालेले लग्न (१) त्यांपैकी कोणी वेडे नसेल तर, (२) पहिल्या लग्नाचा पति किंवा पत्नी हयात नसेल तर व (३) सापिण्डच्या नसेल तर कायदेशीर असावे, असे म्हटल्यावर वरील कलमांना विकल्प म्हणून खालील जादा कलमे दिली आहेत. १. दोन्ही विवाहेच्छू एका वर्णाचे (ब्राह्मण, वैश्य, शूद्र वगैरे) असावे व २. एका जातीचे असल्यास एका गोत्रप्रवराचे नसावे. ह्यापैकी पहिले वैयल्पिक कलम नवीन सुरु झालेल्या आंतरजातीय विवाहाविरुद्ध व वर्षसहस्रके चालत आलेल्या हिंदू धर्मावरील कलंकाची तरफदारी करणारे व

अन्यायाचे असल्यामुळेच सर्वथैव त्याज्य आहे. दुसरे कलम कायदेकारांनी स्वतःच घातलेल्या सापिण्ड्याच्या व्याख्येला अतिव्याप्तिदोषामुळे बाधक आहे. ही दोन्ही कलमे केवळ परंपरागत रूढीला भिऊन घातली आहेत, असे दिसते. ज्यांचे गोत्र एक असते अशा एका पोटजातीतील कुटुंबांचा रक्ताचा संबंध वीस पिढ्यांतसुद्धा नाही असे पुष्कळ वेळा दिसून येते. कधी असलाच तर तो हजार वर्षांपूर्वी असला तर कोण जाणे. अशी स्थिती असता व सगोत्रीयांचा विवाह दिवर्सेंदिवस जास्त प्रमाणात होत असता ह्या मरु घातलेल्या रूढीला कारणाविना जिवंत करून योग्य वधू-वरांच्या लग्नात एक निष्कारण अडथळा नवीन कायद्याने निर्माण केला आहे. जेथे सगोत्रीयांचा रक्तसंबंध नसतो असे सिद्ध करता येते तेथे प्रवरांची तर गोष्टच बोलावयास नको. एक सापिण्ड्याचे बंधन पुरेसे आहे व तेही हिंदुस्थानच्या काही विभागात पाळीत नाहीत, हे आते-मामे भावंडांच्या विवाहाच्या रूढीबद्दल सांगताना वर दाखविलेच आहे.

बरे, ही जी वैकल्पिक कलमे दिली आहेत त्यांनाही लागलीच परत विकल्प सुचवून दोन हिंदूंचे लग्न एरवी जर कायदेशीर असेल तर ते केवळ दोन वर्णाचे आहेत, किंवा एकाच वर्णाचे सगोत्रीय आहेत, ह्या मुद्यावर बेकायदेशीर होऊ नये अशी तरतूद केली आहे. म्हणजे समितीच्या मनात आहे तरी काय हेच समजत नाही?

हिंदुस्थानात प्रचलित असलेल्या निरनिराळ्या पद्धती, उदाहरणार्थ-विज्ञानेश्वराची, दायभागाची, वगैरेचा विचार करून त्यांतील पुढारलेल्या व प्रगतिशील विभागांचे एकत्रीकरण करून सर्व हिंदूंना लागू पडेल असा एकच कायदा करण्याची समितीची प्रतिज्ञा काही बाबतीत सफल होणे शक्य नाही, काही बाबतीत एकच कायदा सर्वांना लावण्याच्या अट्टाहासाने पुष्कळ जमातींवर अन्याय होण्याचा संभव आहे, व सर्वांना आवडेल असा कायदा करण्याच्या भरांत तो प्रगमनशील होत नाही हे वरती सोदाहरण चर्चा करू.

हिंदूंच्या लग्नाबद्दल जी कलमे आहे त्यांतील काहींचे विवेचन पूर्वी केलेच आहे. आता राहिलेले एक कलम म्हणजे विवाहेच्छु वधुवरांना पहिल्या विवाहाचा पति किंवा पत्नी असता कामा नये हे होय. ह्या

कलमाप्रमाणे सर्व हिंदू पुरुष कायद्याच्या सक्तीने एकपत्निक होतील. अशा तन्हेचा कायदा ख्रिस्ती धर्मीयांत सार्वत्रिक आहे. हा नवा कायदा न्याय्य होईल काय, त्यामुळे समाजाचे हित होईल काय किंवा कौटुंबिक जीवनातील सौख्य वाढेल काय हे पाहिले पाहिजे. तसेच फक्त ह्या कलमाचाच नुसता विचार न होता त्याच्याबरोबरच एकदा झालेले लग्न कोणत्या परिस्थितीत मोडता येईल हे पाहणे, म्हणजे काडीमोडीच्या कलमांचा विचार होणेही जरूर आहे.

हल्ली जगात मोठाल्या समाजात बहुपत्नित्वाची मुभा असूनही एकापेक्षा अधिक बायका करणारे लोक अगदी थोडेच आढळतात. त्यांतूनही दुसरे लग्न करणाऱ्या पुरुषाला पहिल्या पत्नीला नीट पोटगी देणे भाग पडले तर ही संख्या आणखीही घटेल, व अशा तन्हेची व्यवस्था हिंदुस्थानातील मुसलमान समाजात आढळून येते. लग्नाच्या वेळेला बायकोला (विभक्त झाल्यास) म्हणून द्यावयाच्या रकमेचा आकडा पडतो, तो अवास्तव मोठा घालतात. मुसलमानांच्या कायद्याप्रमाणे घटस्फोट अतिशयच सोपा आहे. पण घटस्फोट झाल्यास लग्नाच्या कराराप्रमाणे पहिल्या स्त्रीस द्यावयाची पोटगी जर योग्य प्रमाणात असेल तर सहसा दुसरे लग्न पुरुष करणार नाही. पण असे काही प्रसंग असतात की पहिली स्त्रीच पतीला द्वितीय विवाहास उद्युक्त करते. अशा वेळी समाजाने त्यात कायद्याची आडकाठी ठेवू नये. एका माणसाला एकापेक्षा अधिक बायका असणे ही गोष्ट बालहत्या, मनुष्यवध वगैर गुन्ह्यासारखी अनीतिकारक खासच नव्हे, की ज्यासाठी कायद्याने त्याचा निषेध करावा. ह्या रूढीमुळे जे सामाजिक अपाय होतात त्याचे परिमार्जन झाल्यावर एकपत्नित्वाचा कायदा करणे योग्य होणार नाही. स्त्रीला कायद्याने स्वतःचे व मुलांचे पोषण करण्याची व्यवस्था मागता येईल, पण प्रेम ही वस्तू काही कायद्याने देण्या-घेण्याची नव्हे. अगदी रजिस्टर पद्धतीने लग्न करूनही स्त्री त्या बाबतीत सुखी होईल ही कल्पनाच भ्रममूलक आहे. एकदा नवन्याचे मन उडाले म्हणजे केवळ कायद्याने त्याला आपल्याशी बांधून घेऊन निष्प्रेम संसार करण्यात कोणा स्त्रीला धन्यता वाटेल? अशा सक्तीच्या एकत्र राहण्यात मुलांचा तरी फायदा काय? अशा वेळी घटस्फोट किंवा विभक्तीकरण असे दोन मार्ग स्त्रीला शक्य होत आहेत. ह्यांपैकी कोणत्याही

मार्गाचा परिस्थितीप्रमाणे तिला अवलंब करता यावा. तो मार्ग फक्त घटस्फोटाचाच असावा असा हृष्ट का? सवतीच्या सान्निध्याने स्त्रिया किती दुःखी होतात हा विचार मी करीत नाही असा आरोप माझ्यावर केला आहे, असे मला वाटते. नव्या हिंदु कायद्यात जर घटस्फोटाची वगैरे व्यवस्था केली तर स्त्रीला १. नवन्यापासून विभक्त होणे २. नवन्यापासून काडीमोड मिळणे किंवा ३. सवतीबरोबर नव्या कुटुंबात राहणे असे तीन मार्ग राहतात व त्यांपैकी कोणत्याही एकाचा स्वीकार तिला करता येईल. तिला सक्तीने हल्ली राहावे लागते तसे सवतीबरोबर राहावे लागणार नाही. अशी परिस्थिती झाली म्हणजे एकपत्नित्वाची सक्ती बव्हंशी निरर्थक व काही थोड्या प्रसंगी अन्याय्य होईल. थोडी उदाहरणे खाली देत आहे. ह्यांपैकी कोणतेही उदाहरण काल्पनिक नाही.

हल्ली हिंदुस्थानात धर्म बदलणे कपडे बदलण्यापेक्षाही सोपे झाले आहे. एका ख्रिश्न बाईने तिच्या प्रियकराची पहिली पत्नी जिवंत होती म्हणून धर्मत्याग करून हिंदू होऊन त्या माणसाशी लग्न केले. हिंदू कायदा बदलला तरी बहुपत्नित्व असलेल्या पुष्कळ जमाती हिंदुस्थानात राहतीलच व तितकीच वेळ आली तर घटस्फोट मिळत नाही म्हणून धर्मातिर करून लोकांना आपली दुसऱ्या लग्नाची हौस भागवता येईल व असे झाल्यास प्रथम पत्नीच्या पोटगीवर व वारसा हक्कावरही गदा येण्याचा संभव आहे.

एका बाईस मूळ होणे शक्य नाही म्हणून तिने आपल्या नवन्याला दुसरे लग्न करावयास लावले. आता ती सवतीच्या मुलांचा मोठ्या प्रेमाने सांभाळ करीत आहे. कायद्याचे एकपत्नीत्व असते तर त्या बाईला घटस्फोट तरी घ्यावा लागता किंवा दत्तक तरी घ्यावा लागता. ह्यांपैकी काहीच न करता हा तिसरा मार्ग स्त्रीला मोकळा असावा असे माझे मत आहे. दुसऱ्याचे मूळ घेऊन पोसत बसण्यापेक्षा स्वतःचे, नाही तर निदान नवन्याचे, स्वतःच्या घरी ज्याचा जन्म झाला आहे असे मूळ जवळ करणे काही स्त्रियांना दत्तक घेण्यापेक्षा पसंत पडेल व कायद्याने त्यांना तसे करण्यास आढकाठी करू नये.

एका लग्नात असे आढळून आले की, एका बाईशी स्त्री म्हणून संबंध ठेवणे शक्य नाही. नवन्याने दुसरी बायको केली व दोन्ही सवती एका घरी नांदत आहेत. घटस्फोट मागून बाईचे शारीरिक वैगुण्य चव्हाट्यावर

आणण्यापेक्षा झाला हा प्रकार योग्य झाला असेच म्हणावे लागेल.

सध्याच्या महायुद्धात युरोपातील इतके तरुण मारले गेले आहेत की, अठरा ते तीसच्या जवान पुरुषांची राष्ट्राला कित्येक वर्षे वाण भासेल. त्या वयाच्या स्त्रिया मात्र होत्या तेवढ्याच आहेत. अशीच अवस्था गेल्या युद्धानंतरही झाली होती. ह्या सर्व प्रदेशात सक्तीचे एकपत्नित्व असल्यामुळे लाखो स्त्रियांना वैवाहिक जीवन मिळणे अशक्य झाले. कुवार राहणे किंवा पुरुषाशी लग्नबाबू संबंध ठेवणे एवढेच त्यांना शक्य होते. देशात ज्यांची संसाराची इच्छा अतृप्त राहिली आहे व त्यामुळे ज्यांना मानसिक विकृती झाल्या आहेत अशा स्त्रियांची संख्या वाढली व दुसरीकडून विवाहसंस्थेचेच उच्चाटण होण्याची वेळ आली. कारण बच्याच मिळवत्या बायकांनी विवाहबाबू संबंध करून मुले होणे हा स्त्रीचा जन्मसिद्ध हक्क आहे व कुमारी मातांना व त्यांच्या मुलांना राष्ट्रात मानाचे स्थान असावे अशी चळवळ सुरु केली, व तशा तन्हेचे कायदे करण्याच्या चळवळीही सुरु झाल्या. ह्या युद्धापूर्वी बर्लिन शहरात दरवर्षी होणारी औरस संतती अनौरस संततीपेक्षा कमी होती. (रशियात एखाद्या बाईला मूल झाले तर ते ज्या पुरुषापासून झाले असेल त्याच्याकडून त्या मुलाप्रीत्यर्थ पोटगी मिळते) म्हणजे कागदावर एकपत्नित्वाचा कायदा असूनही आचारात तो नाहीसा होण्याची वेळ आली आहे.

सुमारे दोन हजार वर्षे एकपत्नित्वाचा कायदा खिस्ती लोकांत अस्तित्वात आहे. ह्या कायद्यामुळे तेथील स्त्रिया इतर देशांतील स्त्रियांपेक्षा जास्त सुखात व सुस्थितीत आहेत, तेथील कौटुंबिक जीवन जास्त सुखी व उच्च दर्जाचे आहे, असे म्हणण्यास काही आधार दिसत नाही. दरवर्षी संख्येने वाढत जाणारे घटस्फोट व विभक्तीकरण व मृतवत झालेल्या विवाहसंस्थेच्या व कुटुंबसंस्थेच्या पुनरुज्जीवनार्थ काय उपाययोजना करावी यावर समाजशास्त्रज्ञांनी लिहिलेल्या पुस्तकांचा संभार पहिला म्हणजे वरील विधानाची सत्यता पटेल. अर्थात सध्याच्या अनवस्थेचे खापर एकपत्नित्वाच्या रूढीवरच फोडण्याची माझी इच्छा नाही. पण ह्या रूढीमुळे विवाहसंस्थेचे व कुटुंबसंस्थेचे पावित्र्य वाढेल ही कल्पना सर्वथैव भ्रममूलक आहे.

एकपत्नित्वाच्या कायद्यामुळे जर कोणाचे अतिशय नुकसान होणार

असेल तर ते नांबुद्री स्त्रियांचे. नंबुद्री लोकांचा वारसा कायदा व लग्नाची रूढी फार चमत्कारिक आहे. ह्यांच्यात फक्त मोठा मुलगा सर्व इस्टेटीचा वारस होतो व तेवढ्यालाच फक्त लग्न करण्याचा अधिकार असतो. ह्या रूढीमुळे सर्व धाकटे मुलगे अविवाहित राहतात व ते त्याच प्रांतातील नायर बायकांशी संबंधम नावाच्या प्रकाराने संबंध ठेवतात. ह्या संबंधाची संतती नायर स्त्रीची होते. (नायर लोकांत मातृप्रधान कुटुंबपद्धती आहे) व त्यांच्या पोषणाची जबाबदारी नांबुद्री कुटुंबावर पडत नाही. आता स्वतंत्र नोकरी करणाऱ्या नांबुद्रीनी असा संबंधम केला तर त्याला कायदेशीर विवाह समजण्यात येऊन ती संतती कायदेशीरीत्या त्या नांबुद्रीची व्हावी असा कायदा आला आहे, पण त्या संततीला एकत्र कुटुंबाच्या इस्टेटीत भाग नाही. ह्या रूढीमुळे जो थोरला मुलगा लग्न करतो त्याला स्वतःच्या बहिणीची लग्ने करून द्यावयाची असल्यास बच्याच बायका कराव्या लागतात. कारण दरवेळी 'माझ्या बहिणीशी तू लग्न केलेस तर मी तुझ्या बहिणीशी लग्न करीन,' अशा अटीवरच दुसऱ्या एका नंबुद्री कुटुंबांतील वडील मुलाशी बहिणीचे लग्न करावे लागते. काही नांबुद्री (थोरले मुलगे) बहुपत्निक असतात. बच्याच धाकट्या मुलांना अविवाहित राहावे लागते व बहुसंख्य नांबुद्री मुलींना जन्मभर कुंवार राहावे लागते; कारण त्यांना संबंधमसारखे विवाहबाब्य बंधन ठेवण्याची रूढीने सक्त मनाई आहे. वर सांगितल्याप्रमाणे हल्ली नांबुद्यांचे धाकटे मुलगे शिकून डॉकटरी-वकिलीसारखे स्वतंत्र धंदे करू लागले आहेत व आपल्याच जातीतील ब्राह्मण मुलींशी लग्ने करण्याची इच्छा असूनही नांबुद्री मुलींचे बाप अशा मुलांशी आपल्या मुलीचे लग्न लावीत नाहीत, तर त्यांना कुवार ठेवणे पत्करतात! ह्या समाजातील लग्नाच्या वयाच्या, संततीचे उत्पादन करण्यास समर्थ अशा, बच्याच मुलींना कुवार राहावे लागत असल्यामुळे समाजाची लोकसंख्या हळूहळू घटत चालली आहे. त्यांतच जर सक्तीचे एकपत्नित्व पुरुषांवर लादले तर संबंध समाज नष्ट होईल. नव्या दुरुस्त कायद्यात वारस कोण असावे ह्याबद्दल जो कायदा केला आहे तो नांबुद्यांना लागू नाही, असे स्पष्ट नमूद केले आहे. तेव्हा संबंध नांबुद्री समाजाची पाहणी करून त्यांतील पुढारलेल्या समाजसुधारकांची आकांक्षा काय आहे हे न पाहता वारसाहकांत व त्यांशी संलग्न अशा विवाहपद्धतीत काही बदल

घडवून आणण्याचा प्रयत्न न करता फक्त एकपत्तित्वाचे कलम त्यांना लागू करणे म्हणजे त्या समाजाचा नाश करणे होय.

एकदा लग्न झाले म्हणजे जे नवे कुटुंब स्थापन होते, त्यांतील नवराबायकोनी एकोप्याने, गुणागोविंदाने आमरणान्त राहणे, ही स्थिती उत्तम. असल्या कुटुंबातील मुख्य माणसांच्या संतोषाची, सौख्याची व प्रेमाची सावली कुटुंबातील सर्व माणसांवर व विशेषतः कुटुंबात वाढणाऱ्या मुलांवर पडते, व आयुष्यांतील महत्त्वाच्या संस्कारक्षम वयात त्यांच्या मानसिक विकासाला योग्य वातावरण मिळते. अशी कुटुंबे ज्या समाजात अधिक तो समाज कार्यक्षम व प्रगतीपर आहे, असे समजावयास हरकत नाही. सर्वच कुटुंबांतून अशी परिस्थिती असली तर उत्तमच. पण मृत्यू, रोग, दारिद्र्य व परस्परांचे निरनिराळ्या कारणांनी अननुरूपत्व ह्यांमुळे पुष्कळ कुटुंबात नवराबायकोचे पटत नाही. अशा वेळी घरात असंतोष, मारहाण, कुरकूर कायम ठेवून नवराबायकोने एकत्र राहिलेच पाहिजे, असा आग्रह धरणे समाजविधातक व अन्याय्य ठरेल, व म्हणून कोणत्याही कारणामुळे, जर नवराबायकोचे पटणे शक्य नसेल, तर लग्नविच्छेदनाची परवानगी असावी. ह्या विच्छेदनाच्या परवानगीसाठी सध्या अस्तित्वात असलेली कोर्टे व न्यायदानपद्धती जाड टाईपात येणारे खुसखुशीत वर्णन, ह्यांमुळे ही भांडणे मिटण्याएवजी नव्या हिंदु कोडामध्ये घटस्फोटासाठी जी कारणे घातली आहेत, ती इतकी विकृत आहेत की, नवराबायकोने परस्परांची अब्रू चव्हाटच्यावर आणल्याखेरीज त्यांना कधीही घटस्फोट (!) रोग सतत सात वर्षे झाला. असेल व तो लग्नाच्या सहचान्यापासून झाला नसेल तर घटस्फोट मिळण्याची व्यवस्था केली आहे! नव्याचा किंवा बायकोचा सांसर्गिक रोग सात वर्षे सहन करणे व नंतर काढीमोड मिळणे ही सवलत काही अजब आहे! ही अशी निरनिराळी कारणपरंपरा

देत बसण्यापेक्षा घटस्फोटाचा कायदा अगदी निराळ्या स्वरूपाचा हवा.

घटस्फोट, पोटगी, विभक्तीकरण व मुलांचा ताबा हे सर्व प्रश्न एकमेकांशी संलग्न आहेत व ते एकसमयावच्छेदेकरून सोडविले पाहिजेत. नवराबायकोंना एकत्र राहण्यास नको असेल तर त्यांचे भांडण सध्याच्या कोर्टात न जाता त्यासाठी जुवेनाईल कोर्टाच्या धर्तीवर निराळी कोर्टे स्थापन होणे जरूर आहे. ह्या कोर्टात पगारी मॅजिस्ट्रेटच्या मदतीला अनुभवी स्त्री-पुरुषांचे सल्लागार मंडळ द्यावयास हवे. ह्या कोर्टात वकिलांना व वर्तमानपत्रांच्या बातमीदारांना जाण्यास बंदी असावी. कोर्टाचे काम शक्य तो गुप्त चालावे. फक्त घटस्फोट दिल्यास किंवा पोटगी दिल्यास कोर्टाचा जो कायम निकाल असेल तेवढाच प्रसिद्ध व्हावा. सर्व कौटुंबिक भांडणे ह्या कोर्टपुढे यावीत व कोर्टातील न्यायाधीश व पंच ह्यांनी भांडण ऐकून ते मिटविण्याची खटपट करूनही नवराबायकोचे पटणे शक्य नाही असे त्यांना दिसले, तर त्यांनी अशा जोडप्याला घटस्फोटाची किंवा विभक्त राहण्याची परवानगी द्यावी. अशी परवानगी देताना बायकोला पोटगी मिळावी काय? वगैरेही बाबींचा निकाल लागून बायकोला पोटगी मिळण्याची आज्ञा झाल्यास ती नियमाने व बिनबोभाट मिळण्याची व्यवस्था ह्या कोर्टमार्फत व्हावी. उदाहरणार्थ, एखादे जोडपे सर्वस्वी निरोगी व धडधाकट असूनही नवराबायकोच्या स्वभावदोषाने एकमेकांचे काडीमात्र पटत नसेल व घरात भांडणे, धुसपूस, मारहाण नित्य चालत असतील, तर अशा परिस्थितीत कोर्टकिंडून दोघांचे पटवून द्यावयाचे प्रयत्न निष्फल झाल्यास काडीमोड करण्यास किंवा निदान विभक्त राहण्याची परवानगी देण्यास प्रत्यवाय नसावा व अशा वेळी, मुले कोणाच्या ताब्यात दिल्यास मुलांचे संगोपन नीट होईल ते ठरवून त्याप्रमाणे करण्यास कोर्टस अधिकार असावा. किंवा नवरा किंवा बायको ह्यांपैकी कोणालाही व्यसनाधीनपणामुळे एखादा रोग होऊन नवराबायकोत वितुष्ट आले तर कोई भांडण ऐकून, चार उपदेशाच्या गोष्टी सांगून किंवा देखरेख करून, औषधोपचाराची व्यवस्था करून व बायकोचे पटवून देण्याचे प्रयत्न करील आणि अशा प्रयत्नांना यश आले तर घटस्फोटाची कदाचित जरूरी पडणार नाही. म्हणून अमक्याच कारणासाठी घटस्फोट मिळावा व अमक्यासाठी मिळू नये असे न ठरवता काही वर्षे निदान प्रयोग म्हणून तरी

नवराबायकोचे कोणत्याही कारणासाठी पटत नसल्यास घटस्फोट देण्याचा अधिकार अशा तऱ्हेच्या कोर्टाकडे सोपवावा. ह्यामुळे क्षुल्लक कारणासाठी होणारे घटस्फोट टळतील व जेथे कुदुंबस्वास्थ्य कायमचे बिघडेल अशी परिस्थिती निर्माण झाली असेल तेथेच नसती वाच्यता न होता घटस्फोट मिळू शकेल. नवरा दुसऱ्या धर्मात गेला, नवन्याने दुसरे लग्न करण्याचा घाट घातला, नवरा व्यसनी व बाहेरख्याली असला तर व इतर अनेक कारणांनी स्त्रीला नुसता घटस्फोटच नव्हे तर भरपूर पोटगी व मुलांचा ताबा मिळावा, अशा तऱ्हेची योजना ह्या कायद्याने करणे शक्य होईल. अशा तऱ्हेने नको असलेल्या लग्नातून स्वतःची मोकळीक करण्याची मुभा स्त्रियांना मिळाल्यावर सक्तीचे व सार्वत्रिक एकपत्नित्व सर्वस्वी अव्यवहार्य व अनावश्यक आहे. सध्या एकपत्नित्व स्त्रीवर कायद्याने लादले आहे. नवन्याने सवत घरात आणली तर तिला लग्नातून सुटका करून घेऊन पोट भरण्याचा मार्ग नसल्यामुळे ती अगतिक असते व ह्यामुळे स्त्रीवर बहुपत्नित्वाच्या रूढीने अन्याय होतो. पण पोटगीसह घटस्फोटाचा वा विभक्तीकरणाचा कायदा अस्तित्वात आल्यावर बहुपत्निकाच्या कुदुंबात राहावे की नाही हा स्त्रीच्या मर्जीचा प्रश्न होई व तिला अशा कुदुंबातून बाहेर पडून आपली मुले घेऊन विभक्त राहता येईल. अशा तऱ्हेच्या कुदुंब स्थापन होईल, तेथे ते सक्तीचे न होता जुन्या नव्या पत्नीच्या संमतीनेच स्थापन होईल. असे कुदुंब स्थापन होण्यास कायद्याचा प्रतिबंध नसावा. ज्या वेळी अशा कुदुंबातील परिस्थिती एकत्र राहण्यास योग्य असणार नाही, तेव्हा कोणत्याही पत्नीला केव्हाही विभक्त होता येईल, घटस्फोट मागता येईल व हवे असल्यास पुनर्लाग्न करता येईल.

ह्या सर्व गोष्टी विचारात घेता व बहुपत्नित्वाच्या चालीत ज्यांना अन्याय व जुलूम होण्याचा संभव आहे अशांना कायद्याने संरक्षण दिल्यावर, कायद्याने हिंदू समाजावर एकपत्नित्व लादू नये असाच निष्कर्ष निघतो. शिवाय ज्यांना तसे हवे असेल त्यांना हिंदू राहूनही सिव्हिल मरैज अँकटप्रमाणे आपल्या नवन्यावर एकपत्नित्वाचे बंधन घालता येईलच. तेव्हा ती सवलत असल्यावर तर जुनी रुढी बदलून टाकण्याचे मुळीच कारण नाही.

एखादा हिंदू मनुष्य आपल्या इस्टेटीची व्यवस्था काय करावी हे लिहून न ठेवताच मेला तर त्याचे वारस कोण होतील याबद्दल कायदा करताना अगदी प्रथमच हिंदुस्थानातील काही विभागांना त्यातून वगळले आहे. चीफ कमिशनरच्या अंमलाखालील प्रांतांखेरीज इतर प्रांतांत शेतजमिनीबाबत हा कायदा लागू होणार नाही. साधारणपणे चीफ कमिशनरच्या अंमलाखालील मुलूख मागासलेले आहेत, त्यांना मात्र हा थोडाबहुत प्रगमनशील कायदा लागू होणार नाही व इतर मोठाल्या प्रांतांच्या बाबतीत मध्यवर्ती सरकार काहीही करू शकणार नाही. कोणत्याही प्रांताला स्वेच्छेने हा कायदा शेतजमिनीच्या इस्टेटीलाही लागू करता येईल हे खरे, पण तसे करण्याची सक्ती करण्याचे अधिकार मध्यवर्ती सरकारला नसल्याने शेतजमिनीबाबत हिंदुस्थानात प्रांताप्रांतांमधून निरनिराळे कायदे अस्तित्वात येतील व हल्ली नसलेले एक नवे वैचित्र्य प्रांताप्रांतांच्या रूढींत दिसून येईल.

तदनंतर इस्टेटीचे वारस कोण, ह्या विवेचनात विधवा बायको, मुलगा, मुलगी, बाप नसलेला नातू अगर पणतू असे पहिले वारस घातले आहेत. ह्या यादीपैकी कोणी नसल्यास मुलीचा मुलगा, आई, बाप, भाऊ व पुतण्या हे घातले आहेत, व ह्यांच्यापैकीही कोणी नसल्यास मुलाची व मुलीची मुलगी वगैरे घातली आहेत. मेलेल्या मुलाच्या मुलाला जर प्रथम श्रेणीतील वारस गणतात तर मेलेल्या मुलीच्या मुलाला मुलीलाही तोच हक्क असावा असे वाटते. त्याचप्रमाणे प्रथम श्रेणीतील वारस नसल्यास मुलाची मुलगी व मुलीचा मुलगा-मुलगी यांना इस्टेट मिळावी हे रास्त दिसते. मयताचे भाऊ-पुतणे ह्यांपेक्षा मयताला स्वतःच्या मुलांची मुलेच जास्त निकटवर्ती वाटणार हे उघड आहे व हा सर्व कायदा स्वकष्टार्जित इस्टेटीबद्दल असल्यामुळे तर अशा तऱ्हेने नातवंडांना (नार्तीना) वगळून इस्टेट दुसरीकडे जाण्यास मुभा देणे अन्यायाचे आहे. त्याचप्रमाणे निरनिराळ्या एकाखालच्या एक अशा घारसांच्या सहा श्रेणी दिल्या आहेत. त्यांमध्ये चुलते, चुलत चुलते, पुतणे, पुतण्यांचे मुलगे, चुलत पुतणे, मामाचा नातू, मामाचा मुलगा, मावशी, मावशीचा मुलगा, आत्याबाई, आजोबाची बहीण वगैरे लांबचे नातेवाईक दिले आहेत. पण कोठेही रक्षेच्या मुलाचे नाव नाही. हे न्याय्य नाही. एखादा मनुष्य जेव्हा रक्षा ठेवून

विवाहबाबू पण कायम संबंध एखाद्या बाईशी जोडतो, त्यावेळी त्या बाईपासून होणाऱ्या संततीच्या पालनपोषणाची जबाबदारी त्याच्यावर असते व त्याच्यामागे त्याच्या वारसांत कोठे तरी ह्या मुलांची तरतूद झाली पाहिजे. रक्षा म्हणजे एका पुरुषाचे घर धरून त्याच्याशी एकनिष्ठपणे राहिलेली स्त्री. ही स्त्री त्या पुरुषाच्या आयुष्यभर त्याच्याजवळ असते व तिची व तिच्या संततीची तरतूद कायद्याने होणे रास्त आहे. तसेच रक्षेला इस्टेटीत भाग दिला नाही तरी तिच्या व तिच्या अज्ञान मुलांच्या पोषणाइतकी व्यवस्था इस्टेटीतून होणे जरूर आहे. वेश्या ही धंदेवाईक व अनेक पुरुषांशी संबंध ठेवून त्याबद्दल मोबदला घेणारी बाई असते. तिचा संबंध मर्यादित स्वरूपाचा असतो व म्हणून तिच्याबद्दल कोणाही एका पुरुषावरच जबाबदारी पडत नाही. पण रक्षा एका पुरुषाची बांधलेली असते. त्या पुरुषाखेरीज तिला व तिच्या संततीला पोषणकर्ता दुसरा नसतो व म्हणून तिच्या व तिच्या संततीच्या पोषणाची जबाबदारी तिच्या मालकावर पडली पाहिजे. तसे न केल्यास रक्षा व रक्षेची पोरे ह्यांची जबाबदारी संबंध समाजावर पडेल व भोगणारा एक व निस्तरणारा दुसराच असा प्रकार होईल. ज्याप्रमाणे वारसांत मुलींना दुय्यम दर्जाचे स्थान दिले आहे, तसेच त्यापेक्षाही थोड्या कनिष्ठ दर्जाचे का होईना, पण दूरदूरच्या नातलगांपेक्षा जवळचे स्थान रक्षेच्या मुलांना देण्यास हवे.

ह्यानंतर दत्तक प्रकारासंबंधी एक दोन मुद्दे सांगावयाचे आहेत. त्यासंबंधी सौ. राणी लक्ष्मीबाई राजवाडे ह्यांनी दत्तक घेण्याची परवानगीच मुळी कायद्यातून काढून टाकावी असे आपल्या साक्षीत सांगितले असे ऐकीवात आहे. कोणत्याही साक्षीचा धड वृत्तांत कोणत्याच वर्तमानपत्रात आला नसल्यामुळे लक्ष्मीबाईचे नक्की म्हणणे काय आहे हे समजत नाही. पण वरीलप्रमाणे त्यांचे मत असल्यास माझी त्याला पूर्ण सहमती आहे. पण हिंदी कुटुंबात ही रूढी इतकी दृढमूल झाली आहे व पिण्डदान स्वपुत्रहस्ते व्हावे अशी हजारो हिंदूंची इतकी तीव्र मनीषा आहे की, ती इतक्या तडकाफडकी काढू नये असे मला वाटते. शिक्षण व प्रचार ह्या दोन गोष्टींचा अवलंब करून सुशिक्षितांनी दत्तक न घेण्याची प्रथा पाढून ही रूढी हव्हूहव्हू नष्ट करावी; त्यासाठी कायद्याची मदत घेऊ नये.

ह्या दत्तक प्रकरणात कोणाही पुरुषाला, मग त्याचे लग्न झाले असो

वा नसो, तो १५ वर्षे वयाचा असल्यास दत्तक घेण्याचा अधिकार दिला आहे. पंधरा वर्षे वयाच्या मुलग्याला लग्न करण्यास कायद्याने हळी मनाई आहे, इतकेच नव्हे तर पंधरा वर्षे वयाचा मुलगा संतती उत्पादन करण्यास तरी समर्थ असेल की नाही कोण जाणे. अशा वयात त्याला मुलगा दत्तक घेण्याचा अधिकार असावा हे विचित्र नाही काय? जो मुलगा कायद्याने पती होऊ शकत नाही तो पिता होऊ शकतो. त्याला समितीच्या सभासदांकडून असे कारण देण्यात आले की, १५ वर्षे वयाचा मोठ्या इस्टेटीचा एकच एक वारस रोगाने लवकरच मरणार असे झाले तर त्याला दत्तक घेण्याचा प्रश्न उद्भवतो व त्यासाठी ही वयोमर्यादा घातली आहे. तसे असेल तर मग कोणत्याच तन्हेची वयोमर्यादा घालण्याचे कारणच नाही. एखादा मोठ्या इस्टेटीचा आईबाप नसलेला एकमेव वारस पंधरा वर्षांचे आतही मृत्युमुखी पडण्याचा संभव आहेच. तेब्हा अशा वेळी कोणातरी नातेवाईकांस किंवा इष्टामित्रांस त्याचे वय काहीही असले तरी त्याच्याकडून दत्तविधान करवून घेता येईलच. धार्मिकदृष्ट्या दत्तक घेणारा मुंज झालेला असला पाहिजे असे असल्यास, फार तर ते बंधन घालता येईल, पण दुसरे बंधन असू नये किंवा असलेच तर निदान हळीच्या कायद्याप्रमाणे लग्नाच्या वयोमर्यादेशी विसंगत नाही अशी वयोमर्यादा तरी घालावी.

नव्या हिंदू कायद्यामुळे स्त्रियांना बापाच्या इस्टेटीचा काही भाग मिळण्याची व्यवस्था झाली आहे. त्याचप्रमाणे बन्याच स्त्रिया स्वतंत्र राहून मिळवूही लागल्या आहेत. अशा कुवार स्त्रियांना दत्तक घेण्याचा अधिकार का नसावा ते समजत नाही. एखादी बाई विधवा असेल तर मात्र तिला दत्तक घेता येतो. पण ज्याप्रमाणे कुवार पुरुषाला दत्तक घेण्याचा अधिकार आहे त्याप्रमाणे कुमारी स्त्रीला तो अधिकार का दिला नाही हे संमजत नाही.

त्याचप्रमाणे मुलगी दत्तक घेणे व देणे बेकायदेशीर मानले आहे. हे मत बहुसंख्य हिंदूंच्या रूढीला जुळेल असे आहे. पण ज्या हिंदूंमध्ये मुरुमकड्यायम किंवा आळियसंथानम पद्धतीने वारस जातो तेथे त्यांच्यात मुलगी दत्तक घेतल्याशिवाय चालणे शक्यच नाही. उदाहरणार्थ, त्रावणकोर संस्थानात राज्याचा वारस राजाचा मुलगा नसून राजाच्या बहिणीचा मुलगा असतो. राजाला बहीण नसेल तर राजाला किंवा राजमातेला मुलगा दत्तक

घेऊन भागणे शक्य नाही. कारण कायद्याप्रमाणे अशा मुलाला राज्य मिळणेच शक्य नाही व निर्वश होऊ नये म्हणून राजमातेला मुलगीच दत्तक घ्यावी लागेल व अशा मुलीचा मुलगा राज्याचा अधिकारी होईल. अशा तऱ्हेने त्रावणकोर राजघराण्यात पूर्वी मुलगी दत्तक घेतल्याचे नमूद आहे, त्याचप्रमाणे परिस्थिती मुरुमकट्टायम व आळियसंथानम पद्धतीने ज्यांच्यात वारस जातो त्याच असणार. तसेच आसामात हिंदू खासी राजघराणी आहेत त्यांची रुढीही त्रावणकोरप्रमाणेच आहे. त्यांच्यातही मुलगी दत्तक घेतल्याचे नमूद आहे. तेव्हा अशा सर्वांना मुलगी दत्तक घेण्याचा अधिकार ठेवलाच पाहिजे व तो कुमारी स्त्रीलाही क्वचित प्रसंगी बजावण्याचा हक्क ठेवावा लागेल हे उघडच आहे. अशा परिस्थितीत कोणाही पुरुषाने व स्त्रीने स्त्रीला व पुरुषाला दत्तक घेण्याचा अधिकार ठेवला तर तो कायदा सर्वव्यापी व सर्वांच्याच सोईचा होईल.

आपला हिंदू समाज हा एक जगातील प्राचीनतम समाजांपैकी आहे. हिंदू या नावाखाली असंख्य वंश, असंख्य संस्कृती व असंख्य जमार्तीचे एकीकरण कमीत कमी चार हजार वर्षे अव्याहत चालू आहे. ह्या जमार्तीच्या रुढी निरनिराळ्या आहेत. काही पितृप्रधान कुटुंबपद्धती स्वीकारतात, तर काही मातृसत्ताक आहेत; काही सपिंडात विवाह करीत नाहीत तर काही अगदी जवळच्या सपिंडांत लग्ने करतात; काहींत सर्व मुलांना सारखा वाटा मिळतो, तर काहींत फक्त मोठा मुलगाच बापाच्या संपत्तीचा वारस असतो; काहींच्यात मुलांचा हुंडा घेतात तर काहींच्यात मुलींचा हुंडा घेतात; काहींच्यात विधवांना पुनर्लग्नाची परवानगी आहे, काहींच्यात विधवा फक्त धाकट्या दिराशीच लग्न करू शकतात. तर काहींच्यात पुन्हा विवाह करताच येत नाही; काही समाज कृषिप्रधान, काही वाणिज्य करणारे, काही पशुपालन करणारे तर काही केवळ वन्य स्थितीत आहेत. अशा सर्वांना सर्व बाबर्तीत एक कायदा करणे हे अवघड व जवळजवळ अशक्यप्राय काम आहे. सध्याच्या रुढींतील अन्यायाचे परिमार्जन व्हावे व तेवढ्यापुरता कायद्याचा भाग सर्वांना लागू करावा हे योग्य आहे व इतर बाबतीत, उदाहरणार्थ आते-मामे भावंडांचे व मामा-भाचीचे लग्न व नांबुद्री वारसा व विवाहपद्धत अशासारख्या रुढींचा अभ्यास करून त्यांतील समाजविधातक खरोखरीच कोणत्या आहेत हे

११८ / आमची संस्कृती

ठरविणे रास्त आहे व मगच त्याबद्दल कायदा करणे योग्य ठरेल व शेवटी असेही निष्पन्न होणे शक्य आहे की, निरनिराळ्या रुढीपैकी कोणती हितकारक वा अहितकारक हे ठरविणे शक्य नाही, निरनिराळ्या पद्धती तुल्यमूल्य असल्यामुळे त्या तशाच राहू देणे इष्ट आहे. ह्या वैचित्र्यामुळे समाज दुर्बल होईल असे मानण्याचे कारण नाही. उलट असा समाज लवचिक व प्रगमनशीलही असणे शक्य आहे.

१०. भारतीय भाषा आणि इंग्रजीचे स्थान

भारत हा एक मोठा खंडप्राय देश आहे. त्यांत निरनिराळे मानववंश राहतात. येथे निरनिराळ्या धर्माचे, चालीरीतीचे व भाषांचे लोक आहेत. ह्या सर्वांचे मिळून एक राष्ट्र बनविण्याचा आपला प्रयत्न चालला आहे. बहुविधित्व किंवा विविधता हा भारतीय संस्कृतीचा एक विशेष आहे. ह्याबद्दल विस्ताराने कधीतरी विवेचन करता येईल. पण सध्या आपल्यापुढील मुख्य प्रश्न असा आहे की, सांस्कृतिक विविधता राष्ट्रीय ऐक्याला मारक होईल का? ही विविधता काही अंशी कायम ठेवून एकराष्ट्रीयत्वाची भावना रुजवता येईल का? की ही विविधता नाहीशी करून एकजिनसी संस्कृती व एकराष्ट्र असेच समीकरण बरे? - ह्या व्यापक प्रश्नांच्या अनुषंगाने भाषेचा प्रश्न ह्या लेखात चर्चिला आहे.

सांस्कृतिक विविधता एका दृष्टीने व्यक्तिस्वातंत्र्य व परस्परसहिष्णुता ह्यांची निदर्शक आहे. समाजजीवन संपूर्ण व्हावयास ह्या दोन्ही गुणांची आवश्यकता आहे. पण अमर्याद व्यक्तिस्वातंत्र्य समाजविधातकही ठरते. त्याचप्रमाणे सांस्कृतिक विविधतेच्या पोटात फुटीर वृत्तीचेही बीज असू शकते. म्हणून फुटीर वृत्तीला तर पायबंद असावा पण शक्य तितकी विविधता जीवनात असू द्यावी असे वाटते. निःश्रेयसाचे मार्ग अनेक आहेत. त्यांपैकी एकानेच फक्त स्वर्गात जाता येते व इतर सर्व मार्ग थेट

नरकाला नेणारे आहेत असे आपण भारतीय कधीच कबूल करणार नाही. समाजजीवन जगण्याचे व समाजकल्याण साधण्याचे मार्गाही निरनिराळे असणार व त्या मार्गावरचे पांथस्थ एकमेकांना मदत करून समाजाचे हित साधू शकतील. भारतीय समाज व भारतीय संस्कृती ह्यांबद्दल वर दर्शविलेल्या भूमिकेवरून हा लेख लिहिलेला आहे.

भारतात भाषाविषयक प्रश्न घटनेत एका दृष्टीने सोडवलेला आहे. त्याचा आता ऊहापोह का, असा विचार कोणाच्या मनात येईल. पण प्रगतिशील राष्ट्रांत- त्यांतूनही नवीन राष्ट्रांत- कोणच्याही प्रश्नांवर परत नव्याने विचार होऊ नये असे थोडेच आहे? सर्वांच्या जिव्हाळ्याच्या प्रश्नावर जितका तात्त्विक विचार होईल तितके उत्तमच.

भारत हे एक संघराज्य आहे. जी अनेक लहानलहान राज्ये मिळून हा संघ झाला आहे त्यांत निरनिराळ्या भाषा बोलतात व लिहितात. म्हणून भाषाविषयक प्रश्नाचा विचार मुख्य तीन बाजूंनी झाला पाहिजे.

१. प्रत्येक घटक राज्यात बोलभाषा, बोधभाषा व राज्ययंत्र हाकण्याची भाषा कोणती असावी?
२. घटक राज्यांचा जेथे परस्परसंबंध येईल तेथे संघराज्याच्या विधिमंडळात, संघराज्याच्या केंद्रीय कचेरीत, केंद्रीय नोकरीच्या परीक्षांसाठी वगैरे, म्हणजेच संघराज्याची अशी कोणती भाषा असावी?
३. भारतीय संघराज्याच्या बाहेर जगातील इतर सर्व राष्ट्रांशी दळणवळण ठेवण्यास कोणती भाषा असावी?

इतर बहुभाषिक राज्ये

भारतीय संघराज्य हेच काही एकमेव बहुभाषिक राज्य जगात नाही. इतरही बहुभाषिक राज्ये आहेत. ती भारतापेक्षा जुनी आहेत. त्यांनाही हा प्रश्न पडला असणारच. त्यांची उदाहरणे आपल्याला उपयोगी पडणार नाहीत का?

भारताची सांस्कृतिक व राजकीय परिस्थिती इतर बहुभाषिक राज्यांपेक्षा बरीच निराळी आहे आणि इतरांचे उदाहरण भारतीय समस्या सोडवण्यास उपयोगी पडणार नाही. कसे ते खालील विवेचनावरून स्पष्ट

होईल.

उत्तर अमेरिकेच्या संघराज्यात जगातील जवळजवळ सर्व महत्त्वाच्या भाषा बोलणारे लोक येऊन वसाहत करून राहिले आहेत. तरीही संयुक्त संस्थाने हे एकभाषिक राष्ट्र आहे. असे होण्यास बरीचशी ऐतिहासिक व सांस्कृतिक कारणे आहेत. संस्थानात पहिल्यापासून बहुसंख्य इंग्रजी भाषिक लोक वसाहत करण्यास गेले. फ्रेंच वसाहती ह्या इंग्रज वसाहतवाल्यांनी नेपोलियनकडून विकत घेतल्या व इंग्रजी भाषिक वसाहतवाल्यांनी इंग्लंडपासून स्वतंत्र होऊन आपले निराळे राज्य स्थापले. जे काही थोडे डच, स्पॅनिश व फ्रेंच लोक होते त्यांना संख्याधिक्यामुळे व राजकीय सत्तेमुळे लवकरच इंग्रजी भाषिकांच्या वर्चस्वाखाली यावे लागले. एकदा राज्य स्थापन झाल्यावर गेल्या ५०/७५ वर्षात इंग्रजी भाषिकांव्यतिरिक्त जे इतर लोक लाखोंच्या संख्येने संयुक्त संस्थानांत आले त्यांना नागरिकत्व मिळावयाच्या आधी इंग्रजी शिकावेच लागे. हे सर्व लोक आपल्या देशातील अन्नटंचाई किंवा राजकीय जुलूम ह्याला कंटाळून आसन्यासाठी आले होते. ह्या सर्व लोकांनी भरपूर अन्न, वस्त्र व स्वातंत्र्य ह्या तीन गोष्टींसाठी आपल्या भाषेची किंमत आनंदाने दिली. तरीही आज निरनिराळ्या भाषिकांचे गट, शाळा व वर्तमानपत्रे संयुक्त संस्थानात आहेत. मध्यवर्ती सरकार हे चालू देते, कारण ह्या भाषांना राजकीय जीवनात काढीचेही स्थान नाही.

स्वितझर्लंडमध्ये तीन भाषा आहेत व त्या तीनही भाषांना राज्यात समान स्थान देऊन स्वितझर्लंडने हा प्रश्न सोडवला. ह्या तीन भाषांमध्ये रोमॅन्स ह्या चवथ्या भाषेचीही नुकतीच भर पडली आहे. सगळ्या भाषांना समान स्थान देणे ह्या चिमुकल्या देशाला शक्य झाले. कारण, तेथे चारच्च भाषा आहेत, भारतासारख्या चौदा नाहीत. दुसरे म्हणजे इटालियन, फ्रेंच व रोमॅन्स ह्या जवळच्या भाषा आहेत व जर्मनी इतकी जवळची नसली तरी भाषाशास्त्रदृष्ट्या फार लांबची भाषा नाही. ह्या चौभाषिकांना एकमेकांच्या भाषा चटकन शिकण्यासारख्या आहेत. तरीही एवढ्याशा चिमुकल्या व मोठमोठ्या भांडकुदळ राष्ट्रांच्या मध्यावर असलेल्या ह्या राष्ट्रांत चार भाषा शेजारी नांदू शकतात, प्रत्येकाला आपापल्या भाषेत सर्व शिक्षण घेता येते, इतर भाषिकांची गावे व शहरे आपल्यात ओढून घेण्याविषयी स्पर्धा नाही व

भाषा विविध असूनही दोन महायुद्धांच्या प्रेखर कसोटीला ह्या देशाचे एकराष्ट्रीयत्व उतरले आहे. ह्या गोष्टी आपल्या दृष्टीने महत्त्वाच्या आहेत.

सोब्बिहिएत रशिया मात्र एक प्रचंड बहुभाषिक राष्ट्र आहे. रशियन भाषा ही केंद्रराज्याची वा संघराज्याची भाषा आहे व घटक राज्यात बोलणे, शिक्षण व राज्यव्यवहार त्या त्या राज्याच्या भाषेतून चालतो.

रशियाची व भारताची परिस्थिती वरवर दिसायला सारखी दिसते व भाषाविषयक प्रश्नही भारताने थोडासा रशियाच्या धर्तीवरच सोडवल्यासारखा दिसतो. पण खरोखर पाहता सांस्कृतिक व ऐतिहासिक दृष्टीने रशिया व भारत हांमध्ये फार मोठा फरक आहे व म्हणून रशियाचे उदाहरण उपयोगी पडण्यासारखे नाही.

रशियामध्ये कित्येक शतके रशियन भाषा बोलणारे लोक राज्यकर्ते होते. रशियात अस्तित्वात असलेले शास्त्र, वाडमय, संस्कृती व सर्व तन्हेचे शिक्षण ही रशियन भाषेतच केंद्रित झालेली होती. त्याचप्रमाणे ज्या राजकीय तत्त्वज्ञानाचे पुढारीपण आजच्या जगात रशियाकडे आहे, त्या तत्त्वज्ञानातील बरेचसे वाडमय रशियन भाषेतच आहे. कार्ल मार्क्स व एंगेल्स हे दोघे जर्मन भाषिक जरी त्या तत्त्वप्रणालीचे जनक असले तरी त्या तत्त्वांचे प्रमुख भाष्यकार व प्रचारक लेनिन, बुखारिन, स्टालिन वगैरे सर्व रशियनच होते. म्हणून आजच्या रशियन संघराज्याची राजकीय, सांस्कृतिक व ऐतिहासिक भाषा रशियन हीच ठरते. रशियातील घटक राज्यांपैकी कोठच्याही भाषेचा इतिहास वा वाडमय रशियन भाषेच्या तोडीचे नसल्यामुळे ती भाषा संघराज्याची भाषा व्हावी हे नैसर्गिकच होते. असे असूनही सध्याच्या रशियन राज्यकर्त्यांनी घटक राज्यांतील ज्यांना लिपीदेखील नाही अशा भाषा जिवंत ठेवून सर्व शिक्षण त्या त्या भाषेतून देण्याची व्यवस्था केली आहे, ही लक्षात ठेवण्यासारखी गोष्ट आहे.

भारताची वेगळीच परिस्थिती

ह्याउलट, भारतात सर्व उत्तरेकडच्या भाषा सांस्कृतिकष्ट्या एकाच पायरीवर आहेत. सुमारे १००० वर्षांपूर्वी प्राकृत भाषांपासून त्यांचा जन्म झाला व प्रत्येकीने आपापले वाडमय निर्माण केले. मला असे वाटते की, बंगाली, मराठी व गुजराथी ह्या भाषांचे वाडमय उत्तरेकडच्या सिंधी,

पंजाबी, राजस्थानी, हिंदी आणि उडिया ह्या भाषांच्या वाडमयापेक्षा अधिक संपन्न व प्रगल्भ आहे. हिंदी भाषिकांची संख्या जरी इतर कुठचीही एक भाषा बोलणाऱ्या लोकांपेक्षा अधिक असली तरी हिंदी भाषेतील वाडमय इतर भाषांच्या मानाने गुणाने व परिमाणाने जरा मागासच वाटते. उत्तरप्रदेशात मुसलमानी सत्ता १३ व्या शतकापासूनच प्रस्थापित झाली व त्यानंतर सुशिक्षित वर्गाने प्रथम परिशियन व १९ व्या शतकात ऊर्दू ह्या दोन परकीय भाषा आत्मसात केल्या. बहुजन समाजाने हिंदी भाषा जिवंत ठेवली.

दक्षिण भारतात द्राविड भाषांचे वाडमयीन कार्य अतिशय भरीव, डोळे दिपविणारे आणि जुने आहे. तामीळ वाडमय सर्व आधुनिक भारतीय भाषांमध्ये सर्वात जुने तर आहेच पण आधुनिक युरोपीय भाषांच्या वाडमयापेक्षाही जुने आहे. उत्तरेकडील भारतीय भाषा अस्तित्वात येण्याच्या आधीपासून तामीळ, तेलगु व कन्नड ह्या भाषा अस्तित्वात होत्या व त्यांची वाडमयीन परंपरा मोठी जोमदार असून दक्षिणेकडे उगम पावलेल्या तत्त्वज्ञान-विषयक व धार्मिक विचारप्रवाहांची सर्व भारतावर छाप पडलेली आहे. ही परिस्थिती लक्षात घेतली म्हणजे रशियन व हिंदी ह्यांच्या स्थानातील मूलभूत फरक ध्यानात येईल. भारतीय भाषा एकाच पायरीवर आहेत एवढेच नव्हे, तर त्यांतील काही हिंदीपेक्षा वरच्ढ असताना हिंदीला जे नवीन महत्वाचे स्थान प्राप्त झाले आहे त्याबद्दल इतर भाषिकांना थोडेसे वैषम्य वाटल्यास नवल नाही.

रशियामध्ये रशियन भाषा ही संघराज्याची भाषा असल्यामुळे संघराज्यात रशियन भाषिकच मोठमोठच्या जागावर सर्वत्र दिसून येतात. ह्याबद्दल इतर भाषिकांना फारसे वैषम्य वाटत नाही. कारण बाकीच्या बहुतेक भाषांतून लिहिलेले वाडमय जवळजवळ नाही. रशियन भाषिकांची संख्याही इतर सर्व भाषिकांइतकी किंवा कदाचित जास्तही असेल. बाहेरील जगाशी संबंध ठेवायलाही ह्याच भाषेचा उपयोग रशियन लोक सर्वांस करीत असत व हल्लीही करतात. रशियन भाषेचे स्थान तिला वाडमयीन मोठेपणाने व सांस्कृतिक हक्कानेच प्राप्त झाले आहे.

भारतात हिंदी भाषेला असे स्थान मुळीच नाही. वर वर्णन केलेल्या कोणत्याही राज्यासारखी भारताची परिस्थिती नाही. गेल्या ९०० वर्षांतील काही घडामोर्डींचा थोडक्यात उल्लेख केल्यास भारतीय भाषांबद्दलचा प्रश्न स्पष्ट होण्यास आणखी मदत होईल.

इसवी सन ९०० ते १००० च्या सुमारास अर्वाचीन उत्तरभारतीय संस्कृतोन्द्रव भाषा प्राकृतांतून वेगळ्या फुटल्या व त्यांचा जन्म झाला, हे वर सांगितलेच आहे. तरीसुद्धा संस्कृत ही विद्वानांची भाषा राहिली व साहित्य, संगीत, ज्योतिष व तत्त्वज्ञान ह्यांवर उत्तम लिखाण संस्कृतमध्ये होतच होते. अर्वाचीन भाषा हव्हूहव्हू बाल्पण संपूर्ण प्रौढ होत होत्या. काही तीनशे वर्षांतच प्रौढ दशेला पोचल्या हे महानुभावांच्या वाडमयावरून व ज्ञानेश्वरी व अमृतानुभवासारख्या ग्रंथांवरून दिसून येतेच. ह्या भाषांच्या जवळजवळ जन्ममुहूर्तावरच एका धर्मवेडचा परकीय सत्तेने भारतात प्रवेश केला. सन नऊशे-दहाशेच्या सुमाराची आक्रमणे सोडली तरी ११०० च्या सुमारास तुर्की लोकांनी हिंदुस्थानात प्रवेश करून मुसलमानी धर्म व पर्शियन भाषा व संस्कृती आणली. पहिल्यापहिल्याने लूट घेऊन निघून जाणारे हे लोक लौकरच जेते म्हणून स्थायिक झाले व आपला धर्मप्रसार त्यांनी जोरांत सुरू केला. त्यांच्या दरबारी पर्शियन भाषा चाले व उत्तरप्रदेशातील लोकांनी ती भाषा आत्मसात केली व हिंदी मागे पडली. दक्षिणेकडे ह्या आक्रमणाला तोंड देण्यात इतके सामर्थ्य खर्च झाले की, त्यामुळे देशी भाषांची जरी गळचेपी झाली नाही तरी सर्वांगीण वाढ झाली नाही.

हिंदुस्थानातील काही प्रांत मुसलमानी अंमलाखाली ७०० वर्षे होते, तर काही २०० पेक्षा जास्त नव्हते. इंग्रज येण्याच्या अगोदर काही प्रांतांनी मुसलमानी अंमल झुगारून दिला होता व त्या प्रांतात देशी भाषा वाडमयीनष्ट्या परत डोके वर काढू लागल्या होत्या. पण सर्वांगीण वृद्धी व्हावयास जी राजकीय सत्ता व स्वास्थ्य लागते ते आजपर्यंत ह्या भाषांना मिळाले नाही.

इसवी सनाच्या १६ व्या शतकात दक्षिणेकडील मुसलमानी राजांच्या दरबारात ऊर्दू भाषेतून वाडमयनिर्मिती होऊ लागली. ऊर्दू ही मूळ दिल्लीच्या आसपासच्या लोकांची बोलभाषा, म्हणजे हिंदी भाषेच्या

उपप्रकारांपैकी एक होती. काही लोक तिच्यात पर्शियन व अरबी शब्दांची खैरात करून वापरू लागले तर काही शुद्ध देशी शब्द वापरीत. पर्शियन व अरबी शब्दांचा भरणा खूप झाल्याने त्या भाषेची लिपीही अरबी बनली व मुसलमानी राजवटीत दरबारी भाषा पर्शियन व शिपायांची भाषा ऊर्दू असे झाले व बहुतेक मुसलमानांनी ती उचलली. तरी प्रत्येक प्रांतांतील खेडेगावातील मुसलमानांना ऊर्दूही येत नसे व पर्शियनही येत नसे. ते त्या त्या प्रांतांतीलच भाषा बोलत. ऊर्दू ही कोणत्याही प्रांताची भाषा नव्हती. पण काही सामाजिक थरांतून सर्व हिंदुस्थानभर तिचा प्रसार झाला. पुढे इंग्रजांनी हीच भाषा आपल्या लष्करांत शिकविल्यामुळे इंग्रजी राजवटीत तिच्या प्रसाराला अधिकच वाव मिळाला.

इंग्रजीचे दूरगामी परिणाम

इंग्रज १५ व्या शतकापासून हिंदुस्थानात आले. त्यांचे एकछत्री राज्य भारतात दोनशे वर्षेच टिकले. हे राज्य जरी २०० वर्षेच टिकले, तरी त्याचे भारतावर झालेले परिणाम फारच दूरगामी स्वरूपाचे आहेत. इंग्रजांच्या आधी संबंध भारतावर एकछत्री राज्य कुठच्याही काळात नव्हते. एक शासनव्यवस्था कुठच्याही काळात नव्हती.

इंग्रजांच्या राज्यातही नव्या धर्माचा प्रचार व प्रसार खूप झाला, पण भारतावर मुख्य परिणाम नव्या धर्माचा न होता, नव्या यंत्रयुगीन उत्पादनाचा, समाजव्यवस्थेबाबतच्या व राज्ययंत्राबाबतच्या तत्त्व-प्रणालीचा झाला. प्रजासत्ताक राज्य, प्रत्येक स्त्री-पुरुषाला मतदानाचा हक्क, जातिविरहित समाजव्यवस्था, सर्वांना एक कायदा ह्या भारताच्या घटनेतील मूलभूत गोष्टी इंग्रजांच्यामुळे आपल्यात आल्या आहेत व त्या गोष्टींचा अभिमान जागृत होण्यास मुख्यत्वे इंग्लिश वाडमयच कारणीभूत झाले.

इंग्रजी राज्यकर्ते बरोबर इंग्लिश भाषा घेऊन आले व मेकॉलेच्या तत्त्वामुळे ती भाषा भारतीय शिक्षणपद्धतीत शिरली. इंग्रजी वाडमय जगातील पुढारलेल्या व संपन्न वाडमयापैकी आहे. त्यातील धार्मिक मतप्रणालीमुळे नव्हे, तर सामाजिक व राजकीय प्रतिपादनामुळे त्या वाडमयाने भारतीयांना जीवनाचे एक नवीनच दालन खुले झाल्यासारखे

वाटले असल्यास नवल नाही. सर्व हिंदुस्थानात सर्व प्रांतांतून राजभाषा म्हणून पोटासाठी, व संपन्न वाडमयाच्या लालचीने कित्येक लोक ही भाषा आवडीने शिकले. ह्याच लोकांनी समाजसुधारणेचा व स्वातंत्र्य लढ्याचा झेंडा उभारला. स्वतंत्र भारताची घटना मूळ ह्या भाषेतच घडली व नंतर तिला देशी स्वरूप दिले गेले. ह्याच भाषेच्या द्वारे पाश्चात्यांच्या ज्ञानाचे भांडार भारतीयांना खुले झाले.

इंग्रजी भाषा बोलता येणारे बहुतेक भारतीय जन्माने आपली स्वतःची अशी भारतीय भाषा बोलणारे होते व आहेत. पण काही अल्पसंख्याक, विशेषत: मिश्र इंग्रज रक्ताचे लोक आपण राज्यकर्त्यांच्या रक्ताचे व त्यांना जवळचे ह्या भावनेने की काय, भारतीय भाषांचा त्याग करून इंग्रजीच आपली मातृभाषा म्हणून मानू लागले. अशांना इंग्रजी राजवटीत लाभही चांगला झाला व कित्येक दृष्टीनी हे लोक भारतीय संस्कृती व समाजजीवन ह्यांपासून अलिस राहिले. ह्यांची जन्मभूमी व कर्मभूमी भारतच असल्यामुळे इंग्रजांचे कितीही अनुकरण ह्यांनी केले तरी त्यांना इंग्रजी संस्कृती कधीही आत्मसात करता आली नाही. हिंदुस्थानातील सर्व प्रांतात हे लोक विखुललेले आहेत.

इंग्रजी राज्यात सर्व प्रांतांतील लोकांना नोकच्या लागत व या सर्व नोकरांच्या सर्व देशभर बदल्या होत. अशा लोकांना इंग्रजी भाषेमुळे परस्पर दलणवळण करता येई व इंग्रजी शिक्षणामुळे नोकरीतही लाभ मिळे. ह्यामुळे सरकारी नोकरांत, विशेषत: वरच्या पगाराच्या सरकारी नोकरांच्या कुटुंबांतूनही मुलांना लहानपणापासून इंग्रजी शिक्षण देण्याचा प्रघात वाढला व ही कुटुंबेही भारतीय भाषांना तुच्छ लेखू लागली. ह्याचा असा परिणाम झाला की, भारतीय वंशाचे असूनही ह्यांपैकी कित्येक लोक इंग्रजी आपली जन्मभाषा म्हणून सांगू लागले.

बहुतेक शाळांतील वरच्या वर्गातून व विद्यापीठातून इंग्रजी बोधभाषा असल्यामुळे सर्वच उच्च शिक्षण बहुजन समाजाला कठीण होऊन बसले. अशा परिस्थितीत स्वातंत्र्य मिळून भारताचे स्वतंत्र प्रजासत्ताक संयुक्त राज्य प्रस्थापित झाले. प्रजासत्ताक राज्याची भाषा काय असावी, हा लोकमत सर्वस्वी त्या बाजूने नाही व विशेष विरोध दाक्षिणात्यांचा आहे.

हा विरोध केवळ भांडकुदळपणामुळे आलेला नसून त्याच्यामागे योग्य कारणे आहेत हे आपण वर पाहिलेच आहे. दुसरे असे की, प्रत्येक प्रांतातून, विशेषत: वहुभाषिक प्रांतातून प्रांतिक भाषेचे उच्चाटन करून उच्च शिक्षण हिंदीतूनच व्हावे असा प्रचार चालला आहे व त्यामुळेही अशा प्रांतांतील इतर भाषिकांना आपली मायभाषा स्वतंत्र भारतात वृद्धीस लागण्याएवजी मरून जाईल की काय अशी शंका येते. तिसरा मुद्दा असा आहे की हिंदी केंद्रभाषा केल्यामुळे ज्यांची मातृभाषा ती आहे अशा लोकांना सरकारी दरबारी व सर्व परीक्षातून मोठा फायदा मिळतो व त्यामुळेही इतर भाषिकांना आपल्यावर उगीचच अन्याय झाल्यासारखे वाटते.

घटक राज्याची स्वभाषा, संघराज्याची इंग्रजी भाषा

हिंदुस्थानचा इतिहास लक्षात घेऊन ह्या सर्व अडचणीतून न्यायाने मार्ग काढला तर तो सर्वांना पसंत पडून, राजकीय दृढीकरणास मदत करणारा होईल असे वाटते. त्याचे खाली थोडक्यात दिग्दर्शन करते.

१. हिंदुस्थानात बोलल्या व लिहिल्या जाणाऱ्या तेरा भाषा त्या त्या प्रांतांच्या भाषा म्हणून समजल्या जाव्या, ह्यांत ऊर्दू व इंग्रजीचा अंतर्भवि होऊ नये. कारण ह्या दोन्हीही प्रादेशिक भाषा नाहीत. कोणाही माणसाला मातृभाषा म्हणून इंग्रजीत शिक्षण मिळू नये.

२. त्या त्या प्रांतांच्या भाषेत अगदी सुरुवातीपासून तो उच्चतमपर्यंत शिक्षण त्या त्या प्रांतात व्हावे. घटक राज्य म्हणजे एकभाषिक किंवा द्विभाषिक प्रांत (होता होई तो एकभाषिक) असे ठेवले तर त्या राज्याची बोधभाषा व राज्यतंत्राची भाषा त्या प्रांताची भाषा असावी. ह्या प्रांतात काही शहरांतून इतर भाषिक असले व त्यांची संख्या मोठी असली तर त्यांना स्वतःच्या भाषेतून शिक्षणाची व्यवस्था व्हावी. काही झाले तरी भाषिक आक्रमणाला उत्तेजन देऊ नये. तलवारीच्या जोरावर राज्य मिळवायचे दिवस गेले आहेत. आपण सर्व एका मोठ्या राज्याचे घटक आहोत व लेखणीने किंवा बेजबाबदार प्रचार करून घटक राज्याच्या सीमा वाढवण्याचा प्रयत्न करून आंतरप्रातीय वितुष्टे वाढविणे हे आत्मघाताचे लक्षण आहे. पण त्याचबरोबर 'हिंदी नको' म्हटले म्हणजे देशद्रोह

केल्यासारखे होते असे म्हणणेही सर्वस्वी चूक आहे. सर्व भाषा एका पायरीवरच्या समजाव्या व कोणत्याही एकीला केंद्रीय भाषा म्हणून प्राधान्य देऊ नये.

३. प्रत्येक घटकाची भाषा निरनिराळी झाली तर सर्वांना एकमेकांशी संबंध ठेवण्यास व केंद्रीय राज्याची म्हणून एक भाषा हवीच. त्याशिवाय बाहेरच्या जगाशी राजकीय संबंध ठेवण्यास व पाश्चात्यांची विद्या हस्तगत करण्यास एका भाषेची आवश्यकता आहे. ती इंग्रजी असावी. मॅट्रिकच्या आधी तीन वर्षे ही भाषा शिकवण्यास सुरुवात करावी. शिकवण्याचा उद्देश वाचता यावे व सोपे बोलता व लिहिता यावे इतकाच असावा. विद्यापीठातील सर्व वर्गांना ही भाषा आवश्यक असावी व तेथेही उद्देश वाडमयीन प्रवीणता व सखोल अभ्यास नसून, फक्त शुद्ध लिहिता, बोलता येणे व वाचता येणे एवढाच असावा.

४. भारतातील सर्व भाषा शक्य तितक्या लौकर एका लिपीत लिहिण्याची व्यवस्था व्हावी. कोठच्याही एका भाषेला प्राधान्य नसले म्हणजे आपली लिपी सोडण्यास निरनिराळे भाषिक तयार होतील व एक लिपी झाली म्हणजे आंतरप्रांतीय वाडमय वाचण्याची जिज्ञासा उत्पन्न होईल. आंतरप्रांतीय सांस्कृतिक दळणवळण वाढून भारतीय संस्कृतीत भर पडेल.

ह्या योजनेने सर्व भाषांना सारखे स्थान मिळेल. कोणत्याही एका गटाचा भाषेमुळे फायदा होणार नाही. सर्वांचे शिक्षण भारतीय भाषांमध्येच होईल. इंग्रजी फक्त आंतरप्रांतीय व आंतरदेशीय दळणवळणाचे साधन राहील. इंग्रजी ही सर्वांनाच परकी असल्यामुळे एकाला फायदा एकाला तोटा असे होणार नाही. प्रत्येकाला स्वभाषा व इंग्रजी अशा दोनच भाषा शिकाव्या लागतील. हल्ली तीन शिकाव्या लागतात. शिक्षणक्रम सुटसुटीत वाडमयद्वारा आस्वाद घेण्यास सर्व भारतीयांना सोपे जाईल. घटक राज्यांत जवळजवळ सर्व नोकच्या त्या त्या भाषिकांना मिळतील. काही थोडे अपवाद होतील. पण इतरांना ज्या प्रांतात राहावयाचे तेथेली भाषा शिकावी लागेल.

११. दोन पिढ्या

तरुण पिढीला वळण का नाही?

रत्नागिरीचे श्री. आप्पासाहेब पटवर्धन ह्यांनी आपल्या आयुष्याच्या आठवणी देताना एका व्यक्तीचे एक लहानसेच, पण हव्य चित्र रंगविले आहे. ती व्यक्ती म्हणजे आप्पासाहेबांची आत्याबाई. ह्या आपल्या भावाशेजारी बिन्हाड करून, अति दारिद्र्यात, पण मानाने राहत असत. वयाने मोठ्या असूनही आपल्या लहान भाचरांच्या खेळण्या-बागडण्यात त्या भाग घेत, वेळप्रसंगी आपल्या उदाहरणाने, शिकवणुकीने त्या लवकर वारल्यामुळे लहान भावंडांना त्यांचे दर्शन व मार्गदर्शन दोन्हीही झाली नाहीत, म्हणून लेखकाला फार हळहळ वाटते. अशा व्यक्ती हल्ली समाजात नाहीत म्हणून तरुण मुलामुलींना नीट मार्गदर्शन होत नाही असे काहींचे म्हणणे आहे. अशा बायकांसारख्या व्यक्ती आज दिसत नाहीत व पूर्वी घरोघर होत्या असे स्पष्टपणे व मोठेपणे कोणी कदाचित म्हणणार नाही, पण बहुतेकांच्या मनातून तसे असते. खरोखरच अशा त्यांगी व्यक्ती कुटुंबात हल्ली सापडत नाहीत का? त्या नसल्यामुळे हल्लीच्या तरुण पिढीला लागावे तसे वळण लागत नाही, असे म्हणता येर्इल का? हल्लीच्या मुली, मुलगे पूर्वीच्या पिढीपेक्षा वागुणकीने हीन आहेत का? असे

नाना प्रश्न उद्भवतात. ह्या प्रश्नाचे उत्तर ‘हो’ किंवा ‘नाही’ असे नुसते देऊन भागणार नाही. मागच्या पिढीत घरांतले वातावरण काय होते हे पण पाहिले पाहिजे.

पूर्वीच्या स्त्रीचे जीवन चार भिंतीत

मागच्या पिढीतील स्त्रियांचे जीवन सर्वस्वी घराच्या चार भिंतीत होते.

जरी अशा काही स्त्रिया होऊन गेल्या, की त्यांनी नवन्याच्यामागे शेतीवाडी व मोठ्या संसाराची जबाबदारी उत्तम प्रकारे पार पाडली, तरी त्यामुळे वरील विधानाला बाधा येत नाही. आजच्या चर्चेत हे लक्षात ठेवले पाहिजे की, कुठचाही नियम सांगितला की, त्याला अपवाद असणारच. चर्चा जिवंत समाज व त्यातील जिवंत व्यक्तीविषयी असल्यामुळे कोणत्याही गोष्टीबद्दल ठाम निरपवाद असे विधान करणेच शक्य नाही. काही स्त्रिया काही विशिष्ट परिस्थितीत मोठमोठ्या जबाबदाऱ्या पार पाडीत, पण एकंदरीने त्यांचे आयुष्य चार भिंतीत, मोठ्या कुटुंबात असे.

अशा बन्याच कुटुंबात एखादोन विधवा बाया असत. त्या कधी गादीवर निजत नसत, रात्रीचे जेवत नसत, त्यांचे उपासतापास बरेच असत, बहुधा घरातील मुख्य स्वैपाक (दुपारचा) त्याच करीत व संध्याकाळचा स्वैपाक दुसऱ्या कोणी केला तर त्या अंगणात मुलांना सांभाळीत बसत, त्यांचा पोषाख नेहमी तांबड्या कावेच्या रंगाचे लुगडे असा एक वस्त्राचा असे. चोळी असलीच तर बिनकाठाची पांढरी असे. कधी त्या एवढे तेवढे फराळाचे, उपवासाचे घेऊन खात बसल्या तर भोवती मुले गोळा होऊन त्यांतील काही भाग फस्त करीत. अशा बायका त्याग व सेवा ह्यांच्या मूर्तीच होत्या असे कित्येकांचे म्हणणे आहे.

त्याग केला की करवला गेला?

ह्याबद्दलचे माझे म्हणणे काय ते समजण्यासाठी मी एक उदाहरण घेते. काही दिवसांपूर्वी तीन जैन साधूंनी आमच्या घराला भेट दिली. हे साधू जैनांच्या तेरापंथी संप्रदायापैकी होते. त्यांना स्वतःचे घरदार नव्हते. पाच घरी मागून जे अन्न मिळेल तेवढेच ते दिवसातून एकदा खातात. हिंसा

होईल ह्या भीतीने कोणच्याही वाहनाने न जाता पायी चालतात. वर्षाकाठी हजार मैल तरी त्यांचे चालणे होत असेल. किती थकले भागले किंवा आजारी पडले तरी गृहस्थाश्रमी लोकांकडून कसलीही सेवा करून घेत नाहीत. दिवसा निजत नाहीत. पायांत जोडा घालीत नाहीत. लेखन, चित्रकाम, स्वतःचा कमंडलु व खाण्याचे भांडे लाकूड तासून तयार करणे किंवा लाखवणे, दोन्या, गोफ (ग्रंथ बांधण्यासाठी किंवा चवरी करण्यासाठी) विणणे, कापड शिवणे असा उद्योग हाताने चाललेला असतो. अखंड चितन, मनन व वाचन चालू असते. दरवर्षी गुरु आज्ञा देईल त्या भागात संचार असतो. हे सर्व स्वामी तरुण म्हणजे तिशीच्या आतील होते. त्यांनी वयाच्या आठव्या वर्षी, दहाव्या वर्षी, अकराव्या वर्षी दीक्षा घेतल्या होत्या व तेव्हापासून पहिल्याने अध्ययन व नंतर अव्याहत संचार चालू आहे. कोणीही मनुष्य (पुरुष किंवा बाई) तीस वर्षांचे व्हावयाच्या आत त्याला अशा तन्हेची शिक्षा देणे हा गुन्हा होईल असा कायदा सध्या भारत सरकार करीत आहे, त्याविरुद्ध स्वामी प्रचार करीत होते. स्वामींचे वाचन, अभ्यास, तपस्या, ह्या सर्वांबद्दलच्या आदराने माझे मस्तक नम्र झाले. तरुण वयात जगातील सर्व सुखे टाकून अखंड संचार करण्याच्या व्रताने आम्ही सर्व थक्क झालो, पण स्वामींच्या प्रचाराला माझ्याकडून होकार मिळेना, दहाव्या अकराव्या वर्षी ब्रह्मचर्य, संन्यास-दीक्षा ह्याचा अर्थ तरी मुलांना कळेल का? त्या वेळी सर्वांसिंह घोषणा करून दीक्षा घेऊन, नंतर गुरुगृही राहून सर्वांच्या मेळाव्यात शिक्षण घ्यावयाचे असे ह्या पंथांतील बरेच लोक करतात. दीक्षा घेतल्यावर काडीचेही स्वातंत्र्य नसते. बालपण खडतर अशा यमनियमांत जाते. दिवसाचे चोवीस तास दुसऱ्याच्या सानिध्यात असल्यामुळे यमनियमांचे काटेकोरपणे पालन करावे लागते. पुढे संचारास निघाले तरी कधीही एकटे नसतात. एकमेकांचे एकमेकांवर लक्ष्यही असते. अशा तन्हेने सगळीकडून बंदिस्त असले म्हणजे हव्हूहव्हू वैराग्य अंगी बाणतही असेल. पण अशाही परिस्थितीत पळून जाऊन परत गृहास्थाश्रमी बनलेले जैन गृहस्थ मी पाहिले आहेत. ह्या साधूंची तपस्या व त्याग असामान्य तर खराच, पण तो त्याग त्यांनी केला की त्यांच्याकडून करवला गेला, हा प्रश्न मनामध्ये येतोच.

विधवा त्यागमूर्ती की कारुण्यमूर्ती

पूर्वीच्या विधवा बायांची तपस्या तर ह्या साधूंहूनही खडतर वाटते. साधू व स्वामीजी नेहमी इतर साधू व शिष्य-परिवार ह्यांचे संगतीत असतात. अध्ययन व चिंतन ह्यांत वेळ घालवतात. त्यांच्या तपस्येबद्दल समाज त्यांचा आदर करतो. वयाच्या अकराव्या की आठव्या वर्षी क्षणभरच्या उमाळ्याने का होईना, न समजता, वडील माणसांच्या भरीने का होईना, पण त्याने स्वतःहून संन्यासदीक्षा घेतलेली असते. बिचाऱ्या जुन्या काळच्या विधवेची तपस्या सर्व बाजूंनी जास्त खडतर असे. कोवळ्या वयात लग्न म्हणजे काय हे नीट समजायच्या आधीच तिचे लग्न झालेले असे. गृहस्थाश्रमाच्या सर्व जबाबदारीची जाणीव नसली, शरीरसुखाची कल्पना नसली तरी दागदागिने, कपडेलत्ते वगैरे सौभाग्यशृंगार करण्याची, मंगळागौरीसारखी गोड व्रते पाळण्याची, सासरमाहेर, माहेरसासर अशा फेण्या घालण्याची तर तिची खासच कल्पना असणार. अशा वेळी विधवा होणे म्हणजे केवढा आघात! गृहस्थाश्रमाची पहिली पायरी चढतानाच जबरदस्तीने बिचारीला संन्यासाची दीक्षा मिळे. लगेच मुंडण, कुंकू पुसणे, बांगड्या फोडणे हे विधी होऊन तांबडे वस्त्र मिळे. नाही अभ्यास, नाही लिहिणेवाचणे, नाही मननध्यान. केवळ शारीरिक कष्ट मात्र तिच्या नशिबी असत. समाजात मान-सन्मान तर दूरच, पण ती म्हणजे एक चालताबोलता अपशकुन असे. लग्न, मुंज, मंगळागौर, डोहाळजेवण, बारसे, असे गृहस्थाश्रमाचे सुखसोहाळे घरी चालले म्हणजे मरमर काम करायचे, पण कुणाला आपले तोंड दाखवावयाचे नाही, अशी शिस्त असे. जैन साधु निदान गृहस्थापासून चार हात लांब राहतात; पण बिचाऱ्या विधवेला गृहस्थाश्रमी होणाऱ्या, पूर्वीच्या काळच्या, अत्यंत सूचक अशा सोहळ्यात राहून संन्यासी राहणे भाग होते. त्यांना त्यागमूर्ती म्हणावे, की कारुण्यमूर्ती म्हणावे, की समाजाच्या कठोरतेची चालती बोलती निदर्शने म्हणावे हे ज्याचे त्याने ठरवावे.

विधवांच्या वागण्याचे चार प्रकार

अशा स्त्रियांचे चार पंथ मी पाहिले आहेत. काहीच्या सुखलोलुप

मनोवृत्ती हव्हूहव्हू मरून जातात, मन धर्माचिरणाकडे लागते. घरची मंडळी सात्विक वृत्तीची असतील तर घरात मान मिळतो. प्रेम मिळते व अशा बाया त्यागमय व प्रेममय होऊन राहतात. त्यागाची सुरुवात जुलमाने असली तरी तो अंगी बाणतो-पण त्यांच्या त्यागावर व प्रेमावर पोसून त्यांचे गुणगान करणारे कुटुंबीय मात्र स्वार्थी किंवा स्वार्थी नसल्यास आंधळे असे मला खचित वाटते. लहानपणी अशा व्यक्तींच्या सहवासात मन उदात्त बनेल, ह्या व्यक्तींच्या त्यागाची मुळे कशात आहेत ते कळणार नाही. पण मोठेपणी तरी त्यावर विचार सुचून निदान करूणा तरी उत्पन्न झाली पाहिजे. तीही उत्पन्न न होणारे व स्वतःच्या विधवा बहिणी, भावजया, मावशा, आत्या, ह्यांच्याकडून कुटुंबाची विनामूल्य यथेच्छ सेवा करून घेणारे व समाजात मानसन्मान असलेले कितीतरी पुरुष व स्त्रिया मी पाहिल्या आहेत. अशा तन्हेच्या त्यागाने त्या विशिष्ट व्यक्तीचा काय गुणविकास होत असेल तो होवो, पण कुटुंबावर व समाजावर होणारा परिणाम खात्रीने इष्ट नाही.

दुसऱ्या काही स्त्रिया एकत्र कुटुंबातील काही पुरुषांच्या कामवासनेला बळी पडतात. व्यवहारांतही खुषीपेक्षा जुलूमजबदरस्ती जास्त असे. संन्यास जसा जुलमाचा, तशाच जुलमाने घरातील भोगदासी होऊन काहीना राहावे लागते. ह्या दुःखाला वाचा फोडता येत नाही. घरातल्या बन्याच जणांना हा प्रकार माहीत असूनही प्रतिकार करण्याची छाती नसे.

तिसऱ्या प्रकारच्या विधवा स्त्रिया फशी पडत. घरात कोणीच त्राता नसल्याने घर सोडून जावे लागे व त्या धंद्यांत पडत. अशा स्त्रियांचे अतिवास्तव चित्रण कै. हरिभाऊ आपटचांनी आपल्या काढंबन्यांतून केलेले सर्वांनी वाचलेच असेल.

चौथ्या तन्हेच्या बाया वडीलधारे माणूस असेल तोवर ताटाखालचे मांजर असतात. एखादा मुलगा असेल तर तो मोठा होऊन मिळवू लागेपर्यंत गुलामगिरीत राहतात. पण त्यांच्या नशिबाने तो मिळवता झाला तर त्याचे लग्न लावून देऊन सुनेला यथेच्छ छळून काढतात. ह्या स्वतः संसारातून अशा वेळी उठलेल्या असतात की, त्यांच्या सर्व वासना अपुन्या राहिलेल्या असतात व त्या त्या सुनेच्या संसारातून पुरवू बघतात. मुलाचे

स्वतःच्या बायकोवर प्रेम असलेले ह्यांना बघवत नाही, नातवंडे आपल्या आईभोवती पिंगा घालताना बघवत नाही, कोणी काय खावे, कसे खावे, किती खावे, काय ल्यावे वगैरे सर्व गोष्टींवर त्या हुक्मत ठेवू पाहतात. अपुन्या वासनांचे हे जिवंत भूत ज्या संसारात असेल तो संसार किती भयानक असेल हे सांगणे नकोच.

त्यागाचे स्वरूप बदलून गेले

अशा चारी तऱ्हेच्या स्त्रिया आजही पुष्कळ ठिकाणी दिसतात. पण समाजाच्या ज्या परिस्थितीमध्ये त्या निर्माण झाल्या ती परिस्थितीच पांढरपेशा वर्गात बदलली असल्यामुळे प्रत्येक कुटुंबातून त्या दिसत नाहीत. किंवा त्यागाचे स्वरूपच बदलून गेले आहे असे म्हणणे जास्त बरोबर होईल. आपण अविवाहित राहून भावांचे किंवा बापाचे संसार करणारे स्त्री-पुरुष माझ्या पाहण्यात आहेत. अशांचा त्याग गतकालीन विधवांपेक्षाही जास्त सरस वाटतो. आपल्या भावंडांकडे किंवा आपल्या आईबापांकडे दुर्लक्ष करून स्वतःचा संसार थाटणारे कितीतरी असतात- थोडा स्वार्थ, थोडा परार्थ करणारेही असतात. पण स्वतःचे सुख बाजूसू सारून परार्थ आयुष्य झिजवणारे खरोखर विरळा. समाजाने अशांना स्वार्थाचा मार्ग मोकळा ठेवला असूनही ते तो टाळतात. दुसरा मार्गच मोकळा नसल्याने संन्यस्त जीवन कंठणाऱ्यांपेक्षा हा हल्लीच्या युगात कधी कधी दिसणारा संन्यास मला जास्त मोलाचा वाटतो.

दोन पिढ्यांत बदललेले जीवन

अशा स्त्रिया कुटुंबामध्ये असल्यामुळे व त्यांच्या शिकवणीमुळे मुलांच्या मनावर योग्य परिणाम होई व आता तसा होईनासा झाला आहे असा दुसरा मुद्दा कोणी काढतात. या मुद्याच्या बुडाशी खरोखर दोन विधाने आहेत. हल्लीची मुले पूर्वीच्या पिढीइतकी कष्टाळू, विनयशील, समाधानी व त्यागी नाहीत हे एक विधान व ती तशी होण्याला लागणारे आदर्श स्त्री-पुरुष, विशेषत: स्त्रिया सध्याच्या कुटुंबातून नाहीत, हे दुसरे विधान. यांपैकी दुसऱ्या विधानाबद्दल त्रोटक चर्चा वर केलीच आहे. आता राहिले पाहिले विधान. त्याबद्दल विचार करू. पूर्वीच्या पिढींतील मुलांचे व

मोठ्यांचे विश्व संकुचित असे. आपले कुटुंब हेच विश्व कित्येक वर्षे मुलांचे असे. मुलगे व मुली हल्लीइतक्या लहानपणी शाळेत जात नसत. त्याचप्रमाणे घराबाहेरचे मोठे विश्व म्हणजे शाळा होती. ती नुसती शिक्षणाचे साधन नसून करमणुकीचेही साधन असे. आई-बाप मुलांवर करडी देखरेख ठेवीत, असेही म्हणवत नाही. मुली शाळेत जात नसल्यामुळे बहुतेक घरीच असत. आता घरचे व बाहेरचे जग बदलले आहे. घरची शिस्त व आईबापांची देखरेख नुसती जास्त पाहिजे असे नव्हे, तर समजून पाहिजे व जितकी मुलांवर हवी तितकीच स्वतःवरही हवी. हल्लीच्या पिढीत जीवन कितीतरी गुंतागुंतीचे व अवघड झाले आहे.

मुलींच्या वागाणुकीतील फरक

कोकणातले खेडे राहिलेच, पण पुण्यासारख्या शहरांतसुद्धा मुलाचे लक्ष वेधेल अशा गोष्टी किती कमी होत्या! फर्युसनपासून हुजूरपागेपर्यंत चालत गेले तर ‘वामन गोपाळ यांचा सार्सापरिला’ व कधी कधी ‘संगीत सौभद्र’ संगीत मानापमान’ या जाहिराती दिसत. दुकानांना मोठमोठ्या काचेच्या खिडक्या व त्यांत आकर्षक रीतीने मांडून ठेवलेले जिनस कधीच दिसत नसत. इराणी लोकांची चहा-फराळाची दुकाने तर मुळीच नव्हती. मुख्य म्हणजे निरनिराळ्या सिनेमांतील रंगीत दृश्ये, व त्यांत काढलेले वास्तवापेक्षा आकाराने कितीतरी मोठे व रंगाने कितीतरी जास्त भडक स्त्री-पुरुष तर डोळ्यापुढे नसतच. घरचे गरिबीचे वातावरण, कचित एखाद्या लहान बोळांतल्या मोठ्या वाड्यात तीन चार खोल्यांचे बिन्हाड, सर्व चुली पेटल्या म्हणजे वाडाभर धूर, या सर्वांतून बाहेर जाऊन शाळेत चारपाच तास घालवावयाचे म्हणजे एक तऱ्हेची पर्वणीच वाटावयाची. शाळेत काय किंवा घरी काय, वाचावयास जे वाढमय मिळे ते हल्लीच्या मानाने अतिशय कमी व अतिशय निराळ्या तऱ्हेचे असे. घरात मुलींना किंवा मुलांना कसे वागावयाचे याचे धडे सारखे केव्हाही मिळत नसतच. पण विशेषत: मुलींना घरात लहानसहान कामे असत. आपले, कचित एखाद्या लहानसहान भावंडाचे कपडे धुणे, थोडे पाणी भरणे, पाटपाने करणे, उष्टी काढणे व खालच्या भावंडांना खेळवणे ही कामे तर नेहमी असत. पण त्याशिवाय आई बाहेरची झाल्यावर तीन दिवस स्वयंपाक

करून शाळेत येणाऱ्या मुलीही कितीतरी होत्या. त्या वेळी रंगीबेरंगी छापील पातळे मिळत नसत. शाळेतल्या मोठ्या मुर्लीचा पोषाखं म्हणजे हिरवे, काळे, बैंगणी, अशा मळखाऊ रंगांची लुगडी, व पांढरे किंवा चिटाचे पोलके असा असे व लहान मुर्लीचा खणाचे किंवा चिटाचे परकरपोलके असा असे. कोकणात तर रत्नागिरीसारख्या शहरांतसुद्धा मुली कचित शाळेत जात व मुले चांगली मोठी होईपर्यंत लंगोटी व सदरा यांखेरीज, शाळेत जाताना काही घालत नसत.

घरी वडील माणसांचा पोषाखही अगदी साधा असे. परीटघडीचे कपडे त्या वेळी माहीतच नव्हते म्हटले तरी चालेल. हल्ली खादी पांघरणाऱ्या माणसाला सुद्धा परीटघडीचे स्वच्छ पांढरे कपडे घातल्यामुळे जी ऐट येते ती त्या वेळी भलेमोठे रेशमीकाठी धोतरवाल्यालासुद्धा नसे.

सिनेमा मासिकांनी लावलेले वळण

हल्ली सर्वच राहणी बदलली आहे. घरात बाहेर पूर्वी कधी पाहिल्या नाहीत त्या गोष्टी दिसत आहेत. मागच्या पिढीचा पांढरपेशा वर्ग पूर्वीच्या गरिबीतून चांगलाच वर आल्यामुळे त्यांची मुले सुखवस्तू घरांतून नांदू लागली आहेत. त्यांची राहणी पूर्वीसारखी कशी असणार? पूर्वी शिक्षणाचे फळ म्हणजे चांगली नोकरी मिळे किंवा तिची आशा सोडली तर समाजात राजकीय किंवा सामाजिक क्षेत्रात चटदिशी पुढारीपण मिळत असे. हल्ली पैसा व मान या दोन्ही गोष्टींनी बी.ए. डिग्रीपर्यंतचे शिक्षणाला अतिशय कमी किंमत आहे. व वरचे शिक्षण घेण्याची ऐपत, पात्रता व स्वास्थ्य थोड्यांनाच आहे. त्या काळी शाळा-कॉलेजांतील शिक्षण एवढाच एक उन्नतीचा मार्ग लोकांपुढे होता. आता हळूहळू दुसरे मार्ग उत्पन्न होऊ लागले आहेत. पण त्यावर जाण्यास लोकांची मने तयार नाहीत. पूर्वी पांढरपेशा वर्गातून शिक्षणाला अतिशय मान असे. शाळेच्या मास्तराबद्दल तुच्छ उद्गार सहसा ऐकू येत नसत. हल्ली पुढारी म्हणविणारे लोकच वेळी अवेळी सकारण अकारण शिक्षणाबद्दल अतिशय अनुदार उद्गार काढतात. पूर्वी मुलगा नापास झाला तर आईबाप हळहळत असत. हल्ली मुलाच्या तिमाही सहामाही किंवा आठवड्याच्या परीक्षांचे वृत्तांत कळवूनसुद्धा त्याची दखल घेणारे आईबाप मिळत नाहीत. आपला मुलगा किंवा मुलगी

शाळेत किंवा कॉलेजात नेमाने जातात का? दिवसाचा किती वेळ अभ्यासात घालवतात? ती कोणत्या विषयात कच्ची आहेत? या साध्या गोष्टीकडे लक्ष पुरविणारे आईबाप किती आहेत? कर्तव्यतप्तरतेचे धडे घरी किंवा बाहेर किती प्रमाणात मिळतात?

मुख्य शिक्षण, अव्याहत मुलांचे हवे

पूर्वी मुलींना शिक्षण म्हणजे मोठा लाभ वाटत असे. कॉलेजातील शिक्षण तर वडील माणसांशी भांडून भांडून मिळवलेले असे. इतरांना नाही असे काहीतरी आपल्याला मिळाले आहे व त्याचे चीज करून दाखविले पाहिजे, ही जाणीव घरची मंडळी व समाज यांजकडून सारखी मिळत असे. आता मुलींना मुलांच्या बरोबरीने शाळेत घालतात. त्यात काही विशेष असे आपल्याला मिळते असे त्यांना वाटले नाही तर त्यांत काही नवल नाही. ‘प्रत्येकीने शाळेत गेलेच पाहिले का गं!’ असे विचारणाऱ्या काही मुलीही मी पाहिल्या आहेत.

मुलींच्या वागणुकीतही फरक पडला आहे. मुलीचा पाय वाजता कामा नये, हसताना आवाज ऐकू येता कामा नये, रस्त्याने जाताना उजव्या भुजेवरील पदर ढळता कामा नये, असे कितीतरी नियम होते. असे हल्लीचे वागणे नाही. त्यावरून हल्लीच्या मुली मर्यादिशील नाहीत असे म्हणता येईल का? मुसलमानी मुलखात स्त्रियांच्या शरीराचे कोणतेही भाग दिसत नाहीत म्हणून त्या स्त्रिया जास्त मर्यादिशील असे म्हणता येईल का? बाह्य वागणुकीच्या तळ्हा, देशकालसापेक्ष असतात. केवळ पूर्वीची तळ्हा आज नाही यावरून मर्यादा कमी झाली, असे म्हणता येत नाही.

बिनबाह्याचे पोलके, कापलेले केस, तोंडाला थोडीबहुत पावडर अशी वेषभूषा व केशभूषा देशांतील सर्वमान्य स्त्रिया- उदाहरणार्थ विजयालक्ष्मी पंडित- करतात. त्या स्त्रियांनी देशासाठी त्याग केला नाही असे कोणी म्हणेल का? त्यांचे अनुकरण इतरांनी केले तर नवल काय? कोणी म्हणेल, बाह्य स्वरूपाच्या सजावटीत अनुकरण होते, इतर गोष्टींत होत नाही. पण हा सर्वसाधारण नियमच आहे.

मुलामुलींच्या आयुष्यात आणखी काही गोष्टी या काळात प्रामुख्याने वळण लावणाऱ्या असतात. त्या म्हणजे सिनेमा व दर महिन्याला निघणारी

मासिके. या दोहोंतही अभिजात कलेचा व वाढमयाचा आविष्कार फारच थोडा असतो. उत्तान शृंगार, उथळ प्रणय व पोरकट संवाद हेच बहुतांशी आढळतात. या सर्वांचे अनुकरण मुले करीत असतात. त्यांच्या वागण्यावरून ती जितकी वाहवत गेली आहेत असे वाटते, तितकी ती सुदैवाने नसतात. हल्लीच्या पिढीत जर काही कमी पडत असेल तर ते हाताने करावयाचे काम. शहरात तर मुलगे काय व मुली काय शारीरिक कष्टाचे काम करीत नाहीत किंवा त्यांना तसले काम पडत नाही. त्यांचे आईबापही असली कामे सहसा करीत नाहीत. भांडी घासण्याला व कपडे धुण्याला बाई असते. दळणकांडण घरी नसते. घरोघर नळ असल्यामुळे विहिरींतून पाणी ओढावे लागत नाही. त्यामुळे बायकांचे शारीरिक कष्टाचे काम कमी झाले आहे. पांढरपेशा पुरुष तर ऑफिसात बसूनच काम करतो. घरीही कष्टाचे काम काही नसते. मित्रमंडळीत गप्पा पत्ते, करमणुकीचे वाचन, कचित भाजी आणणे हेच बहुतेक पुरुषांचे जीवन असते. काही देशभक्त इतर कष्टाची कामे करतात, पण त्या कामांचा त्यांच्या स्वतःच्या जीवनाशी व कुटुंबांशी कार्यकारणसंबंध नसतो. दिवसभर डोक्याचे काम करण्याइतकी तयारी नसते व वेळ जाण्यास दुसरे साधन नसल्यामुळे निष्फळ वाचन मात्र बरेचसे होते. शाळेतूनही घरी करण्यासाठी अभ्यास देण्याची प्रथा मोडत चालली आहे असे वाटते. जे करण्यास कष्ट पडतील, असे काही न करता लघुकथा वाचण्याकडे च प्रवृत्ती जाते किंवा संध्याकाळी सिनेमा बघावासा वाटतो. फारच झाले तर रेडिओ घरी असला तर तो लावून त्याच्यापुढे बसावयाचे. हल्लीच्या करमणुकीच्या प्रकारात केवळ प्रेक्षकांच्या भूमिकेवरूनच करमणूक करून घ्यावयाची असते. ज्ञानेश्वरांनी वर्णन केलेल्या मुक्त पुरुषाप्रमाणे कर्मेंद्रिये सर्वथा स्वस्थ असतात. हात हालचाल करीत नाहीत. पाय आसनस्थ असतात. पण ज्ञानेंद्रिये व मन स्वस्थ नसते. स्वतः कुस्ती खेळणारे दहा तर बघे हजार. क्रिकेट खेळणारे बाबीस तर बघणारे, वाचणारे व रेडिओवरून ऐकणारे दहा हजार, असा प्रकार असतो. दर वर्तमानपत्रात आंतरप्रांतीय व आंतरराष्ट्रीय क्रीडापटूच्या खेळांच्या बातम्या, वर्णन व फोटो देणारे एक तरी सदर असतेच. सिनेमात दिसणारी गोड सृष्टी, स्वानुभवाने थोड्यांच्याच वाट्यास येते. पण पाहता पाहता आपल्याला नायक व

नायिकेच्या जागी कल्पून घेता येते. या क्रियाहीन करमणुकीचे एक मोठे वैशिष्ट्य म्हणजे तीमुळे करमणूक होत राहण्यास ती जास्त जास्त भडक असावी लागते. स्वतः चालले, कुस्ती खेळले, पोहले म्हणजे मनुष्य दमतोच. मनुष्याची कामवासना कितीही तीव्र असली तरी तीही काही मर्यादिपलीकडे जाऊ शकत नाही. पण क्रियाहीन करमणुकीच्या प्रकारांत इंद्रिये दमण्याचा प्रश्नच नसतो. तेच तेच पाहून बेचव वाढू लागते. म्हणून शृंगार जास्त जास्त उत्तान, विनोद जास्त जास्त बोचक, हाणामारी जास्त जास्त भयंकर करावी लागते. इतके सगळेही करून सिनेमा जिवंत राहण्याची खात्री न पटल्यामुळे हल्ली प्रचंड मोठ्या पडद्यावर, वास्तवापेक्षा कितीतरी मोठ्या प्रमाणावर व सृष्टीतील घनता व खोली दाखवता येईल अशा तऱ्हेचे चित्रपट दाखवितात. या चित्रपटात गोष्ट, भावनांचे आविष्करण वा प्रसंगांचे चित्रण यांपैकी कशांतही हल्लुवारपणा, कौशल्य, सूक्ष्म व सूचक स्वभावरेखन, ध्वनित केलेल्या छटा यांपैकी काहीही नसते. सर्व प्रसंग असे निवडलेले असतात की, त्यांत भयानक समरप्रसंग व स्त्रीच्या उघड्या अंगाचे जास्तीत जास्त प्रदर्शन व्हावे. हल्लीच्या युगात स्त्रीच्या अंगप्रत्यंगाचे जेवढी बाजारी प्रदर्शन चालते तसे पूर्वी कधीही नव्हते.

अशा परिस्थितीत व्यायाम, खेळ, शारीरिक कष्ट यांची गरज पूर्वीपेक्षा जास्त आहे. एका बाजूला गरिबी, तर दुसऱ्या बाजूला पूर्वी पाहिली नाही अशी चैन दिसते. त्यांपैकी काही चैन पैशाने स्वस्तात पडते, पण मुलांना घातक ठरते. अशा परिस्थितीत मुलांपेक्षा मोठ्या माणसांचीच जबाबदारी वाढलेली आहे. आई, बाप, शिक्षक, नगरपालिका, राज्यकर्ते सर्वांनीच ही जबाबदारी ओळखून मुलांना राहावयास योग्य असे जग निर्माण केले पाहिजे. वागणुकीच्या बाह्य स्वरूपात कालमानाप्रमाणे फरक पडेल, पण काही मर्यादा सर्वकालीन असतात. धर्म, अर्थ, काम हे साधताना ‘नातिचरामि’ हे ब्रीदवाक्य सर्वांनी ध्यानात बाळगले पाहिजे. माझा अर्थकाम साधताना, इतरांना न दुखवता, इतरांचे हरण न करता मी तो साधीन हे मुलांना व मोठ्यांना सगळ्यांनाच कळले पाहिजे. रस्त्यात जाताना इतर चालत आहेत व वाहने धावत आहेत, रस्ता सोयीने वापरला तर सगळ्यांना सुख होईल, बसमधून जाताना जोरजोराने हसून बोलून

उत्तानपणे वागून आपण इतरांना घृणा उत्पन्न करीत आहोत, इतकी की, बिचारा कंडकटरसुद्धा या कॉलेज मुला-मुलींमध्ये चाललेल्या प्रकाराला कंटाळून गेला आहे, हे लक्षात आल्यास तसे वागणे होणार नाही. या लहानसहान गोष्टींचा अपहार व मोठ्या सामाजिक आयुष्यात मोठा अपहार, मोठेपणाची तृष्णा व सदैव असंतुष्टता या सर्वांनाच आळा बसेल. निःस्वार्थी, त्यागी स्त्री-पुरुष आजही समाजात आहेत, पण त्यांच्या उदाहरणाने भागत नाही. समाजाची मूल्ये काय व ती कशी आत्मसात करावी याचे अव्याहत शिक्षण मुलांना मिळाले पाहिजे.

- १९५५

१२. आम्ही बायका

आम्ही बायका हजारो वर्षे मुक्या होतो. आम्ही काय आहोत, आम्हांला काय पाहिजे हे दुसरे बोलून दाखवीत. आम्हांला त्याची पर्वाच नव्हती. कोणी आम्हांला सर्व पापाचे मूळ समजत, तर कोणी आमची पूजा बांधीत; कोणी फुलासारखे वागवावे म्हणत, तर कोणी “दिसाआड बैल व तासाआड बायको मारावी” अशा मताचे होते. ऐन तारुण्यात स्त्रीला जगातील सर्वात विलोभनीय गोष्ट मानून कोणी शृंगारशतके रचीत व शृंगाराचे अजीर्ण झाले म्हणजे शिसारी येऊन तीच माणसे वैराग्यशतके खरडून काढीत. सारांश, काय, आमच्या धन्याच्या मनःस्थितीवर आमचे जगातील स्थान अवलंबून होते व आहेही. मग आताच बायकांना वाचा का फुटली?

आक्रोशाचे युग

दलित वर्गाच्या आक्रोशाचे हे युग आहे. शेतावरला शेतकरी किसान मोर्चे काढून आपली दुःखे वेशीवर टांगीत आहे. गिरणीतील मजूर मजूरसंघाच्या द्वारे आपल्यावरील अन्यायाला वाचा फोडतात तसेच स्त्रियाही आपल्या सभांतून आपली खरी व काल्पनिक दुःखे जगापुढे मांडून दाद मागतात. स्त्रियांची चळवळ ही काही स्वतंत्र चळवळ नाही.

सामाजिक अन्यायाखाली दडपलेल्या बहुसंख्य मानवांची सुटकेसाठी जी प्रचंड चळवळ चालली आहे, त्यातीलच एक भाग म्हणजे आमची चळवळ आहे. ज्या प्रमाणावर सामाजिक अन्यायाचा संबंध प्रश्न सुटेल त्या प्रमाणावर व तेव्हाच आपलाही प्रश्न सुटेल. हे जर खरे, तर मग स्त्रियांच्या प्रश्नाचा सवता सुभा कशाला? सामाजिक अन्याय हे नाव जरी एक असले तरी व त्याविरुद्ध करण्यात येणाऱ्या चळवळी तत्त्वतः एकच असल्या, तरी वास्तविक प्रत्येक वर्गाचा समाजाशी येणारा संबंध निरनिराळा असतो; त्यावर होणारी समाजाची क्रिया व प्रतिक्रिया ह्या इतर वर्गपेक्षा निराळ्या असतात. अर्थातच संघटनेचे स्वरूप व लढाईचे मार्गही निरनिराळे आखावे लागतात. गिरणीकामगारांची संघटना व शेतकऱ्यांची संघटना ही जरी तात्त्विकष्ट्या एका तऱ्हेची असते तरी दोन्ही वर्गांना आपापल्या सामाजिक स्थानानुरूप संघटनेची व कार्याची दिशा आखावी लागते. तसेच स्त्रियांच्या बाबतीत. त्यांचेही प्रश्न त्यांच्या वर्गाचे विशेष असे असतात व म्हणून स्त्रियांची अशी निराळी संघटना सर्वत्र दिसून येत आहे.

आम्हा स्त्रियांना आज वाचा का फुटली हे प्रथम सांगितले. आता आम्हाला हवे आहे तरी काय हा पुढचा प्रश्न. त्याचे थोडक्यात उत्तर देण्याच्या आधी मी पाहिलेल्या व अनुभवलेल्या अनेक प्रसंगांतील काही निवडक प्रसंग सांगते. यावरून आमच्या मनात काय शाळ्य बोचते ते तुमच्या ध्यानात येईल.

माझ्या ओळखीच्या सुखवस्तू सुशिक्षित कुटुंबातील गोष्ट. आजी वाढीत आहे. भाकरी वाढली; लोणी वाढताना नातवाच्या पानावर पोफळाएवढा लोण्याचा गोळा घातला; नातीच्या पानावर वालाएवढे लोणी टेकवले. थोरल्या नाती मुकाट जेवल्या, धाकटीला काही राहवेना. “आजी, आम्हांला ग का एवढं लोणी?”

“अग तो मुलगा आहे; तो पुढे घर चालवणार आहे - तुम्ही काय? लग्न होऊन दुसऱ्याच्या होणार!”

आम्हांला वागवण्याची ही झाली एक तऱ्हा.

काही विचारप्रवर्तक प्रसंग

दुसरा प्रसंग माझ्या लहानपणाचा आठवतो. आम्ही भावंडे जेवायला बसलो होतो. सर्व मुलग्यांना बाजाराचे तूप वाढले; मला मात्र घरचे साजूक तूप मिळाले. “आई, तीच का ग तुझी लाडकी?” एका भावाने नित्याचा प्रश्न केला. “अरे, ती आपल्या घरची दोन दिवसांची पाहुणी. उद्या लग्न झालं की कशाला धरते आहे, साजूक तुपाचा हट्ट सासरी? खाऊ दे तिला.” आईने नित्याचेच ठरलेले उत्तर दिले. हा झाला दुसरा प्रकार.

बाप मुलाला आर्टस कोर्स न घेता इंजिनियर नाहीतर डॉक्टर होण्यासाठी सांगत होता. मुलीने विचारले, “बाबा, मी आर्टसकडे गेले तेव्हा मला नाही हो सांगितलंत, आर्टस कोर्स कुचकामाचा म्हणून?”

बाप म्हणाला, “अगं; तू काहीही शीक. तुझं शिक्षण आहे दिखाऊ; त्याचं शिकण आहे पोटासाठी!” बापाने मुलांतील व मुलीतील भेद विशद करून सांगितला.

ह्या झाल्या माहेरच्या गोष्टी. आता लग्नानंतरचे स्त्रियांचे काही अनुभव सांगते.

सासूबाई खुशीत होत्या. “सूनबाई, आज दहा वर्षे माझ्या मुलाचा संसार करते आहेस; त्याचं घर राखते आहेस. अशीच पुढं राख हो.” मुलाचा संसार, त्याचं घर! मला वेडीला वाटत होते- मी माझाच संसार करीत होते म्हणून!

“अमक्या-तमक्याच्या नातवाची मुंज आहे म्हणून ऐकतो.” असे म्हणून एका गृहस्थाने मुंजा मुलाच्या आईच्या बापाचे नाव घेतले. ताबडतोब मुलाच्या बापाची आई उसळून म्हणते, “अहो, आमचा नातू सूनबाईच्या माहेरच्या नावावर विकला जाण्याची नाही वेळ आली अजून!”...

-एक नावाजलेले डॉक्टर आपल्या पत्नीला बजावीत होते, “हे पाहा, बाहेर जाताना साधंसुधं लुगडं नेसून जाऊ नकोस. तुझ्या पोषाखावरून माझ्या दांडग्या प्रॅक्टिसची लोकांना कल्पना आली पाहिजे, समजलीस?”

हे सारे पुरुषांचे हक्क!

पूर्वी सर्व तन्हेची भूषणे-शिरोभूषणे, कर्णभूषणे, गळ्यातील व हातांतील अलंकार, शरीरावर गोंदणे व निरनिराळे रंग फासणे हा पुरुषांचा हक्क समजत. समाजात जे काही महत्त्वाचा हक्क बजावीत त्यांनाच हा अधिकार असे. राजा, उपाध्याय, शूर लढवय्या ह्यांनाच शिरोभूषणे लेण्याचा किंवा शरीर गोंदण्याचा अधिकार असे. अलंकार हे पुरुषार्थाचे द्योतक समजत. पण हल्ली पुरुष स्वतःचे शरीर अलंकृत न करता आपल्या पुरुषार्थाची जाहिरात आपल्या बायकोकरवी लावतात! बायकोचे रूप, अलंकार व वस्त्रे ही तिच्या नवन्याच्या सामाजिक दर्जाची द्योतक असतात.

मोलकरीण रडत होती, “बाई आठ मुलं झाली. त्यांतली ही एक मुलगी तेवढी जगली. ह्या खेपेला मुलगा होऊन जगला-वाचला तर धडगत आहे. नाही तर ते दुसरं लग्न करतील!”

शेजारच्या एका बाईने अफू खाऊन जीव दिला! दीड महिन्यांची बाळंतीण, चवथी खेप, मूल उपजताच मेलेले. सगळी माणसे अपेशी म्हणतात; सासरची घरात घेणार नाहीत म्हणून जीव दिला!

तुम्ही म्हणाल, “नवन्यानं अलंकार दिले तरी त्या बाईची कुरकुर, घरांतून हाकून लावलं तरी कुरकुर, लोणी मिळत नाही म्हणून तक्रार व साजूक तूप मिळतं म्हणूनही तक्रार. ह्या बायकांना हवं तरी काय?” लोणी मिळो वा न मिळो, आम्ही माहेरच्या पाव्हण्याच. काही घरात आम्ही दुसन्याच्या होणार म्हणून आमची हिडिसफिडिस, तर काही घरात त्याच कारणामुळे आमच्याबदल अनुकंपा. माहेरच्या कशावर आमचा हक्क नाही आणि कशाबदल जबाबदारी नाही. सासरी खायला-प्यायला पुरेसे मिळत नाही, अशा स्थितीत माहेरचे आणून हक्काने खाता येणार नाही, काही मिळालेच तर ती धर्माची भाकर. तसेच माहेरचे माणूस उघडे पडते, तर इच्छा असूनही त्यावर मायेचे पांघरूण घालता येत नाही. सासरी काय, आम्ही बोलूनचालून उपन्या आलेल्या! आपल्या मुलाच्याच पोटी मूल होऊन नातवंड पाहावयास मिळते, तर कोठची सासू सुनमुख पाहण्यास उतावीळ झाली असती? नव्या घरी पाऊल टाकल्यापासून नवन्याचे जीवन तेच आमचे जीवन अशी स्थिती होते. नुसते आडनावच बदलून राहत

नाही, तर पहिले नावसुद्धा बदलते. आपल्या स्वतःच्या आवडीनावडी विसरून नवन्याच्या आवडी त्या आपल्या करावयाच्या असतात. तो हसला की आम्ही हसतो, तो रागावला की आम्ही कोमेजतो. त्याने कामाच्या चिंतेत आमची विचारपूस केली नाही तर त्यांचे प्रेमच नाही म्हणून आम्ही आयुष्याचे रान करतो. दुसऱ्या बाईशी दोन शब्द बोलला तर आमचा मत्सर जागृत होतो. ह्या अनन्यभक्तीचे फळ म्हणजे शेवटी आमच्या धन्यालाच आम्ही साखळीने जखडून गुलाम बनवितो. मुले झाली म्हणजे आमचा जीव त्यांच्याभोवती घोटाळतो. त्यांनी दृष्टीआड जाऊ नये म्हणून आमची खटपट सुरू असते व त्यांचे पंख कापून त्यांना आमच्या आकुंचित जिण्यात कोंडून ठेवण्याचा आम्ही प्रयत्न करतो.

सावलीतील वनस्पती

एका बाजूला धडधडीत अन्याय व दुसऱ्या बाजूला अनुकंपेमुळे मिळालेल्या जादा सवलती हे दोन्हीही आम्हांला नको. ना खत ना पाणी, शेळीने खावे, सर्पणासाठी कापावे-- अशा माळारानावर जगणाऱ्या खुरटलेल्या बाभळीचेही आयुष्य आम्हांस नको व उन्हाची झळ लागू नये म्हणून सावलीत परिश्रमाने वाढवलेल्या चित्रविचित्र रंगांच्या फोफावलेल्या वनस्पतींची मिजास पण आम्हांला नको आहे. ह्या परावलंबी, परप्रकाशी जिण्याचा आम्हांला अगदी वीट आला आहे. आम्हांला सामाजिक हक्क पाहिजेत व सामाजिक जबाबदाऱ्या आमच्यावर पडाव्या ही पण आमची इच्छा आहे. आमच्या शारीरिक व मानसिक शक्तीचा पूर्णशाने उपयोग करता येर्इल असे आम्हांला पाहिजे. माझा नवरा, माझी मुले, माझे स्वयंपाकघर ह्या विवंचनेत संबंध आयुष्य घालवायचे एवढी तुटपुंजी माझी शारीरिक व बौद्धिक संपत्ती खास नाही. हजारो वर्षे जगाच्या निरनिराळ्या भागांत खपून मनुष्यांनी एक प्रचंड संस्कृती निर्माण केली आहे. ‘अनंत हस्ते कमलावराने देता किती घेशील दो कराने?’ इतकी विशाल संपत्ती आहे व मी त्याची वारस आहे. त्या संस्कृतीच्याबोबर अनंत दुःखे व अनंत अन्याय मनुष्याने निर्माण केले आहेत. त्यांचीही मी वारस आहे. एकाचा उपभोग व दुसऱ्याचे निवारण करण्याची धडपड मी जन्मभर केली पाहिजे. समाजाचे घेणे घेतले पाहिजे व देणे दिले पाहिजे. ह्या दोन्ही गोष्टी

करण्याची संधी मिळाली म्हणजे आम्हांला हवे ते मिळाले असे मी समजेन.

समाजातील बायकांचे स्थान

बायकांचे समाजातील स्थान नेहमीच असे नीच होते का? निरनिराळ्या काळांतील निरनिराळ्या समाजाचे निरीक्षण केलेल्या खालील गोष्टी नजरेस येतात. ज्या समाजातून नांगरटीला जनावरांचा उपयोग माहीत नाही किंवा कुंभाराच्या चाकाचा शोध लागला नाही, त्या समाजात स्त्रिया व पुरुष ह्यांच्यामध्ये समाजातील कामाची वाटणी अगदी चोख असते. एकाच्या कामात दुसऱ्याने ढवळाढवळ करावयाची नाही असा दंडक सगळीकडे असतो. शिकार करणे, लाकूड तोडणे, नावा व घरे बांधणे व कचित विणणे ही कामे पुरुष करतात. बागाईत करणे म्हणजे कंदमुळे व फळझाडे लावणे, निकृष्ट दर्जाची हातशेती करणे, मळ्याची मशागत करणे, पीक काढणे, मडकी घडवणे, वल्कले करणे, वस्त्रे विणणे ही कामे बहुधा स्त्रिया करतात. मळ्यावर पिकणारा माल बाजारात नेऊन संसारोपयोगी इतर वस्तू खरेदी करण्यात त्या मोठ्या हुशार असतात. आफ्रिका खंडात व आशिया खंडात स्त्रियांचा दर्जा फारच नीच आहे. तरीसुद्धा काही प्रकारच्या संपत्तीवर स्त्रियांचाच हक्क दिसून येतो. घरातील सर्व चीजवस्तू- भांडीकुंडी, वस्त्राप्रमाणे, दोरदोरखंडे ही नेहमी स्त्रियांच्या मालकीची असतात व नवऱ्याने हाकून दिले तरी ह्या जिनसा त्याला हिरावून नेता येत नाहीत. तसेच आईच्या पश्चात त्या मुलीला मिळतात. ह्याच्या उलट, शिकारीची हत्यारे, जनावरांची कातडी वगैरे पुरुषांची असतात व ती मुलांकडे जातात. विशेषत: एकापेक्षा अधिक बायका केल्यास प्रत्येकीला स्वतंत्र झोपडी बांधून देण्याची जी आफ्रिकेतील लोकांची पद्धती आहे तिचे कारण हेच असावे. ह्या सर्वांचा अर्थ असा दिसतो की, ज्याने जे उत्पादन केले त्यावर त्याचा हक्क असतो.

पितृप्रधान समाजव्यवस्थेत मुलीला बापाकळून काही वाटा मिळत नाही, त्याचे ऐतिहासिक कारण वरील जुनी पद्धती असावी, असे काही प्रसिद्ध समाजशास्त्रज्ञांचे मत आहे. संस्कृतीच्या कनिष्ठ पायरीवर समाजातील उत्पादनकार्यात श्रमविभाग होता व स्त्रिया उत्पादनाचा मोठा

वाटा उचलीत. इतके असूनही त्यांचा दर्जा पुरुषांच्या बरोबरीचा नाही. धार्मिक समारंभात त्यांना मुळीच भाग घेण्याची परवानगी नाही. बहुतेक सर्व समाजांतून पुरुषाला वाटेल तेव्हा बायकोला काढीमोड देता येते - पण मुले व भांडीकुंडी ह्यांवर तिचा हक्क राहतो. धार्मिक गोष्टींत स्त्रियांना भाग घेण्यास मिळत नाही, ते त्यांच्या विशिष्ट शरीरधर्मामुळे असावे असा कयास आहे. काही समाजातून बायका म्हातान्या झाल्या म्हणजे त्यांना धार्मिक कृत्ये करण्याची मोकळीक असते.

तीन अडचणी

जोपर्यंत शेती हाताने करावयाची असे तोवर शेतीपासून होणारे उत्पन्न कुटुंबाला पुरेसे पडत नसे. पुरुषाला अधूनमधून का होईना, शिकार व मच्छीमार करावी लागत असे. अस्वल, हरण, वनगाय, रानरेडे ह्यांची शिकार करणे म्हणजे अत्यंत परिश्रमाचे काम असते. दहा हातांवरून मारावयाचे धनुष्यबाण एवढीच सामग्री शिकान्याजवळ असते. जनावरामागे वीसवीस, पंचवीसपंचवीस मैल पळत जावे लागते व जनावर थकले म्हणजे पाच दहा जणांनी हल्ला करून ते मारावे लागते. अशा शिकारीनंतर घरी आल्यावर काही काम केले नाही तर पुरुषाला दोष देण्यात अर्थ नाही.

उत्पादनाची साधने सुधारल्यावर शिकार टाकून पुरुषांनी शेतीचे काम उचलले. जनावरे हाकणे, त्यांची जोपासना करणे वगैरे कामे बहुधा पुरुषच करीत. हळूहळू उत्पादनाचे सर्वच प्रकार पुरुषांनी काबीज केले व आज तर मुले होण्याखेरीज बायकाच करू शकतील असे एकही काम जगात उरलेले नाही. गर्भारपण व बाळंतपण ह्या काळात थोडा वेळ का होईना शारीरिक दुर्बलतेमुळे रक्षण व पोषण ह्यांसाठी स्त्रियांना दुसऱ्यांवर अवलंबून राहावे लागते. तान्ह्या मुलाच्या जोपासनेच्या जबाबदारीमुळे घर टाकून फार वेळ दूर जाता येत नाही, हे 'वांझ गेली तिथे संध्याकाळ झाली' ह्या म्हणीत सांगितले आहे. स्त्रिया व मुले ह्यांचा एक स्थानिक गट बनतो. मासिक स्नावाबद्दल वाटणाऱ्या शिसारीमुळे व भीतीमुळे स्त्रियांना धर्मकृत्यांत भाग घेण्याची बंदी झाली आणि उत्पादनाचे कार्य कमी कमी होत गेल्यामुळे संपत्तीवरील हक्कही नाहीसे झाले. ह्या व इतर कारणांमुळे स्त्रियांना सध्याचा

सामाजिक दर्जा प्राप्त झाला. पहिली अडचण नैसर्गिक आहे. दुसरी अडचण लोकभ्रमावर उभारलेली व लवकर नष्ट होणारी आहे. तिसरी समाजाच्या उत्क्रांतीबरोबर काही ऐतिहासिक घटनेमुळे निर्माण झालेली आहे व ह्या अडचणींविरुद्ध संबंध जगभर झगडा चाललेला आहे. ह्या तिन्ही अडचणी ज्या प्रमाणात दूर होतील त्या प्रमाणात स्त्रियांचे जीवन स्वावलंबी व स्वतंत्र होईल.

मुलांची गरज

स्वावलंबी होण्यासाठी गर्भारपण, बाळंतपण अजिबात टाळणे हल्लीच्या शास्त्रीय शोधामुळे शक्य झाले आहे; पण ते इष्ट आहे का? संबंध मानव संस्कृती ह्या दोन क्रियांवर अवलंबून आहे.

‘भूत निधाला तव उदरांतुन,
वर्तमान घे अंकी लोळण,
भविष्य पाही मुली! रात्रंदिन
तव हाकेची वाट मनी’

असे स्त्रीला उद्देशून एका कवीने म्हटले आहे. ‘आता जगाच्या भवितव्याची मला काय पर्वा आहे! मला एक एवढे आयुष्य मिळाले आहे त्यांत ह्या शृंखला कशाला?’ असे कोणी बाई म्हणेल; पण ती हजारात एखादीच सापडेल. अगदी स्वार्थी दृष्टीने, अगदी ह्याच आयुष्याचा विचार करावयाचा तरीदेखील आम्हा बायकांना मुलांची आत्यंतिक गरज आहे. आहार, निद्रा व मैथुन ह्या तीन मनुष्याच्या प्राथमिक गरजा आहेत असे एक कवी म्हणतो. तो जर स्त्री असता, तर चवथी गरज किंवा भूक अपत्य आहे हे तो विसरता ना! कोणत्याही प्राण्याचा शरीरविकास व मनोविकास दोन्ही बरोबर होत असतात. पुरुषांना बाल्य, तारुण्य व वृद्धावस्था अशा तीनच अवस्थांतून जावे लागते. बाल्यांतून तारुण्यात प्रवेश होताना शरीररचनेत व मनोव्यापारात मोठ्या घडामोडी होतात व वृद्धावस्थेपर्यंत मनाचा व शरीराचा विकास होतो. स्त्रियांना बाल्यानंतर तारुण्यांतील दोन अवस्थांतून जावे लागते. एक पत्नी म्हणून व दुसरी माता म्हणून; व दोन्ही वेळेला शरीरांत व मनात प्रचंड चालना मिळते. मैथुन ही पुरुषांच्या

बाबतीत एक क्षणाची गोष्ट आहे; स्त्रियांच्या बाबतीत त्याचे पर्यवसान गर्भधारणा व मातृत्व ह्यांत होऊन त्यामुळे शरीरावर व मनावर चिरकालीन परिणाम होतो. मातृपद प्राप्त झालेली स्त्रीच शारीरिकष्ट्या व म्हणून मानसिकष्ट्याही संपूर्ण स्त्री म्हणता येईल. अशा स्त्रीच्या कर्तृत्वशक्तीला पूर्ण वाव मिळण्यासाठी काय करावे?

शहरांतील मुली सोडल्यास बाकी मुलींचे लग्न चौदा वर्षेपर्यंत व्हावयाचे राहत नाही. ह्या मुली चौदा वर्षात सर्व गृहकृत्ये, शेतावरील कामे, गुरावासरांची जोपासना, गायीम्हशींच्या धारा काढणे वगैरे शिकतात. घरी अत्यंत गरिबी नसेल तर भरपूर काम व पोटभर भाकरी मिळून शरीर जोमदार व कणखर होते. ह्या मुलींची स्थिती पांढरपेशा मुलींच्यापेक्षा पुष्कळच निराळी असते. ‘लग्न झाले की माहेराला मेली’ अशी त्यांची स्थिती नसते. माहेरची माणसे मुलीची चांगली वास्तपुस्त करतात. दोन-तीन मुले होईपर्यंत सासरी असे कायमचे राहणे नसते. काहीतरी निमित्ताने माहेरी जावयाचे व परत सासरी जायला खळखळ करावयाची असे नेहमी चाललेले असते. सासरच्या माणसांनी भेट आणायची, बोलावणी करावयाची, शेवटी दुसरे लग्न करीन म्हणून धाक घालावयाचा, तेव्हा कोठे गृहलक्ष्मी घरात यावयाची! बहुतेक बायकांना शिवणे-टिपणे फारसे माहीत नसते; काही घरांतून नवन्यालाच कारभारणीची चोळी शिवताना मी पाहिले आहे. नवरा-बायको बरेचदा आते-मामे भावंडे असल्यामुळे मुलगी अगदीच परक्या घरी जात नाही. त्याचप्रमाणे हुंडा मुलाला द्यावा लागत असल्यामुळे वधूपक्षाचे नाक नेहमी वर असते. पांढरपेशांतल्यासारखा लाचार व दुबळा वधूपक्ष मराठ्यांत दिसून येत नाही. घरांतली कामे संभाळून ह्या बायका शेतावर किंवा मळ्यावर काम करतात. त्याशिवाय आपल्या महाराष्ट्रात बाजारहाटही बायकाच करतात. नवन्याने टाकून दिले तर त्यांना दुसऱ्या लग्नाची पंचाईत पडत नाही किंवा नवन्याने सवत आणली तरी त्यांना मोठीशी खंत नसते. त्या बायका पांढरपेशांच्या बायकाइतक्या दीनवाण्या नसतात, पण त्यांचे आयुष्य फार कष्टाचे असते. वारंवार होणारी बाळंतपणे व रोजचे कष्ट यामुळे त्या लौकर म्हाताऱ्या दिसू लागतात. कामाचा बोजा पुरुषांच्या बरोबरीने उचलूनसुद्धा त्या आपल्या गावच्या सार्वजनिक आयुष्यात भाग

घेऊ शकत नाहीत. पांढरपेशा मुलींना मिळते तितके शिक्षण ह्या बायकांना मिळाले तर त्या स्त्रियांचे समाजातील स्थान खास बदलतील.

शहरातील मुली

शहरांतल्या मुली साधारणपणे मुलांच्याबरोबर शिकू लागतात. हल्ली बन्याच मुली मुलांच्या शाळेत जातात; पण तेथे त्यांना वागवण्याची पद्धत पाहिली म्हणजे अगदी चीड येते. काही एकदोन शाळा वगळल्यास कोठल्याही शाळेत अगदी लहान मुला-मुलींनासुद्धा सरमिसळ एकत्र बसू देत नाहीत. पुण्याच्या एका शाळेत तर एकाच वर्गातील मुला-मुलींना हजेरीपट निरनिराळा ठेवून त्यांचे नंबरही निरनिराळे लावतात! जी मुले-मुली घरी एकत्र खेळतात आणि आणि मिळून शाळेत जातात त्यांचे शाळेचे दारांतून आत गेल्यावर भाषण नाही. आमच्या शेजारच्या एका दहा वर्षाच्या मुलाने आपल्या ओळखीच्या मुलीकडून एकदा पेन्सिल मागितली, तर अमक्या-तमक्याच्या मुलीचा मित्र म्हणून वर्गातील मुलांनी संध्याकाळपर्यंत त्याला रडकुंडीस आणले!

माझा पुतण्या न पुतणी एकाच शाळेत जात असत. शाळेजवळ येईपर्यंत दोन्ही भावंडे मजेत हसतखेळत जात; पण शाळा जवळ आली की भावाने बहिणीला बजावून सांगायचे, की ‘अक्का, शाळेत माझ्याशी बोलता कामा नयेस हं! आणि दादा, दादा म्हणून हाक मारू नकोस. शाळा सुटली की इथे रस्त्यावर मी तुझी वाट पहात उभा राहीन.’

हायस्कुलातील तन्हा ह्याहीपेक्षा अजब असते. मुलींची बसावयाची बाके अर्थातच निराळी असतात. मुले तर त्यांच्याशी बोलत नाहीतच, पण मास्तरही जणू काही मुली वर्गात नाहीत असे वागतात. प्रश्न विचारायचे ते फक्त मुलांना, अभ्यास पाहावयाचा तो फक्त मुलांचा! ‘आम्हाला तेवढं मारतात! आणि ह्या मुली फिदीफिदी हसत असतात!’ अशी तक्रार एक लहान मुलगा आपल्या आईशी करीत होता. वरच्या वर्गातून मुलींना हे शिक्षेचे प्रसंग पाहून चोरट्यासारखे होते. अकराबारा वर्षापर्यंत मुलामुलींची वाढ सारखीच होत असते. मुली मुलांच्या मानाने लवकर वयात येतात. चवदा पंधरा वर्षाच्या मुली त्याच वयाच्या मुलांच्या मानाने जास्त समजूतदार असतात. त्याचप्रमाणे त्या वयात त्या जास्त

भावनाशीलही होतात. विशेष कारण नसता त्यांचे हसणे, रडणे सुरु असते. बाल्यांतून तारुण्यात येताना शरीरात जी स्थित्यंतरे होत असताना त्याचा हा परिणाम असतो. ह्या वेळी शाळेत त्यांना विशेष काळजीपूर्वक वागवले पाहिजे. तशी वागणूक त्यांना मुलांच्या शाळेत तर मुळीच मिळत नाही. मुलामुलींच्या शाळेत काही सृष्ट वस्तूचे व ऐतिहासक घडामोर्डीचे ज्ञान मिळवण्याखेरीज मुलींचा काढीइतकाही फायदा होत नाही. बरोबरीच्या मुलींशी मैत्री, खेळांत व अभ्यासात चढाओढी, शाळेतल्या सार्वजनिक आयुष्यात भाग घेण्याची संधी ह्या सर्वांना त्या मुक्तात. मुलींना स्थळ बघताना त्यांचे प्रदर्शन करण्याची चाल आहे; पण आमच्या इकडच्या सहशिक्षण संस्थांतून हे मुक्या मेणबाहुल्यांचे प्रदर्शन प्रत्यही चाललेले असते. ह्या प्रदर्शनात बिचाऱ्या काळ्यासावळ्या मुलींचे जे हाल होतात ते विचारूच नये.

फर्युसन कॉलेजात आमच्याबरोबरीच्या एका मुलीला वर्गात पाऊल टाकल्याबरोबर, ‘अरे, ढग आले ढग! अंधार पडला अंधार!’ ह्या शब्दांची पहिली सलामी मिळत असे. ह्याउलट, एखादी सुंदर मुलगी वर्गात आली की, मुले अक्षरशः मिटक्या मारण्यास सुरुवात करतात. ह्या शिक्षणापासून मुलींचा काय फायदा होत असेल ते परमेश्वराला ठाऊक!

मुलींचे शिक्षण

मुलींचे शिक्षण त्यांच्या पोटासाठी आहे ही भावना नसल्यामुळे ते कसे काय आहे ह्याची चौकशीच होत नाही. प्रत्येकीला लिहिण्यावाचण्याचे शिक्षण आवश्यक आहे. त्यापुढील शिक्षणात एक तरी विषय त्यांना काही पोटाचा व्यवसाय करता येईल असा शिकवावा. प्रत्येकीने मॅट्रिक होऊन कॉलेजात जावयाचे त्यापेक्षा श्रीमंत किंवा पुस्तकी शिक्षणात हुशार मुलींनीच ह्या शिक्षणक्रमात पडावे. बाकीच्यांनी सर्वसाधारण मॅट्रिकइतके शिक्षण घेऊन एखादा धंदा शिकावा. पुरुष करतात त्यांपैकी कोणताही धंदा स्त्रियांना करण्यास हरकत नसावी. बन्याच धंद्यांत पडण्यास स्त्रियांना जरा अवकाश लागेल; पण अगदी आजसुद्धा ज्यांचे शिक्षण घेता येईल असे धंदे पुष्कळ आहेत. मुंबई, सुरत, अहमदाबाद ह्या शहरांतून रेशमाचे व जिगाचे भरतकाम स्त्रियाच करतात.

शिष्याचा धंदा सर्वस्वी पुरुषांच्या हाती आहे; तो बायकांना करण्यास काहीच प्रत्यवाय नाही. चित्रकलेच्या शिक्षकिर्णींची कितीतरी शाळांतून गरज आहे; पण पुरेशा शिकलेल्या स्त्रिया हा विषय शिकवण्यास मिळत नाहीत. लघुलेखन, हिशेबतपासनीस व टंकलेखन हे विषयही स्त्रियांनी आत्मसात करण्यासारखे आहेत. देशी व विदेशी मेवामिठाई, पेढे, बर्फी, चॉकलेट, टॉफी वगैरे जिनसा थोड्या प्रमाणावर धंदेवाईकपणे करणे फायद्याचे आहे. लाकडाची व विशेषतः चिंध्यांची खेळणी बाजारात चांगली खपतील. शाळांतून गाणी शिकवण्यास बहुधा मास्तर असतात. गायनाचे शास्त्रोक्त शिक्षण घेतल्यास गायनशिक्षक म्हणून स्त्रियांना चांगली नोकरी मिळण्यासारखी आहे. जास्त शिकलेल्या बायकांना लॅबोरेटरी असिस्टेंट म्हणून काम करता येईल. माझ्या माहितीच्या शास्त्रीय उपकरणे करणाऱ्या कारखानदारांना आज कित्येक वर्षे स्त्रिया कारखान्यात शिकून तयार व्हाव्यात अशी इच्छा असूनही काम करण्यास शिकलेल्या स्त्रिया मिळत नाहीत. मुंबई येथील पारशी स्त्रियांच्या औद्योगिक शाळेत वर सांगितलेले बरेच व्यवसाय करून स्त्रिया पोटाला मिळवतात. स्वतःचे पोट भरण्याची कला साध्य झाली म्हणजे स्त्रिया आपोआप स्वतंत्र होतील. बापाच्या संपत्तीत वाटा मिळण्यापेक्षा असले शिक्षण मिळणे आवश्यक आहे. सध्याच्या काळी मिळवते मुलगे लग्न करून स्वतंत्र संसार थाटतात. अशा संसारात मुलगा जितका स्वतःच्या आईबापांना पारखा होतो तितक्याच मुली पण होतात. मुली दुसऱ्या घरी न जाता स्वतःचे घर करतात. ह्या घरी मुलाचे आईबाप व मुलीचे आईबाप दोन्हीही पाहुणीच. तेव्हा मुली दुसऱ्या घरी जाणाऱ्या म्हणून माहेरी त्यांना मुलांपेक्षा निराळे वागविण्याची वास्तविक काही जरूरी नाही. जे शिक्षण मुलांना तेच त्यांना, जी वागणूक मुलांशी तीच त्यांच्याशी, अशी वृत्ती आईबापांनी ठेवली पाहिजे.

स्त्रियांचे सौंदर्य

शिक्षणाचे वय हेच शरीरसंवर्धनाचे वय आहे. केवळ शारीरिकदृष्ट्या पुरुषांपेक्षा स्त्रियांना जास्त ताण सहन करावा लागतो. त्या दृष्टीने त्यांची तयारीही तशीच पाहिजे. विशेषतः स्वतःचा संसार करून सार्वजनिक

आयुष्यात भाग घेणे असेल तर प्रकृती उत्तम असणे अत्यावश्यक आहे. स्त्री-सौंदर्याची सध्याची कल्पना ह्या नव्या ध्येयाच्या चौकटीत बसण्यासारखी नाही. पुरुषांनी उपभोग्य वस्तू ह्या दृष्टीने स्त्रीसौंदर्याची कल्पना रेखाटलेली आहे. नाजूकपणा, असहायपणा हे गुण त्यांत मुख्यत्वेकरून येतात. दुर्दैवाने हल्लीच्या मुलींना पण हेच गुण विलोभनीय वाटतात. कारण त्यामुळे त्या मुलांना आकर्षण्यास समर्थ ठरतात. लड्ह होण्याच्या भीतीमुळे कमी खाऊन काटकुळे बनण्याची धडपड बन्याच मुलींची चाललेली असते. भरपूर खाऊन, व्यायाम करून अंगाबरोबर राहावे- कमी खाऊन नव्हे, हे काही त्यांच्या ध्यानात येत नाही. नाजूक गोरेपान दिसण्यापेक्षा काटकपणा, दमदारपणा व व्यायामामुळे आलेला सावळेपणा ह्या गोष्टींना जास्त महत्त्व दिले पाहिजे. शरीरसंपत्ती ही एक आनुवंशिक गोष्ट म्हणजे देणगी आहे; पण ती कमावणे व वाढवणे प्रत्येकीचे कर्तव्य आहे.

लग्नाचा प्रश्न

ह्यानंतरचा पुढचा प्रश्न लग्नाचा. पुष्कळदा स्त्रियांपुढे लग्न की स्वतंत्र व्यवसाय असा प्रश्न असतो. हा नाही तर तो अंशा दोन मार्गापैकी एकाचीच निवड करणे शक्य आहे, दोन्ही गोष्टी साधावयाच्या नाहीत, अशी सर्वसाधारण कल्पना आहे. लग्न करून संसार तरी कर, नाहीतर कुमारी राहून स्वतंत्र व्यवसाय तरी कर, अशा तंहेचा उपदेश नेहमी ऐकण्यात येतो. मास्तरणी, डॉक्टरणी वगैरे व्यवसायात पडलेल्या स्त्रियांमध्ये कुमारिकांना व विधवांना वर येण्यास जास्ती वाव मिळतो. लग्न झालेल्या बायकांना पुष्कळदा लग्न झाले म्हणून नोकरी मिळण्याची पंचाईत पडते. मला वाटते, स्त्रियांच्या बाबतीत तर हा मोठा अन्याय आहेच; पण संबंध समाजाचेही त्यामुळे नुकसान होते. विधवा आणि कुमारी स्त्रिया यांना संसाराचे बंधन नसते व त्यामुळे त्या संस्थेचे काम मन लावून करतात असे सांगण्यात येते, पण त्यात काढीइतकेही तथ्य नाही. शाळांतून काम करणाऱ्या प्रौढ कुमारिका व विधवा ह्या बहुधा एकट्या स्वतंत्र राहत नाहीत. त्या बापाच्या किंवा भावाच्या किंवा आईच्या आसन्याने असतात व त्यांना बापाचा किंवा भावाचा संसार सावरावा

लागतो. बाप किंवा भाऊ किंवा कुटुंबातील इतर कोणी जर आजारी असेल, तर रजा काढून कुटुंबाची अडचण आधी पाहावी लागते, अडीअडचणीला स्वयंपाकपाणीही करावे लागते. सारांश काय, स्वतःच्या संसाराचे सुख न मिळता संसाराचे ओझे मात्र त्यांना भरपूर वाहावे लागते! ज्या कोणी सुरुवातीला स्वतंत्रपणे राहतात त्यांना लवकरच एकाकी जीवनाचा कंटाळा येऊन त्या कोणीतरी मित्र जोडतात व त्याच्याशी लग्न करणे अशक्य असल्यास त्याचा संसार तोच आपला संसार, ह्या भावनेने त्याच्या कुटुंबात मिसळण्याचा प्रयत्न करीत असतात. हे सर्व सदा भुकावलेले अतृप्त जीव असतात. लग्न झाल्यावर प्रेमाचा उन्माद ओसरून जीवनाचा ओघ परत संथपणे व सुखाच्या संसारात पूर्वीपेक्षा खोलपणे वाहतो. तशी स्थिती प्रौढ कुमारिकांच्या व काही विधवांच्या आयुष्यात येत नाही. त्यांना मानसिक स्थैर्य नसते व त्याचा परिणाम संस्थेतील विद्यार्थ्यांना व शिक्षकांना- सर्वांनाच भोगावा लागतो.

जी स्थिती शिक्षकिणीची तीच डॉक्टरणी व नर्सांची. समाजात ह्या बायका पुढारी म्हणून गणल्या जातात व त्यांच्या अशांत अतृप्त जीवनाचे परिणाम सर्वच समाजावर होतात. लग्न झालेल्या स्त्रियांना गर्भारपण व बाळंतपण ह्यासाठी जी रजा द्यावी लागेल ती टाळण्यासाठी संस्थांचे चालक मुख्यत्वेकरून कुमारींच्या व विधवांच्या अर्जाला आधी मान्यता देतात. पण वरील गोष्टी लक्षात घेऊन सर्वांना सारखी संधी द्यावी. लग्न झालेल्या स्त्रियांची सेवा परिणामी समाजास हितकारक ठरेल. संसार करूनही स्वतंत्र व्यवसाय करण्याची स्त्रियांना संधी द्यावी म्हणजे आपल्या आयुष्याच्या भरून चाललेल्या मधुघटांतून त्यांना इतरांचा अंतरात्मा तृप्त करता येईल. केवळ भुकेलेल्या हृदयाने काम करणाऱ्यांच्या रिकाम्या भांड्याचे निनाद ऐकून समाजाला काय लाभ होणार? काही स्त्रियांना लग्न करण्याची आवश्यकता वाटत नाही, इतरांच्या संसाराकडे त्या कधीच आसावलेल्या दृष्टीने पाहात नाहीत; त्यांनी संसाराच्या फंदांत पडावे असे माझे मुळीच म्हणणे नाही. पण मी सामान्य बहुसंख्य बायकांची गोष्ट सांगते आहे. त्यांनी नोकरी करावयाची तर अनेसर्गिकरीत्या आयुष्य घालवले पाहिजे, असा निर्बंध जुलूमाचा नव्हे काय?

लग्न करावयाचे असल्यास अभ्यास शेवटास नेण्याचा किंवा धंद्याचा

जम बसविण्याचा अद्वाहास करू नये. वीसबाबीस वर्षांच्या आंत लग्न करावे. वैवाहिक आयुष्यांत दुसऱ्याबरोबर राहावयाचे असल्यामुळे दोन माणसांना एकमेकाशी जुळवून घ्यावे लागते. दोघांच्या सोईनुसार रोजचा कार्यक्रम असावा लागतो. पुष्कळशा जुन्या सर्वर्यीत बदल करावा लागतो. सबंध आयुष्यालाच एक निराळे वळण लागते. हे सर्व स्थित्यंतर सुखाचे होण्यास लवचिक तरुण मनाची आवश्यकता असते. ह्या दृष्टीने लग्नाची पहिली दोन वर्षे महत्त्वाची असतात. एकमेकांचा स्वभाव कळून, प्रीतीची पहिली धुंदी ओसरून जीवनाचा प्रवाह परत संथपणे वाहू लागण्यास एवढा तरी कालावधी लागतो. ह्या दोन वर्षांतील हजार भांडणे व कुरापती ह्यांतून सहीसलामत निभावल्यास पुढचे आयुष्य विशेष भांडणाशिवाय जाईल असे म्हणण्यास हरकत नाही. मुले होण्याच्या आधी संसाराची घडी नीट बसलेली बरी. लग्न झाल्यापासून तो वयाच्या पंचेचाळीस वर्षांपर्यंत गभरिपण व बाळंतपण ह्या चक्रातून वर डोके काढण्यास पूर्वी बायकांना सवड होत नसे. हल्ली संततिनियमनाच्या साधनांमुळे मुलांची संख्या व दोन मुलांमधील अंतर आपल्या मनाप्रमाणे ठेवता येते. एक चालतेबोलते मूल, एक पाळण्यातले मूल व एक पोटातले मूल असा त्रास हल्ली काढण्याची जरूरी राहिलेली नाही. स्त्रियांच्या स्वतंत्र जीवनाचे संततिनियमन हे पहिले साधन आहे असे मी म्हणते. त्यामुळे ऐन तारुण्यात, संसारात राहूनही स्वतःचा व्यवसाय सांभाळणे बायकांना शक्य झाले आहे.

वैवाहिक जीवन

लग्न झाल्यावर काही काळ तरी स्वतःला विसरून जाण्याकडे बायकांची प्रवृत्ती असते. गतकाळच्या स्मृती आणि वर्तमान काळातील शून्यता एवढीच शिल्लक राहतात. हे टाळण्यासाठी आणि स्वतःचे जीवन आणि आपल्या संसारातील इतरांचे जीवन परिपूर्ण करावयाचे असल्यास स्वतःचे स्वतंत्र असे आध्यात्मिक व व्यावसायिक जीवन असणे आवश्यक आहे. सुप्रसिद्ध समाजशास्त्रज्ञ कै. डॉ. श्रीधर व्यंकटेश केतकर ह्यांनी मरणापूर्वी थोडेच दिवस अगोदर वैवाहिक जीवनावर एक लेख लिहिला होता. त्यांत ते म्हणतात की, ‘ज्या प्रमाणात नवरा व बायको आपापल्या स्वतंत्र व्यवसायात गर्के राहतील त्या प्रमाणात कौटुंबिक जीवन सुखाचे

होईल. अशा तन्हेच्या कौटुंबिक जीवनात सर्वांनाच फायदा होतो.' त्याहीपुढे जाऊन मी म्हणेन की, 'स्वतःच्या चिमुकल्या संसाराबाहेर समाजाचा जो संसार चालला आहे त्यांत प्रत्येक स्त्रीने मन घातले पाहिजे. समाजाचे देणे म्हणून जे मी म्हटले ते हेच. बाळपणी समाजाकडून घेणे घेतलेले असते. घेताना व्यक्तीचा जो विकास होतो त्याहीपेक्षा कितीतरी पटीने अधिक विकास समाजक्रण प्रामाणिकपणे फेडण्याने होतो. ज्या दिवशी आम्ही आमचे घेणे व देणे कसोशीने, जागरूकपणे घेऊ आणि देऊ त्या दिवशी आम्हा बायकांचा प्रश्न आपोआपच सुटेल. आम्हांला आमच्या मानव्याची जाणीव होईल व बायकांच्या हक्कांची भाषा जाऊन प्रत्येक मनुष्याच्या हक्कांची भाषा आम्ही बोलू लागू.

- १९५१

१३. कॉलेजातील शिक्षण व परीक्षा-पद्धती

जुन्या समाजव्यवस्थेतील शिक्षण व परीक्षा

परीक्षापद्धती ही सर्वस्वी नसली तरी बरीचशी अभ्यासक्रम व शिक्षणपद्धतीवर अवलंबून असते. काही एका कालखंडात मुलाला शिकवायचे व नंतर तो काय शिकला ह्याची चाचणी करायची अशी आपल्याकडील सध्याची पद्धत आहे. विद्यार्थी शिकत असतानाच सारखी त्याची चाचणी करावयाची व पहिले शिकवलेले तो जसजसे आत्मसात करील तसेतसे पुढे शिकवीत जायचे अशी दुसरी पद्धत आहे. जुन्या काळी आपल्याकडे जे शिक्षण गुरुगृही दिले जाई ते ह्या दुसन्या प्रकारचे असे. एका गुरुकडे मोजकी मुले असत. ती गुरुजीकडे जेवीत, व गुरुजींच्या घरचे पडेल ते काम करीत. अशा मुलांना शिकवायचे म्हणजे ग्रंथ बहुतेक नसतच. एखादी पोथी असलीच तर ती फक्त गुरुजींजवळ असे व गुरुजी मुलांना तोंडी शिकवीत व त्यांच्याकडून पाठ करून घेत. शिकवलेले पाठ झाले की पुढे शिकवीत. ज्यांचे होत नसे ती मागे राहत. एकाच गुरुजीकडे शिक्षणाच्या निरनिराळ्या पायरीवर असलेले विद्यार्थी असत. कदाचित पुढे गेलेले विद्यार्थी नवशिक्यांचे किंवा मागे राहिलेल्यांचे अभ्यास करून घेत असतील. अशा पद्धतीत शिकवणे व परीक्षा ह्या क्रिया जोडीने चाललेल्या असत. पुढे पाठ व मागे सपाट होऊ नये म्हणून मागच्यांची परत परत

उजळणी होई. सर्व अभ्यास झाला म्हणजे शिकवलेले सर्व विषय उत्तम विद्यार्थ्याला तोंडपाठ असत व इतरांना फारच थोडे तोंडपाठ असे.

ह्या शिक्षणपद्धतीच्या गुणदोषांचे सविस्तर वर्णन करण्याचे आपल्याला कारण नाही. पण ही पद्धत शक्य होण्यासाठी मोजका अभ्यास, मोजके विद्यार्थी, शिकवण्याला व शिकण्याला भरपूर वेळ अशा तीन गोष्टी आवश्यक होत्या. वयाच्या आठव्या वर्षी अभ्यास सुरु करून बारा वर्षे कमीत कमी व चोवीस ते छत्तीस वर्षे जास्तीत जास्त त्यांत घालवण्याची तयारी पूर्वी असे.

हे शिक्षण जरी तोंडी असे तरी त्याला पुस्तकी म्हणण्यास हरकत नाही. इतिहास (पुराणरूपाने), व्याकरण, न्याय, मीमांसा, तत्त्वज्ञान ह्या स्वरूपाचे हे शिक्षण असे. भारतीयांच्या वैचारिक संस्कृतीबद्दल ते होते. प्रत्यक्ष जीवनोपयोगी कला जो तो आपापल्या कुटुंबातील किंवा जमातींतील वृद्धांकडून शिकत असे. त्यासाठी इतकी वर्षे खर्च करावी लागत नसत. पण तेथेही कसवाच्या परीक्षा त्या त्या कारागीर संघाकडून घेतल्या जात.

पूर्वी जातीवर आधारलेली समाजव्यवस्था असे. काही विशिष्ट जातीनाच सांस्कृतिक शिक्षण घेण्याचा अधिकार असे. त्या जातींतही बहुसंख्य लोक थोडेसे 'म्हणणे' व गृहस्थाश्रमाची नित्य व नैमित्तिक कार्ये पार पाडण्याइतपत शिकत व अगदी थोडे गुरुगृही राहून कष्टाने विद्या साध्य करीत. समाजातील बहुसंख्य लोकांना सांस्कृतिक शिक्षण तर नव्हतेच पण अक्षरांचीसुद्धा ओळख नव्हती.

ह्या जुन्या समाजव्यवस्थेतून निघून मानवी समतेच्या तत्त्वावर आधारलेल्या एका नव्या समाजरचनेकडे आपण जात आहोत. कोणीही मनुष्य पोटासाठी कसलाही उद्योग करीत असला तरी त्याला लेखन, वाचन व थोडे सांस्कृतिक शिक्षण मिळाले पाहिजे असा हल्ली कटाक्ष आहे व त्यामुळे शिक्षण घेण्याला योग्य अशा सर्व मुलांना प्राथमिक शिक्षण तर मिळाले पाहिजेच पण दुय्यम व उच्च शिक्षणही शक्य तितक्या जास्त लोकांनी घ्यावे अशी व्यवस्था करण्यास आपण झटत आहोत. पूर्वी कधीही नाही इतक्या संख्येने आज शिक्षणाच्या सर्व शाखांतून विद्यार्थी शिक्षण घेत आहेत व संख्या दिवसेंदिवस वाढतच जाणार. ह्या विद्यार्थ्यांना

योग्य तऱ्हेने शिकवणे कसे शक्य होईल हा आपल्यापुढील प्रश्न आहे.

शाळकरी विद्यार्थी व कॉलेजातील विद्यार्थी

शाळांतील अभ्यासक्रम व शिकवण्याची पद्धत हांचा सांगोपांग विचार केला नाही तरी एका गोष्टीकडे लक्ष वेधणे जरूर आहे. शाळांतील अभ्यास मोजका असतो. पुस्तके नेमलेली असतात व प्रत्येक धडा शिक्षक वर्गात करून घेतो, त्याचे प्रश्न विचारतो, त्यावर घरी अभ्यास देतो व मुलांनी लिहून आणलेला अभ्यास तपासतो. त्याशिवाय प्रत्येक शाळेत आठवड्याच्या, महिन्याच्या, सहामाहीच्या व सरतेशेवटी वार्षिक अशा परीक्षा असतात. म्हणजे मुलांना शिकवणे, त्यांच्याकडून अभ्यास करून घेणे व चाचणी ह्या क्रिया सारख्या चाललेल्या असतात.

शालान्त परीक्षेनंतर दिसायला विषय जरी मोजके असले तरी ते विस्तारपूर्वक शिकावे लागतात. एकेका तासांत शिक्षक दहा पाने, पंधरा पाने ते एम.एम.ला दोनशे पानांचा ऐवज शिकवीत असतो. शाळेत विद्यार्थ्यांचा अभ्यास वर्गात व घरी दिलेल्या अभ्यासाने करून घेता येतो. कॉलेजात जसजसे पुढे जावे तसतशी मुलांनी स्वतः करावयाच्या अभ्यासाची जबाबदारी वाढते. शिक्षक विषय समाजावून देतो पण अभ्यास करून घेत नाही. सायन्सच्या बाजूला धड्याबरोबर प्रयोग चालवल्यामुळे शिकलेल्याची उजळणी होत असते, पण वाढमयेतिहास शाखेच्या बाजूला ते होत नाही. विद्यार्थ्यांचे वय वाढत असते व त्याने आपली जबाबदारी ओळखून न चुकता वर्गास हजर राहणे, लक्ष लावून शिक्षकांचे व्याख्यान ऐकून, ऐकता ऐकता टाचण करणे व घरी आल्यावर पुस्तक पाहून टाचण पूर्ण करणे एवढे केले तरीदेखील कोणीही नापास होईल असे वाटत नाही.

शाळकरी मुलांप्रमाणे प्रत्यक्ष धडे करून न घेण्यामुळे प्रत्यक्ष धडे देण्याचा वेळ कॉलेजात थोडा असतो. बराच वेळ विद्यार्थ्यांना रोज मोकळा असतो व ग्रंथालयात किंवा घरी त्यांनी ह्या वेळांत अभ्यास करावा अशी अपेक्षा असते. हे फारच थोडे विद्यार्थी करतात. काही विद्यार्थ्यांना पुस्तके विकत घेण्यास पैसे नाहीत असे ते म्हणतात. पण पुस्तकांची अडचण परीक्षा जवळ आली की त्यांना कळते. पहिल्या दिवसापासून अभ्यास करावयाचा ठरवल्यास ग्रंथालयात जाऊन पुस्तक पाहता येईल,

आपल्या सहकाऱ्याकडून जरा वेळ मागून घेता येईल. पण खरा प्रकार असा असतो की, पुस्तकाच्या उणीवेची जाणीव फार उशीरा होते.

सुट्ट्या आणि अभ्यासेतर कार्यक्रम!

कॉलेजातील अभ्यासक्रमांत एक मोठा अडथळा म्हणजे सुट्ट्यांचा असतो. विलायतेत रविवार ही सार्वत्रिक सुट्टी असते ती फक्त मिळते. एरवी अभ्यासाच्या कालखंडात (टर्ममध्ये) जवळजवळ सुट्टी नाहीच म्हटले तरी चालेल. त्यामुळे एक टर्ममध्ये किती व्याख्याने द्यावी व विषय कधी संपवावा त्याचा नीट अंदाज शिक्षकाला बांधता येतो. आपल्याकडे रविवारची विलायती सुटी सार्वत्रिक झालीच आहे, पण त्याशिवाय नित्यनैमित्तिक सुट्ट्या इतक्या असतात की, अभ्यासाला पुरेसा वेळ मिळत नाही. जसजसा अभ्यास वरच्या वर्गाचा, तसतसा सुट्ट्यांमुळे अभ्यास जास्त बुडतो. रविवारची सुट्टी घेतली तर सणावाराच्या सुट्ट्या काढून टाकल्या पाहिजेत. ह्या नित्य सुट्ट्या कधी आहेत त्याचा निदान अंदाज तरी असतो. पण नैमित्तिक सुट्ट्यांना तर ताळच नाही! नैमित्तिक सुट्ट्यांत गॅर्डरिंग (कॉलेजचे, बी.ए.च्या मुलांचे, एम.ए.च्या मुलांचे अशी निरनिराळी) बँचचा शेवटचा पदवीदान समारंभाचा दिवस, व नंतरचा दिवस, आंतर्विद्यालय सामन्यांचे दिवस, बक्षीससमारंभाचा दिवस, खेळात अंजिक्यपद मिळेल त्या कॉलेजाला आणखी एक दिवस- व कोणी मेले तर- अशा अनेक सुट्ट्या केव्हा येतील ह्याचा नेमच नसतो. एम.ए.ला सर्व व्याख्याने सकाळी असतात. आठवड्यातून दर विद्यार्थ्याला बहुतेक फक्त चारच व्याख्याने असतात. काही प्रोफेसर चार दिवस फुकट जाणे नको (- गणेशखिंडीला जाण्या-येण्यात फार वेळ खर्च होतो-) म्हणून दोन दोन तास लागोपाठ घेतात. अशा वेळी सुट्टीमध्ये फार अभ्यास बुडतो. खरोखर एम.ए.ला एकही सुट्टी देण्याचे कारण नाही. कॉलेज २० जूनला सुरु होऊन सुमारे १५ ऑक्टोबरपर्यंत चालते व परत १० नोव्हेंबरपासून १५ मार्चपर्यंत दुसरी सहामाही असते. ह्या हिशेबाने पहिल्या टर्मचे एकूण दिवस ११७ व नाताळची १४ दिवसांची सुट्टी काढून टाकली म्हणजे दुसऱ्या टर्मचे १११ दिवस- असे शैक्षणिक वर्षात एकंदर २२८ दिवस असतात. ह्यांतील सुमारे सुमारे ३२ रविवार व २० ते २२ पुणे विद्यापीठाच्या सुट्ट्या

(विद्यापीठस्थापना दिन, शिवजयंती, टिळक जयंती आणि नेहमीचे धार्मिक सण, तसेच आंतरमहाविद्यालयीन सामन्यांकरिता तीन दिवस इत्यादी) आणि प्रत्येक महाविद्यालयाच्या विशिष्ट सुट्ट्या (नियामक मंडळातील अगर शिक्षकांपैकी कोणी मृत झाल्यास, तसेच प्रत्येक महाविद्यालयाचे संमेलन, स्थापनादिन इत्यादी) सुमारे ५ ते ६ असे एकूण सुमारे ६० दिवस वगळले म्हणजे १६८ दिवस केवळ शिक्षणाकरिता उरतात. त्यांतलेही दर टर्ममध्ये ७-८ दिवस परीक्षेकरिता द्यावे लागतात. म्हणजे दोन्ही टर्ममध्ये १२-१५ दिवस वाढले; म्हणजे सुमारे १५० दिवस अभ्यासाकरिता उरतात. बी.ए. किंवा बी.एस्सी. ह्यांची फी वर्षास २५० ते ३०० रुपये असते हे लक्षात घेतले म्हणजे एक दिवस फुकट घालवणे म्हणजे पालकांचे किती पैसे फुकट घालवण्यासारखे आहे हे सहज समजेल. आणि तरीही विद्यार्थी अगदी क्षुलक कारणाकरिताही काडीमात्र विचार न करता सुट्टी मागण्यास तयार असतात! बरे, वर्षात जो अभ्यास करावयाचा असतो तो कायमचा असतो. तेव्हा सुट्टीमुळे अभ्यास बुडाला म्हणजे एक तर नेमलेला सर्व भाग वर्गात होऊ शकत नाही, किंवा सुट्टीच्या दिवशी जादा तास घेऊन सर्व भाग करावा लागतो. म्हणजे कसेही पाहिले तरी सुट्टीमुळे विद्यार्थ्यांचा कोणत्याच प्रकारचा फायदा होत नाही. केवळ तात्कालिक 'सुट्का' ह्यापलीकडे त्याला किंमत नाही. पण हा विचार कोणी करीत नाही.

सुट्ट्यांखेरीज किंवा सुट्ट्यांच्याच जोडीला अभ्यासाखेरीज इतर कार्यक्रमांमध्येही विद्यार्थ्यांचा बराच वेळ जातो. खेळ, नाटके बसवणे, वादविवादसभा, एन.सी.सी. वगैरे कार्यक्रम चालू असतात. प्रत्यक्ष व्याख्यानाखेरीज विद्यार्थ्यांना कॉलेजात मोकळा वेळ पुष्कळच असतो व अभ्यास करूनही ह्या कार्यक्रमांना भरपूर वेळ मिळणे शक्य असते. पण ह्या कार्यावर कित्येकदा एवढा भर दिला जातो की अभ्यासाकडे मुलांचे लक्ष लागत नाही. इंग्लंडात खेळांना महत्त्व बरेच आहे. शाळांतून व कॉलेजांतून सामने चालू असतात. युरोपातील इतर देश इंग्लंडच्या मानाने गरीब असल्यामुळे तेथे खेळांचे बंड नाही. युनिव्हर्सिटीतरफे कोण खेळाडू आहेत हे बहुसंख्य विद्यार्थ्यांना माहीतही नसते. खेळणारे खेळत असले तरी त्याची दखल युनिव्हर्सिटी कधीही घेत नाही. युनिव्हर्सिटीचा मुख्य व

एकमेव कार्यक्रम शिक्षण अशी भूमिका असते. इंग्रजांच्या राज्यामुळे आपणही खेळांना अभ्यासक्रमात घुसदून दिले आहे. इंग्रजांचे खेळ थोडेच आहेत व त्यामुळे असल्या सामन्यात त्यांचा फार वेळ जात नाही. शिवाय इंग्लंडमधील सर्व शाळा व कॉलेजे ह्यांचे सामने चालत नाहीत. पण आपण मात्र क्रिकेट, टेनीस, बॅडमिंटन, पिंगपाँग ह्यांशिवाय हुतूतू, खोखो, आट्यापाट्या, कुस्ती व इतर वैयक्तिक खेळ ह्या सर्वांचेच सामने करतो व ते एका विद्यापीठाच्या सर्व कॉलेजांचे; ह्यामुळे विद्यार्थ्यांचा वेळ आणि कॉलेज व विद्यार्थी ह्यांचा पैसा फार खर्च होतो.

विद्यार्थ्यांनी शाळेत अगर कॉलेजात असताना खेळ, वकृत्वाच्या चढाओढी, बॉय-स्काउट, नॅशनल कॅडेट कोअर इत्यादी प्रकारच्या निरनिराळ्या अभ्यासेतर चळवळीत किती वेळ घालवावा हा एक महत्त्वाचा प्रश्न आहे. त्यातूनही पहिल्या टर्ममध्ये काही ठिकाणी पावसाळा व काही ठिकाणी उन्हाळा असल्यामुळे खेळांचे सामने बहुतेक दुसऱ्या टर्ममध्येच होतात. जर्मनी, फ्रान्स वगैरे देशांत निदान विद्यापीठात तरी हे खेळांचे बंड नाही. शनिवार-रविवारी विद्यार्थी पायपिटीला, होडीतून सहल करण्यास किंवा काही खेळ खेळण्यास जातात. पण अभ्यासाच्या दिवसांत विद्यार्थी सामने खेळण्यास गेले आहेत ही गोष्ट तेथे प्रत्येकाला चमत्कारिक वाटेल. जर्मन विद्यापीठातील प्रत्येक प्राध्यापक-मुख्यापासून दुर्घार्यत आपले संशोधन, अध्यापन, लेखन, वाचन ह्यांत गुंतलेला असतो. अर्थात तोही रविवारी अगर उन्हाळ्या-हिवाळ्याच्या सुट्ट्यांत पायी प्रवास, पोहणे, खेळणे, बर्फाचे खेळ खेळणे ह्या गोष्टी करतो. पण एकदा टर्म सुरु झाली की, मग ह्या सर्व गोष्टी बंद. विद्यार्थ्यांच्या अभ्यासेतर जीवनाशी अध्यापकांचा फारच थोडा संबंध येतो. एकंदरीतच इंग्लंडच्या वरवर पाहून केलेल्या नकलीमुळे आपण विद्यापीठात खेळांना वाजवीपेक्षा जास्त महत्त्व दिले आहे आणि खेळ किंवा व्यायाम ही साधने शरीरस्वास्थ्य, तरतरी, उत्साह यांची साधने आहेत; साध्ये नव्हेत हे विसरलो आहो. विद्यापीठातील जीवनाचे मुख्य साध्य ज्ञान मिळवणे, शील बनवणे हे आहे व त्याकरिता सपाटून अभ्यास करणे जरूर आहे हे सर्वांनी ओळखले पाहिजे. परिस्थिती मात्र अशी आहे की, जर एका कोणत्या गोष्टीचा विद्यार्थ्यांना कंटाळा असेल तर तो अभ्यासाचा. अभ्यास करावा

लागू नये म्हणून हरप्रयत्न चालू असतात. अभ्यासाला एकसारखा प्रतिकार होत असतो. वाटेल तितक्या नोटिसा लावल्या तरी सर्व विद्यार्थी 'ट्युटोरियल' लिहून आणून देत नाहीत. शंभर विद्यार्थ्यांच्या वर्गात आठ दिवस मुदत देऊन घरून काही अभ्यास लिहून आणावयास सांगितला तर कधीही सर्व शंभर मुले तो आणणार नाहीत! जी आणतील त्यापैकी समाधानकारक किंतीचा हा प्रश्न वेगळाच!

शिक्षण कुचकामाचे ही वृथा ओरड!

हा झाल्या विद्यापीठातील अडचणी. ह्यांशिवाय मोठी अडचण म्हणजे अभ्यास करावयास जी सामाजिक परिस्थिती लागते ती नाही. आपल्या बहुसंख्य देशबांधवांना शिक्षण घ्यावयाची जी संधी मिळत नाही ती आपल्याला मिळाली आहे, आपण त्याचा शक्य तितका जास्त उपयोग करून घेतला पाहिजे अशी भावना असेल तर विद्यार्थी अभ्यास करतीलच करतील. पण विद्यार्थ्यांना तसे वाटावे असे वातावरण समाजात नाही. सर्व लोकांनी हल्लीचे शिक्षण कुचकामाचे म्हणून ओरड केली तर शिक्षणाबद्दल प्रेम व आदर नष्ट होतात व शिकवणारा बोलला किंवा त्याने शिक्षा केली तर ते योग्यच आहे असे वाटेनासे होते.

हल्लीचे शिक्षण कुचकामाचे आहे अशी ओरड सायन्स, एंजिनिअरिंग, वैद्यक, शेती वगैरे शिक्षणाबद्दल नसते. ती बी.ए. व एम.ए.बद्दल असते. सध्याच्या शिक्षणक्रमाबद्दल विस्ताराने लिहिण्याचे हे स्थान नव्हे. पण ते शिक्षण व त्याचे कार्य हे थोडक्यात काय आहे ते पाहणे परीक्षांबद्दल बोलताना अस्थानी होणार नाही. कॉलेजच्या पहिल्या वर्षांपासून एम.ए.पर्यंत प्रत्येक विद्यार्थी जगाचा सांस्कृतिक इतिहास, जगाचा भूगोल, नागरिकत्व म्हणजे काय, हिंदुस्थानचे राज्यतंत्र, काही उत्तम इंग्रजी वाड्मय, तर्कशास्त्र किंवा गणित, मातृभाषा हे विषय शिकतो व तत्त्वज्ञान, मानसशास्त्र, राजनीती, अर्थशास्त्र, समाजशास्त्र, संस्कृत, व तत्त्वज्ञान, मानसशास्त्र, राजनीती, अर्थशास्त्र, समाजशास्त्र, संस्कृत, पाली, अर्धमागधी, जर्मन, फ्रेंच, इंग्रजी, मराठी वगैरे भाषा इत्यादी कुचकामाचे असे काय आहे हेच कळत नाही. एखाद्या खंडप्राय देशात लक्षावधी कारकून, अधिकारी वर्ग, शिक्षक हे लागणार आणि ते बहुसंख्य

बी.ए. किंवा एम.ए. झालेल्यांमधून येतात. ज्यांच्या हातात लहानापासून मोठी कामे असतात अशा लोकांना वरील तज्जेचे शिक्षण मिळाले तर ते देशाच्या दृष्टीने निरुपयोगी आहे असे वाटत नाही. ह्या शिक्षणात इतिहास शिकताना प्राचीन व अर्वाचीन भारतावर जास्त वेळ खर्चावा, सांस्कृतिक इतिहास केवळ पाश्चिमात्यांच्या चष्म्यांतून शिकवला जातो तो भारतीय दृष्टीने शिकवावा असे व इतर तपशीलाबद्दल मतभेद होण्याचा संभव आहे. पण एकंदर जे शिक्षण मिळते ते व्यर्थ आहे ही ओरड योग्य वाटत नाही.

राजकीय पक्षांचे प्रचारसाधन!

शिक्षणाच्या विरुद्ध ओरड हेच एक विद्यार्थ्याचे मन चाळवण्याचे कारण नसते. राजकीय पक्षांना थोड्या पैशांत मोठा प्रचार करायला विद्यार्थी हे एक अतिप्रभावी साधन असते. गेल्या वर्षी लखनौ विद्यापीठात स्टूडंट्स- युनियनवरून जे मोठे भांडण झाले त्याची दखल दुर्देवाने आपल्याकडील पुढाऱ्यांनी घेतली नाही. पण त्याचे मूळ फारच उद्बोधक आहे. तिकडे विद्यार्थ्यांचा एक संघ आहे. व त्यावर विद्यापीठाच्या अधिकाऱ्यांचे नियंत्रण व ढवळाढवळ नसावी हे विद्यार्थ्यांचे म्हणणे सकृतदर्शनी रास्त वाटते. पण विद्यार्थ्यांचे- म्हणजे संघचालकांचे म्हणणे असे की, ह्या संघात प्रत्येक विद्यार्थ्यांने आले पाहिजे, इतकेच नव्हे तर संघाची वार्षिक फी कॉलेजे व युनिवर्सिट्यांनी मुलांकडून शिक्षणाची फी गोळा करताना सक्तीने गोळा करून संघाच्या हवाली केली पाहिजे! अशा तज्जेने हजारो रुपये फी गोळा होते व ती सेक्रेटरी व त्यांचे सूत्रचालक राजकीय पक्ष यांच्या ताब्यात जाऊन गुंडगिरी राजरोसपणे चालते. उत्तरेकडच्या बन्याच विद्यापीठांतून हे संघ अस्तित्वात आहेत व ते इतके बलवान आहेत की, कित्येक विद्यार्थ्यांना ह्या गोष्टीचा वीट आला असूनही मोठ्याने बोलण्याची सोय नाही. कारण लागलीच मारपीट होते. शिस्त, शिक्षण व परीक्षा- कशाच्याच बाबतीत नियंत्रण राहत नाही. मुले अभ्यास करीत नाहीत. चार उनाड मुलांना प्रश्नपत्रिका जड गेल्या की, भर मंडपातच मारामारी व आरडाओरडा सुरु होतो. मुलाला नापास केल्यावरून शिक्षकाला चोप व प्रसंगी शिक्षकाचा खूनही झाला आहे. अशी परिस्थिती सर्वस्वी येथे आली नाही. पण गेल्या वर्षी काही

विद्यार्थ्यांनी पुण्याच्या रस्त्यात एका वयस्कर प्रोफेसरांना मारले तरी विद्यापीठाने त्याची काहीच दखल घेतली नाही. ह्यावरून लवकरच उत्तरेकडील परिस्थिती इकडे येईल अशी भीती वाटते.

विद्यार्थ्यांची व पालकांची बेपर्वाई

मुलांना शिक्षण उत्तम मिळावे, मुलांनी परिश्रमपूर्वक शिकावे व ते काय शिकले ह्याची नीट चाचणी व्हावी अशी इच्छा असेल तर शिक्षणाबद्दल व शिक्षकांबद्दल समाजाची भावना आदराची व प्रेमाची पाहिजे, इतकेच नव्हे तर शिक्षकांशी सहकार्य झाले पाहिजे. चांगली परीक्षा म्हणजे कठीण परीक्षा व जितकी जास्त मुले नापास तितका शिक्षणाचा दर्जा उच्च हे समीकरण आम्हा शिक्षकांना कबूल नाही. पण विद्यार्थ्यांच्या व पालकांच्या म्हणजे पर्यायाने समाजाच्या बेपर्वाईने तसे होते खरे.

पुण्यातील फर्ग्युसन कॉलेजातील इंटर सायन्सचा वर्ग उदाहरणादाखल घेऊ. त्या वर्गात एकंदर चारशे साडेचारशे विद्यार्थी असतात. त्या विद्यार्थ्यांना वर्षभर वर्गात हजेरी द्यावयाची असते, प्रयोग करावयाचे असतात, निबंध लिहावयाचे असतात व तिमाही, सहामाही व नऊमाहीची परीक्षा झाली की वार्षिकला बसावयाचे फॉर्म दिले जातात. फॉर्म देताना हजेरी, प्रयोग, निबंधलेखन किती प्रमाणात आहे हे पाहून, त्या शिवाय झालेल्या तीन परीक्षांत मिळून एकेका विषयात निदान एकदा तरी पास झाले पाहिजे असा नियम आहे. हा नियम मोठा कठीण आहे, असे कोणीही म्हणणार नाही. जी मुले तिमाही व सहामाहीत नापास होतात त्यांच्या पालकांना मुलाचे मार्क पाठवून, ‘तो अभ्यास करीत नाही, त्याला समज द्यावी’ अशी विनंती करण्यात येते. फॉर्म मिळण्यासाठी काय नियम आहे हे विद्यार्थ्यांना वर्षांभी व अधूनमधून सांगण्यात येते. १४९ सर्व चारशेपन्नासपैकी २५८ सर्व परीक्षांत सर्व विषयांत पास होते. १४९ सर्व परीक्षा मिळून एकएका विषयांत एकएकदा किवा दोनदोनदा पास असे होते व ४३ असे निघाले की, ते कुठच्याही विषयात पास नाहीत. लक्षात ठेवण्यासारखी गोष्ट अशी की, ह्या ४३ त एकही मुलगी नाही. वर्गात मुलींची संख्या ४० वर आहे. ह्या ४३ तूनही ज्यांनी निबंध लिहिले होते,

ज्यांना शेकडा २५ वर तरी मार्क मिळाले आहेत असे काढून, शेवटी १७ असे राहिले की, त्यांनी मुळीच अभ्यास केला नसल्यामुळे त्यांना फॉर्म मिळाला नाही. मुलगा तिमाही-सहामाहीत नापास झाला असे कळवूनही ज्यांनी दखल घेतली नाही असे बरेच पालक मुख्याध्यापकास भेटावयास येऊन ‘उरलेल्या दोन महिन्यांत मुलगा अभ्यास करील, फॉर्म द्या’ म्हणून विनंती करून गेले. पुरेसा पैसा नसल्यामुळे लोकाश्रयावर चालणाऱ्या संस्थांच्या चालकांना हे दिवस किती मनस्तापाचे गेले असतील त्याची कल्पना इतरांना येणे कठीण!

इंटर सायन्सचा रिझल्ट, पाठवलेल्या मुलांच्या शेकडा ६५ टक्क्यांच्या जरा वर फर्ग्युसनमध्ये साधारणपणे लागतो तसाच यंदाही लागेल, असे धरून चालले तर असे दिसून येईल की, $450 - 17 = 433$ पैकी २८६ विद्यार्थी पास होतील; त्यांतील २५८ सर्वच्या सर्व (आजारी पडले नसल्यास) व इतर २८ ते ३० असणार. आणखी दहाची भर घातली तरी मूळच्या ४५० तले १५४ खाली राहणार. ह्याची जबाबदारी शिक्षक, पालक, विद्यार्थी व परीक्षापद्धती ह्या चारांवर आहे असे धरून चालले, तर शिक्षक अभ्यासक्रम संपवतो का, मुलांच्या वह्या तपासतो का व प्रयोग नीट होतात का- ह्या प्रश्नांचे उत्तर वर दिलेल्या पद्धतीत थोडेबहुत मिळते. विद्यार्थ्यांकदून योग्य प्रमाणात अभ्यास करून घेण्याची काळजी घेतात असे म्हणण्यास हरकत नाही. शेकडा ३३ टके ह्या सर्व पद्धतीचा फायदा घेतात. उरलेले तितकासा घेत नाहीत व शेकडा १० टके मुळीच घेत नाहीत. फॉर्म दिला नाही तर पालक विनंती करावयास येतात. विद्यार्थी दहादा खेपा घालतात. वर्ष फुकट गेले म्हणून त्यांना वाईट वाटते. पण आपल्या कर्तव्यात कसूर झाली असे विद्यार्थी व पालक दोघांनाही वाटत नाही. ‘आम्ही फी देतो, नापास झालो तर आमचे पैसे जातील, तुमचे काय घेचते?’ अशी त्यांची विचारसरणी असते. ‘तुमचा मुलगा तासाला येत नाही. जरा त्याला काही सांगा’ अशी विनंती काही पालकांना केली तर त्यांनी मुलाचे नाव एका कॉलेजातून काढून दुसरीकडे घातले, असेही प्रकार घडलेले आहेत.

कष्टाशिवाय फळाची अपेक्षा!

कर्मविपाक व कर्मफळाची कल्पना हा हिंदु संस्कृतीचा गाभा म्हटला तरी चालेल. पण आज सरसकट सर्वानाच त्याचा विसर पडलेला आहे. कर्माप्रिमाणे फळ ही साधी गोष्ट समजेनाशी झाली आहे. कष्ट न करता पैसे कसे मिळतील, शक्य तितके कमी काम करून बढती कशी मिळेल, अभ्यास न करता पास कसे होऊ- ह्याच विवंचनेत जो तो असतो. बरे, अभ्यास केला नाही, कॉपी केली, तर नापास होणे, किंवा त्याच वर्गात राहणे ही शिक्षा भोगावयाची मनाची तयारी नसते. ‘मी अभ्यास केला होता, पण आकसाने मला नापास केले, किंवा यंदा पेपरच जड होते.’ अशी भाषा मग सुरू होते. कॉपी केलेले विद्यार्थी दरवर्षी येतात. ‘यंदा चुकले, आम्हांला पास करा, पुन्हा असे वर्तन करणार नाही,’ असे सर्वांचे म्हणणे असते. कॉपी करणाराचे खरोखर दोन अपराध असतात. एक अभ्यास न केल्याचा व दुसरा चोरी केल्याचा. पण त्याला वाटते, जरी अपराध केला तरी लोटांगण घातले की शिक्षा मिळू नये. विद्यार्थीदशेत खरोखरच कामाचा वेळ थोडा असतो. बराच वेळ सुट्टीचा व खेळण्याचा असतो. कामाच्या वेळी मन लावून, झटून अभ्यास करणे हे कर्तव्य आहे असतो. बहुसंख्य मुलांना वाटत नाही. पास व्हावयाची इच्छा प्रत्येकाला असते, पण ते साध्य होण्यास कष्ट हेच एक साधन आहे हे कळत नाही. परीक्षेला दोन महिने राहिले की, दिवे जाळण्यास सुरुवात होते. लायब्ररीतल्या बुकांवर सर्वांची धाड पडते. मग पाळ्या सुरू होतात व कोणाचेच वाचन नीट मननपूर्वक होत नाही. वर्गात जसजसा अभ्यास होतो, तसतसे वाचन व टाचणे करीत गेल्यास शरीराला व मनाला अभ्यासाची व व्यवस्थितपणाची सवय लागेल व ह्याच सवयी पुढच्या आयुष्यात स्वतःच्या व राष्ट्राच्या उन्नतीला उपयोगी ठरतील.

परीक्षापद्धतीचा दोष म्हणावा तर ह्या एका उदाहरणावरून निदान एवढे तरी सिद्ध होते की, विद्यार्थ्यांची अभ्यासाची चाचणी ह्या दृष्टीनेच नुसता विचार केला तर परीक्षेचा निकाल जवळजवळ आधीच ठरल्यासारखा दिसतो. म्हणजे चाचणी बहुतेक बाबतीत योग्य होते असे म्हणण्यास हरकत नाही. प्रथम श्रेणीचा विद्यार्थी क्वचित द्वितीय श्रेणीत येईल; अभ्यास न केलेला एखादा विद्यार्थी दोन महिने रात्रीचे दिवस करून

कदाचित कसाबसा पास होईल! पण साधारणपणे परीक्षेचा निकाल वर्षाच्या कामाच्या अनुरूप असतो असे दिसते. म्हणजे सध्याच्या परीक्षापद्धतीने विद्यार्थ्यांवर अन्याय होतो हे म्हणणे बरोबर नाही. त्यांतील दोष दुसरे आहेत. परीक्षा कशा असाव्यात ह्याबद्दल विद्यार्थी, पालक व शिक्षक ह्यांची प्रत्येकाची कल्पना निरनिराळी असते. विद्यार्थ्याला वाटते की, अभ्यासाची पुस्तके शक्य तितकी कमी असावीत, व त्यांतलाही जो कमीत कमी भाग वाचून पास होणे शक्य आहे तो शिक्षकांनी दाखवून घावा. पालकाने बहुधा विचार केलेलाच नसतो. एकदा मुलगा-मुलगी पास होऊ दे, म्हणजे झाले असे त्याला वाटते. आम्हांला म्हणजे शिक्षकांना वाटते, शिकविलेल्या विषयाचे जास्तीत जास्त ग्रहण केले अशी खात्री पटावी.

सध्याच्या परीक्षा बहुधा वर्षाच्या किंवा दोन वर्षाच्या शेवटी असतात. व त्या वेळी सर्व विषयांची एकदम परीक्षा होते. परीक्षेचे पासाचे मार्क साधारणपणे शेकडा ३३ असतात. दुसऱ्या शब्दांत सांगावयाचे म्हणजे शिकवल्यापैकी २/३ कळले नाही तरी मुलगा पास होतो. हे योग्य वाटत नाही.

सध्याच्या परीक्षापद्धतीतील दोष

सध्याच्या परीक्षापद्धतीचा दोष म्हणजे तीवरून नीट चाचणी होत नाही, हा मुख्यत्वे नसून तीमुळे मुलांना अभ्यासाची सवय लागत नाही व सर्व विषय एका वेळी तयार ठेवण्याचा ताण पडतो असे दोन आहेत. हे दोन्ही दोष परस्परसापेक्ष व परस्परपूरक आहेत. मुख्य परीक्षा वर्षाशेवटी किंवा दोन वर्षाशेवटी आहे, ह्या भावनेने विद्यार्थी प्रथम अभ्यास करीत नाही. अगदी गळ्याशी आले म्हणजे दुसऱ्याने चावून मऊ करून दिलेले अन्न खावे त्याप्रमाणे नोटस, प्रश्न व त्यांची उत्तरे एवढेच बघून कसाबसा पास होतो. सारखा थोडाथोडा पण अखंड अभ्यास, वाचन, मनन व लेखन ह्याची सवय लागत नाही. शिकलेले विषय उत्तम व उपयोगी असूनही त्यांची गोडी लागत नाही. जिथे नोटस्‌वरच भागवून नेतात तेथे पाठ्यपुस्तकांचे वाचन होत नाही हे सांगणे नलगे. मग बाहेरच्या आनुषंगिक वाचनाबद्दल तर विचारावयास नकोच.

वर्षाच्या शेवटी शिकवलेल्या सर्व विषयांची आमूलाग्र परीक्षा घ्यावयाची म्हणजे एका वेळी हजार-दीडहजार पानांतील निरनिराळ्या विषयांवरील विवेचन ध्यानात ठेवावे लागते. विषयाची सर्वसाधारण कल्पना असूनही एखादाच प्रश्न अगदी तंतोतंत न आला तर बरेच मार्क जातात. त्याऐवजी अधूनमधून निबंधलेखन व तिमाही, सहामाही अशा परीक्षा घेतल्या तर शिकणे व परीक्षा घेणे ह्या दोन्ही क्रिया बरोबरीने चालू राहतील. वार्षिकला बसणारा विद्यार्थी सर्व विषयांत सर्व परीक्षांत पास असला पाहिजे; म्हणजे वार्षिकला फक्त शेवटच्या तिमाहीत झालेल्या भागावर बहुसंख्य प्रश्न व एखाददोन पूर्वीच्या उजळणीचे प्रश्न असा पेपर काढता येईल.

असे करण्याने प्रत्येक वेळचा पेपर दोनतीन प्रश्नांचाच राहील, विषय मोजका राहील व वर्षाशेवटी ३३ टक्के ज्ञानावर पास न होता विद्यार्थी ५५ ते ८० टक्के ज्ञानावर पास होईल. शिवाय वारंवार परीक्षा व निबंधलेखनामुळे विद्यार्थ्यांना पहिल्यापासून अभ्यास करावा लागेल व अध्यापकाला पहिल्यापासून नीट व नियमित शिकवून दर तिमाहीला नेमलेला विषय संपवावा लागेल.

असल्या परीक्षेला दोन गोष्टी अवघड आहेत. विद्यार्थी नापास झाला म्हणजे त्याला खालच्या विभागात राहावे लागेल. वरच्या विभागात परत मोजक्या भागाची परीक्षा असल्यामुळे नापास विद्यार्थ्याला वर ढकलून चालणार नाही. दुसरे, अशा नापास विद्यार्थ्यांच्या शिकवणीची व्यवस्था करावी लागेल.

काही वर्षांत परीक्षा न घेता वर्षाच्या परीक्षा, हजेरी व निबंधलेखन ह्यांच्यावर विद्यार्थ्यांना वर चढवण्यास हरकत नसावी. उदाहरणार्थ, कॉलेजातले पहिले वर्ष व बी.ए.चे पहिले वर्ष. मात्र असे करताना शिकवणी नीट होते की नाही, हजेरी व निबंधलेखन ह्यांत कसूर झाली नाही ना व सर्व परीक्षांचा निकाल योग्य लागला नाही, ह्यांकडे लक्ष पुरविले पाहिजे.

शिक्षण व परीक्षा हे दोन नसून एकाच कार्याचे विभाग आहेत हे समजले तर मुलांच्या परीक्षा घेणारे व निबंधलेखन करणारे व शिक्षक एकच असावेत याबद्दल दुमत होऊ नये. विद्यार्थी कॉलेजात आला की, हजेरीपटावर एक नाव व नंबर ह्यापलीकडे शिक्षकाला त्याची ओळख नसते. पण त्याचे तोंड

वर्गात दिसले, त्याचे निबंध तपासले, त्याची परीक्षा घेतली म्हणजे तो एक अभ्यासी किंवा उनाड, हुशार किंवा मध्यम किंवा कमी डोक्याच्या- हे शिक्षकाला कळत जाते. त्याची संगत काय, तो वर्तनाने व शीलाने कसा आहे वगैरे कळत जाते. निरनिराळ्या शिक्षकांच्या एकत्र येण्याने व अनुभवाने मुलांचे व्यक्तिमत्त्व काय असावे ह्याचा कयास शिक्षकांना येऊ लागतो व शिक्षक व मुख्याध्यापक ह्यांच्याशी विद्यार्थीही काहीशा आदराने, धाकाने, हक्काने व प्रेमानेही वागू लागतो. पुण्यातील सध्याच्या केंद्रीकरणाच्या विचित्र पद्धतीमुळे बी.ए.च्या वर्गात हे सर्व नाहीसे झाले आहे. हजेरी इतकी जुजबी असते की, दोन महिने हॉस्पिटलमध्ये पडलेल्या एका विद्यार्थ्याची पूर्ण हजेरी लागलेली आहे. निबंधलेखनाच्या पद्धतीचा फायदा नीटसा मिळतच नाही. कारण मुलांना आपल्या कॉलेजच्या वाचनालयात बसण्यास वेळच मिळत नाही. वर्गातील निम्मी मुले प्रोफेसरांनी आधी कधीही न पाहिलेली असतात. कॉलेजच्या कामावर म्हणजे पर्यायाने शिक्षकांच्या कामावर नियंत्रण असावे म्हणावे, तर कोण शिकवतो व कोण नाही त्याची बातमीही विद्यापीठाला लागत नाही. अशा परिस्थितीत मुलांच्या तिमाही अगर सहामाही परीक्षा नीटपणे घेऊन त्यांच्या अभ्यासाची प्रगती जोखणे कठीण आहे.

परीक्षापद्धती अमकीच असावी असे नाही. पण शिक्षण व चाचणी बरोबर चालू राहावी म्हणजे विद्यार्थ्यांना वर्षशेवटी भार पडत नाही व वर्षभर अभ्यास करावा लागतो. अशासाठी फक्त परीक्षांचीच पद्धत बदलून चालणार नाही तर कॉलेजातील शिक्षणपद्धती, कॉलेजे व विद्यापीठ ह्यांचे परस्परसंबंध, नेमलेले विषय व त्यांच्या स्पष्ट मर्यादा आखलेला शिक्षणक्रम व परीक्षा अशा सर्वांचा एका वेळी विचार झाला पाहिजे.

असा विचार नीट होऊन फलनिष्पत्ती व्हावयाची तर तो खेळीमेळीच्या, देवघेवीच्या व सहकार्याच्या भावनेने झाला पाहिजे. एका बाजूने अधिकारी व एका बाजूने नोकर ह्या भूमिकेतून संघर्ष व कडवटपणा मात्र येईल व परीक्षा सुधारणेच्या नावाखाली एखादे नवेच भूत विद्यार्थ्यांच्या व शिक्षकांच्या मानगुटीस बसावयाचे- ह्याची काळजी घेतली पाहिजे.

१४. आकांक्षा

फेब्रुवारीचा शेवटचा आठवडा ते मार्च संपेपर्यंत आणि मग एप्रिलचा शेवटचा आठवडा हे दिवस आले की मी अगदी बेचैन होते. सुदैवाने पुण्याच्या बाहेर दौऱ्यावर असले तर माझ्या मनाच्या यातना वाचतात, पण त्याला काही पळून जाता येत नाही. दरवर्षी त्याच दिवसांत त्याच कहाण्या, तेच अशू, तोच उद्घेग, तेच वैफल्याचे प्रदर्शन!- मन पिचून गेले तर नवल नाही. मी कंटाळलो, माझे परिश्रम व्यर्थ गेले, असे त्याला सारखे बोचत राहते. एका शिक्षकाच्या मनात असे विचार येतात ते काही विषय वाईट शिकवला म्हणून नव्हे, कामचुकारपणा केला म्हणून नव्हे, तर त्याहीपलीकडे जाऊन आयुष्यातील काही मूळ्ये उराशी बाळगून ती मूळ्ये इतरांच्या जीवनात उतरविण्याचा केलेला खटाटोप व्यर्थ जातो म्हणून.

फेब्रुवारीत चाचणी परीक्षेचा निकाल लागतो व त्यात पास होणाऱ्या म्हणजे सर्व विषयांत पास आणि फक्त एका विषयात नापास होणाऱ्या विद्यार्थ्यांना विद्यालयीन परीक्षेस बसण्याची परवानगी मिळते. हा निकाल लागल्यापासून घरी वर्दळ सुरु होते. त्यांत नापास विद्यार्थी, त्यांचे आईवडील व इतर मित्रमंडळी सर्व असतात. सर्वांचे म्हणणे एकच- मूळ नापास झाले असले तरी कृपा करा व परीक्षेस बसण्याची परवानगी द्या.

पास-नापासांची सीमारेषा

पास म्हणजे काय ह्याचा जरा विचार करू या. शेकडा तेहतीस टक्के मार्क मिळाले की एका विषयात पास-- म्हणजे विषय बहुतांश (सदुसष्ठ टक्के) माहीत नसला तरी पास! एखाद्या चांभाराने वहाण सदुसष्ठ टक्के बिघडवली तर तुम्ही ती घ्याल का? एखाद्या आचाऱ्याने शंभरात फक्त तेहतीस जिलब्या चांगल्या केल्या तर तुम्ही त्याला पैसे द्याल का? शेतकऱ्यांनी कामचुकारपणा करून फक्त एकत्रीयांशच शेते पिकविली तर ते व त्यांच्याबोबर सर्व भारतही नष्ट व्हावयास वेळ लागणार नाही. शेतकरी, चांभार, हमाल, कोष्टी वगैरे निरक्षर गरीब शंभर टक्के काम करून समाजाला पोसतात, अंगभर वस्त्र लेववितात आणि विद्यार्थ्यांना मात्र समाजाला मोबदला म्हणून तेहतीस टक्के मेहनतसुद्धा करवत नाही का?

हे तेहतीस टक्के सुद्धा वास्तविक तेहतीसपेक्षा कमी असतात. पाच प्रश्न घातले ते सर्वच्या सर्व सोडवले व त्यांतून तेहतीस टक्के मार्क मिळाले असे कधीच नसते. विद्यार्थ्यांनी जितके प्रश्न सोडवायचे असतात त्यांच्यापेक्षा चाळीस टक्के प्रश्न जास्त काढावे लागतात. पुष्कळदा काढलेल्या प्रश्नांच्या निम्मेच प्रश्न सोडवले तरी काम भागते. सबंध वर्षभर शिकवलेला विषय दहा प्रश्नांत कसा आटोपता येईल? त्यांतूनही त्या दहा प्रश्नांतील कोणतेही पाच सोडवायचे म्हणजे तर कित्येक विभाग सर्वस्वी सोडून देता येतात. जे पाच प्रश्न सोडवले त्यांतील तेहतीस टक्के म्हणजे त्या विषयाचे ज्ञान झाले- नव्हे तो विषय थोडा कळला असे म्हणता येईल का?

विषयाच्या ज्ञानाची ही तयारी विद्यार्थ्यांना पुरे वाटते, पण त्यांना कामाला लावणाऱ्यांना ती अगदीच तोकडी वाटते. नॅशनल केमिकल लॅबोरेटरीमध्ये विद्यार्थी निरनिराळ्या जागांसाठी अर्ज करतात. सर्व बी.एस्सी. पास; पण मुलाखतीमध्ये रसायनशास्त्राबद्दल विचारलेल्या प्रश्नांची समाधानकारक उत्तरे देता येत नाहीत. दोनचार कारखानदारांनी बी.एस्सी. मुले ज्ञानात किती तोकडी असतात ते मुद्दाम घरी येऊन उदाहरणे देऊन सांगितले व “काय हो, हे सुद्धा का तुम्ही शिकवीत नाही?” म्हणून खोट्या साळसूदपणे विचारले. त्यांना काय उत्तर देणार?

याची चौकशी केले होती का?

भेटायला येणाऱ्यांत गरीब-श्रीमंत सर्व असतात. गरिबांचे बाप पुष्कळदा हताश होऊन ढसाढसा रडतात. ‘तुमच्या मुलाचे भवितव्य केवळ एका परीक्षेवर ठरविलेले नाही. पाहा; तो तिमाहीत नापास आहे, सहामाहीत नापास आहे व आता चाचणी परीक्षेत नापास आहे. तुम्हांला मुलगा नापास झाला म्हणून कार्ड पाठविले होते. मुलगा वेळच्या वेळी कॉलेजात जातो का, लेक्वर ऐकतो का, अभ्यास करतो का, ह्याची कधी चौकशी केली होतीत का?’ सर्वांचे उत्तर नकारार्थी असते. अशांची समजूत काढणार कशी? काहीही सांगा, उत्तर एकच- ‘आता तो अभ्यास करील. त्याचे वर्ष बुडवू नका.’ वर्षाच्या पहिल्या दिवशी मुलांना सांगण्यात येते, ‘बाबांनो, रोजी रुपया ह्याप्रमाणे तुम्ही शिक्षणाची फी देता. हा शिक्षकवर्ग, हे वाचनालय, ह्या प्रयोगशाळा ह्यांचा भरपूर उपयोग करा. अशी संधी तुमच्या हजारो देशांधवांना मिळालेली नाही. तुम्हांला परत मिळणार नाही. खेळ खेळा, वादविवाद सभा गाजवा, नाटक-सिनेमे पाहा, कॅफेत गप्पा छाटा, पण सर्व अभ्यास झाल्यावर.’ मुलांना वाटतं ही चर्पटपंजरी संपणार कधी?

टर्म भरायचे नियम, निबंध लिहावयाचे नियम, आठवड्यांतून काही दिवस व्यायाम करण्याचे नियम असे निरनिराळे नियम पहिल्या वर्षापासून अगदी एम.ए.पर्यंत असतात. ते न पाळणारे थोडथोडेच विद्यार्थी असते तर इतके वाईट वाटण्याचे कारण नाही. पण त्यांतले बरेचसे नियम मोडूनही टर्म मिळावी अशी बन्याच विद्यार्थ्यांची इच्छा असते. कोणी सहामाहीत नापास (शेकडा पाच-सहा मार्क मिळवून) तरी होतात, किंवा कोराच पेपर देतात, कोणी निबंध पुरेसे लिहीत नाहीत. अशांची संख्या अगदी वरच्या परीक्षांना काय असते ह्याची ठोकळ कल्पना पुढील कोष्टकावरून येईल.

विद्यार्थ्यपैकी शेकडा ७५ पास केले. त्यांतील जवळजवळ ५० टक्के नीट सर्व विषयांत पास झालेले होते व २५ टक्के निरनिराळ्या विषयांत नापास झालेले पण वर्षाचा अभ्यास व तिमाही वगैरे परीक्षांचे मार्क वगैरे बघून वर चढवलेले होते. उरलेले २५ टक्के जे नापास झाले ते एक तर दोन-तीन विषयांत तरी नापास झालेले किंवा एका विषयात अतिशय मार्कानी गेलेले व इतर विषयांत पण जेमतेम मार्क मिळालेले असे होते. ह्या कॉलेजचा इंटर आर्ट्सचा व इंटर सायन्सचा रिझल्ट गेल्या वर्षी अनुक्रमे ६० व ७५ टक्के लागला होता व तसाच पुढे लागेल असे धरले म्हणजे पहिल्या वर्षी पास म्हणून वर घेतलेल्या विद्यार्थ्यपैकी जे विद्यार्थी नापास होऊन वर गेले होते तेच बहुतांशी एक वर्ष कॉलेजची फी भरून, परीक्षेची फी भरून, नापास होणार हे स्पष्टच दिसते. वर्ष फुकट गेले ही हळहळ आता वाटते व म्हणून वर घालण्याची जी धडपड, ती कशी व्यर्थ जाते हे ह्यावरून दिसून येईल. त्यापेक्षा कच्च्या विषयाची शिकवणी घेऊन तो समजून घेऊन एका वर्षाने बसले तर चांगले; वर येण्याची शक्यता असते. अभ्यास समजल्यामुळे इंटरच्या वर्षातीही नीट पास होऊन डॉक्टरीकडे किंवा इंजिनिअरिंगकडे जाण्यास लागणारी श्रेणी मिळण्याचीही शक्यता वाढते.

पण टर्म भरावयाचे निरनिराळे नियम मोडूनही टर्म कशी भरता येईल यातच बन्याच जणांची बुद्धी खर्च होते. सर्व उपाय थकले म्हणजे आजारीपणाचे सर्टिफिकेट देणारे डॉक्टर भेटतात. अशा तन्हेचे सर्टिफिकेट मागण्यात आपण काही गैर करतो असे वाटतच नाही व सर्टिफिकेट देणाऱ्या डॉक्टरनाही काही वाटत नाही. काही मुलांनी तर डॉक्टरांची खोटी सही करून पत्रके तयार केलेली आहेत.

श्रीमंत आईबापांना तर असल्या क्षुल्क कारणांसाठी मुलाला अडकवून ठेवल्याचे आश्र्वय वाटते. ‘अहो, तिमाही, सहामाहीचं काय सांगता! त्यांत नापास झाला तर त्याचे काय? मूल आहे, उनाडणारच. आता पाहा तो अभ्यास करील व नक्की पास होईल’ असे कित्येक पालकांनी हसत सांगितले.

अपराधी आम्हीच?

‘वर्ष बुडवणे, अडवून ठेवणे, निराश करणे,’ ही वाक्ये ऐकून आपण

टर्मबाबतचे नियम किती विद्यार्थी पाळतात?

वर्ग	विद्यार्थ्यांची संख्या	अटी पाळून टर्म मिळवलेले	अटी न पाळलेले	पैकी ज्यांना मेहेरबानीने टर्म मिळाले	टर्म न मिळालेले
ज्यु.बी.ए.	४२६	२०८	२१८(५१%)	१९८	२०
ज्यु.एम.ए.	११३	४६	६७(५९.५)	३७	३०
ज्यु.बी.एस्सी.	३८७	१५२	२३५(६१%)	१७२	६३
ज्यु.एम.एस्सी.	१७	१०	७(४१%)	७	-

एका ज्युनिअर एम.एस्सी. वर्षाखिरीज अटी न पाळणाऱ्यांची संख्या निम्न्यापेक्षा कितीतरी जास्त आहे. विद्यार्थ्यांना लेक्चरे ऐकण्यास सोपे जावे म्हणून एम.ए.ची सर्व लेक्चरे सकाळी ठेवली आहेत. एम.ए.ची फी दोन वर्षे मिळून रुपये ४०० व एम.एस्सी.ची रु. ६००. एवढे पैसे भरून युनिवर्सिटीच्या सर्वोच्च परीक्षांना बसणाऱ्या विद्यार्थ्यांची ही अनास्था भयानक नाही का? इतक्या विद्यार्थ्यांना खाली ठेवायचे कसे म्हणून त्यांतील बन्याच जणांना टर्म दिली आहे. हेच उनाड विद्यार्थी वर्षाच्या शेवटी रात्रीचे दिवस करून अभ्यास करून परीक्षा देतात व इतके गचाळ पेपर लिहिलेले विद्यार्थी पास कसे करावे हा प्रश्न पडतो. त्याचबरोबर इतक्यांना नापास तरी कसे करायचे हा प्रश्न येतो. मग ते पास होतात व दुर्दैवाने शिक्षक म्हणून शाळा कॉलेजांत शिकवावयास येतात.

वर्ष फुकट गेल्यावर-

युनिवर्सिटीच्या परीक्षांना बसून नापास झाला म्हणजे विद्यार्थी व पालक ह्यांना काही करता येत नाही. पण पहिल्या वर्षाची परीक्षा म्हणजे घरची. त्यात आधी परीक्षा घेऊ नये व घेतलीच तर नापास करू नये अशी बन्याच जणांची अपेक्षा असते.

खरोखरच पास होऊ नयेत असे कितीतरी विद्यार्थी पास केले जातात. यंदा एका कॉलेजात पहिल्या वर्षाच्या परीक्षेला बसलेल्या

बुद्धून जातात. माझा मुलगा उनाडला, त्याने अभ्यास केला नाही म्हणून तो नापास झाला, हे सत्य त्यांना कधीही दिसत नाही. मुलगा सर्व परीक्षांत जेमतेम तिसऱ्या वर्गात पास झाला आहे, त्याची बुद्धी बेताचीच आहे, हे त्यांना कधीही उमजत नाही. मुलगा खोटे बोलून फसवीत आहे हे प्रमाणे देऊन सिद्ध केले तरी ते कधीही पटत नाही.

‘मुलगा हुशार आहे पण-’

मुलगा हुशार आहे हे पालुपद काहींचे असते. चारही परीक्षांत मूल नापास आहे असे दाखविले तर म्हणतात, तिमाही-सहामाहीत नसेल अभ्यास केला, पण आता करील व पास होईल. मुलगा प्रॅक्टिकलला आला नाही, तास चुकवतो, असे पत्र घातले तरीही तिकडे लक्ष देत नाहीत. मुलगा नेमाने जात असे; चुकून हजेरीबुकात नाव राहिले असेल असेही एका पित्याने सांगितले! मुलगा वर्गात गैरहजर राहतो असे एका पालकांना कळवले तर त्यांनी मुलाचे नाव त्या कॉलेजातून काढून त्याला दुसरीकडे घातले. मुलगा नापास झाला हे कळल्याबरोबर येऊन प्रिन्सिपॉलना भेटून कच्चा विषय नीट करून घेण्यास काय उपाय योजावे ह्याची चर्चा करून त्याप्रमाणे करणारेही एकदोन लोक भेटले. पण अशी आईबापे अपवादात्मकच. काही मुले परीक्षेच्या रिझल्टचे कार्ड कधी येणार ते हेरून ते आईबापांच्या हातीच न लागू देण्याची चलाखी दाखवतात. सर्वात वाईट वाटते ते हे की, अशा तन्हेच्या मुलाखती घेण्यासाठी आईबापांना पुढे करून मुले बहुधा मागेच राहतात.

काही मुले इतकी आत्मकेंद्रित असतात की, त्यांचा सदसदविवेक जागा करणे मोठे कठीण होऊन बसते. एका मुलाने परीक्षेत कॉपी केली होती, म्हणून त्याला एक वर्ष परीक्षेला बसून देण्याची शिक्षा झाली होती. एक दिवस घरी पत्र आले की, “हे पत्र तुम्ही वाचीत असाल त्या वेळी मी मेलेला असेन. झालेल्या प्रकारामुळे मी आत्महत्या करण्याचे योजले आहे.” पत्र वाचून हृदयात विलक्षण कालवाकालव झाली. बिचारा आईबापांपासून दूर. काय भलतेच करून बसला, अशी हुरहूर वाटली. पत्रावर सुदैवाने पत्ता होता. त्याचे बिन्हाड शोधून काढले. सुदैवाने त्या मुलाने आत्महत्या केली नव्हती. त्याला बोलावून घेतले व झाल्या

दुष्ट व अपराधी आहोत असे वाढू लागते. फॉर्म दिलेल्या मुलांत नक्की पास कोण होतील व नक्की नापास कोण होतील त्याचा अंदाज (तिमाही, सहामाही व नऊमाही परीक्षांच्या निकालावरून) बांधून त्याच्या याद्या केल्या व दोन वर्षे हा अंदाज कितपत बरोबर येतो ते पाहिले; तर असे दिसून आले की, जवळजवळ शंभर टक्के अंदाज बरोबर आला. फॉर्म ज्यांना मिळत नाही ती तर सर्वस्वी नालायक असतात. त्यांना फॉर्म न देणे म्हणजे त्यांच्या आईबापांचे परीक्षेच्या फीचे पैसे वाचवणे होते.

काही मुले वर्षभर किंवा वर्षाचा बराचसा भाग खरोखरच कशा ना कशा तरी आजाराने ग्रासलेली असतात. ती कुठच्याच परीक्षांना सबंध बसलेली नसतात. लेक्चरचे व प्रॅक्टिकलचे त्यांचे बरेचसे तास बुडालेले असतात. त्यांचे व त्यांच्या आईबापांचे म्हणणे असे की, उरलेल्या वेळात ती रात्रीचा दिवस करून अभ्यास करतील व पास होतील. कॉलेजच्या पहिल्या वर्षाच्या परीक्षेत ती नापास झाली तर आजारी म्हणून त्यांना पास करून घ्यावे असा आग्रह होतो. आजारीपण ही काही अंशी आपत्ती असते; त्यामुळे कर्तव्य करता आले नाही तर सहानुभूती वाटेल, पण कर्तव्य पार पाडल्याचे सर्टिफिकेट कसे देता येणार? शिवाय बन्याच वेळा हे आजारीपण हलगर्जीपणामुळे किंवा निव्वळ मानसिक कारणामुळे येते असा अनुभव बन्याच विद्यार्थ्यांबाबत आलेला आहे. ह्या विद्यार्थ्यांचा अभ्यास झालेला नसतो व ते परीक्षेच्या आधी काही दिवस किंवा नेमके त्या दिवशी आजारी पडतात. त्यांना फणफणून ताप येतो. आजार खराखुरा असतो, पण त्याचे कारण मात्र रोगजंतू किंवा डास नसून त्याचे अपराधी मन असते. आपण कर्तव्य केले नाही ह्या अपराधाच्या जाणीवेतून निसटून जाण्यासाठी ते शरीराला रोगी बनवते व शरीराकडे बोट दाखवून म्हणते, ‘काय करावे हो, आयत्या वेळी आजारी पडलो!’ (मानसशास्त्रष्ट्या अतिशय मननीय असतात.)

मुले व आईबाप ह्यांचे परस्पर संबंधही त्या प्रकरणाचा गुंता वाढवतात. स्वतःचे पोट मारून, जीवापलीकडे कष्ट करून आईबाप मुलांचे शिक्षण करतात. मुलांबद्दलचे त्यांचे प्रेम त्यांना खरोखर वेडे करून टाकते. तारतम्य, सदसदविवेक, व्यवहार सर्व काही ह्या प्रेमाच्या प्रवाहात

प्रकाराची त्याच्याजवळ चर्चा केली. झाली गोष्ट वाईट झाली, आपल्या हातून होऊ नये ते झाले, ह्याची जाणीव त्याला झालेली दिसली नाही. त्याच्या मते त्याचे वर्ष फुकट गेले ते त्याला परत मिळावे. सर्वच विषय अतिशय कच्चे होते- तो पास होणे शक्यच नव्हते. तेव्हा पुढे नीट अभ्यास करा- पोटासाठी काही व्यवस्था हवी असल्यास आपण बघू. ज्या आईबापांनी तुम्हांला इतके वाढवले त्यांच्या श्रमांचा मोबदला आत्मघात हाच का? जगात पहिले अपयश आले की अशी कच खाऊन कसे चालेल? आपल्या हातून वाईट वर्तन झाले तर शिक्षा भोगण्याची तयारी नको का? - एक ना दोन परोपरीने किती सांगितले, तरी त्याचे आपले एकच उत्तर-- माझे वर्ष फुकट गेले! अती खोदून विचारले तर काय म्हणे, “बरं सर, झाली चूक तर क्षमा करा व पुढच्या वर्गात घाला.” सर म्हणतातच आहेत तर करा चूक कबूल, पाहावे त्याने वळले तर, अशी ही भूमिका होती. त्याच्या वडिलांना सर्व हकीगत कळवून मुलावर नजर ठेवण्यास सांगितले. त्यांचं उत्तरच आलं नाही. मुलगा सहा महिने आत्महत्येची पत्रे लिहीत होता. पुढे काय झाले कोण जाणे!

आत्महत्येची पत्रे

आणखी अशीच हकीगत आठवते. हा मुलगा मॅट्रिक परीक्षेपासूनच रागावलेला होता. त्याच्या मताने तो फर्स्ट क्लासात यावयास हवा होता, पण आला सेकंड क्लासात! कॉलेजातील पहिल्या वर्षातीली कोणत्याही परीक्षेत सर्व विषयांत पास झालेला नाही. वार्षिकच्या वेळी घरातल्या माणसांना सांगितले, की सर्व पेपर उत्तम गेलेले; फक्त गणिताच्या पेपरचा एक भाग तेवढा वाईट गेलेला. रिझल्ट लागायच्या आधी ह्या मुलाने आत्महत्या करण्याचा प्रयत्न केला. का- तर वडील वृद्धपणी काम करून फीचे पैसे भरतात. आपण तर नापास होणार; त्यापेक्षा वडिलांना भार नको म्हणून मरूनच जावे! बिचारी बहीण आजारी असतानाही धडपडत येऊन माझ्या भावाला पास करा म्हणून याचना करून घाईघाईने गेली. कारण भाऊ जिवाचे काही बरेवाईट करील म्हणून त्याच्यावर पहारा ठेवायला हवा. मला वाटले की, एखाद्या पेपरचा थोडा भाग कठीण गेला म्हणून घाबरण्याचे कारण नाही. पहिल्या वर्षाचे रिझल्ट बरेच सौम्य लागतात;

मुलगा पास होऊन जाईल. तरी जीव सुचित नव्हताच. संध्याकाळी रिझल्ट कळला, त्यात समजले की मुलगा तीन प्रमुख विषयांत अगदी वाईट मार्क मिळून नापास झाला आहे. जरी वाईट वाटले तरी मनात असे आले की, सर्व विषयांत उत्तम पास होणार वगैरे सर्व फसवणूक होती, हे बहिणीच्या ध्यानात येईल व ती भावाची कानउघाडणी करील. अनुभव मात्र अगदी वेगळाच आला. बहिणीला रिझल्ट कळवला तर ती म्हणे की, तुमच्या परीक्षकांनी पेपर नीट तपासले नाहीत. माझा भाऊ एका विषयांखेरीज सर्वात पास- म्हणजे उत्तम पास झाला असला पाहिजे अशी त्याची खात्री आहे! तिला त्या मुलाच्या वर्षातील परीक्षांचे रिझल्ट काढून दाखवले तरी तिचे म्हणणे कायमच! भाऊ उनाडला किंवा त्याला विषय कळलेच नाहीत; आपल्याला प्रश्न नीट सोडवता आले नाहीत हे त्याला कळले तरी नाही किंवा कळूनही त्याने सर्व कुटुंबांची वंचना केली- ह्यांपैकी कोठल्याच निष्कर्षपूर्यत पोचायला तिचे मन तयार नव्हते. मुलाचे पेपर घरी आणून ते तपासूनही पाहिले- अर्थात तिला न कळवता. त्यांत परीक्षकांचे मार्क देणे योग्यच दिसले. कारण, नापास झालेल्या विषयांचे मुलाला काहीच ज्ञान नाही असे दिसून आले, असल्या प्रकरणांतून मनस्ताप होतो तो नुसत्या कटकटीमुळे नाही. अशा घटनांमुळे कर्तव्यशून्यता, आत्मवंचना, सदसदविवेकबुद्धीचा संपूर्ण अभाव इत्यादींचा जो आविष्कार होते त्यामुळे.

विसंगत महत्त्वाकांक्षा

मुलाच्या बुद्धीचे अचून निदान करणारे आईबाप अपवाद म्हणूनसुद्धा आढळणे कठीण. अंशा बिचाऱ्यांची महत्त्वाकांक्षा पाहून जीव दडपतो. मॅट्रिकमध्ये जेमतेम ४० टक्के मार्क मिळालेला प्रत्येक मुलगा नुसते कॉलेजात जायची इच्छा धरतो असे नाही, तर इंजिनियर व डॉक्टर होण्याची त्याची महत्त्वाकांक्षा असते. ह्या दोन्ही विषयांच्या कॉलेजांतून पहिल्या वर्गात आलेली किंवा खूप वर दुसऱ्या वर्गात आलेली मुले आहेत, त्यांचे मॅट्रिकचे व पहिल्या वर्षाचे मार्कही उत्तमच असतात. पण मुलाची बुद्धी मापायचे हे ठोकळ प्रमाण आईबापांना मुळीच पटत नाही. त्यांच्या अंतःकरणप्रवृत्ती त्यांना सांगतात की, ‘मुलगा बुद्धिवान आहे.

कमी मार्क मिळाले ह्याला कारणे आजार, परीक्षकांची चूक, आयत्या वेळी घाबरणे अशी कितीतरी आहेत.' काही गरीब आईबाप आपले खेड्यांतील बिन्हाड मोळून, शेती सोळून, मुलाला पुढे इंजिनियर किंवा डॉक्टर करायचे म्हणून पुण्यात येऊन बसतात. ही माणसे मुलगा पहिल्या वर्षात नापास झाला किंवा इंटर सायन्समध्ये त्याला फॉर्म मिळाला नाही की धाय मोकलून रडतात- मुलाच्या वतीने रदबदली करतात. ते ऐकून व दरवर्षी परत परत पाहूनही मनाला भयंकर वेदना होतात.

एक म्हातारे गृहस्थ मुलाला सायन्सला घ्या म्हणून सांगायला आले होते. हे स्वतः एका हायस्कुलात मास्तर होते. मुलाचे वय १९ की २०. जेमतेम शेकडा ३४/३५ टक्के मार्क मिळवलेले. मुलगा एवढ्या मोठेपणी कसा मॅट्रिक झाला म्हणून विचारले, तर गृहस्थांनी सांगितले, की 'नववी, दहावी व अकरावी ह्या तिन्ही वर्षात मुलगा एकएकदा नापास झाला. आता मॅट्रिक झाला आहे. इंटर सायन्स होऊन इंजिनिअरींग परीक्षेकडे पाठवणार आहे.' बिचारा मुलगा स्तब्ध उभा होता. बापाच्या महत्वाकांक्षेचा की वेड्या प्रेमाचा तो बळी! त्याची किंवा त्याच्या बापाची आम्हांला समजूत घालता आली नाही. म्हातान्याचे पाण्याने डबडबलेले डोळे आठवले की कीव येते, पण त्याहीपेक्षा राग येतो. मुलाच्या नावापुढे पदवीची अक्षरे लागावीत म्हणून दुसऱ्या एकाने जिवाचे रान केले व मुलाच्या जन्माचे वाटोळे केले. बाप मेला पण मुलगा जिवंतपणी रोज मरत आहे; 'आकांक्षापुढति जिथे गगन ठेंगणे!' पण आकांक्षा म्हणजे काही जेट विमाने नव्हेत, की मनात आले म्हणजे क्षणात पृथ्वीच्या कक्षेपलीकडे उडता येईल, गगनाला हात पोचवायचे तर प्रयत्नांचे पहाड रचावयास नकोत का? काही ध्येय डोळ्यांपुढे ठेवून सतत निरलस उद्योग करणे, आत्मपरीक्षण प्रांजलपणे करणे, ह्याएवजी स्वप्नरंजन, आत्मवंचना व सतत स्वतःची कीव करीत बसणे एवढे दिसते. मुलांच्या लिखाणांतून काही काही वेळा हे स्वप्नरंजन फारच उत्तम तन्हेने प्रत्ययास येते. फर्ग्युसन कॉलेजच्या नियतकालिकाच्या मार्च १९५५ च्या अंकात 'स्कॉलर' म्हणून एक गोष्ट कोणी विद्यार्थ्याने लिहिली आहे. त्यांतला नायक सर्व विषयांत शंभर मार्क मिळवी. 'विजेच्या दिव्याचे बटन दाबल्यावर दिवा लागेल एवढ्या वेळात तो इलेक्ट्रिसिटीवरील कोणत्याही प्रश्नाचे उत्तर देई.'

‘केमिस्ट्रीत त्याला शंभर मार्क मिळावयाचे. पण एवढे मार्क्स देणे म्हणजे स्वतःचा अपमान स्वतःच्या हाताने करून घेणे होय, ह्या कल्पनेने प्रोफेसरमहाशय त्याला ४-५ मार्क कमीच देत!’ ‘मेकॅनिक्सच्या पीरियडला केवळ सरांची गंमत करण्यासाठीच तो वर्गात असे, इतकेच!’ ‘त्याला लँग्वेजेस इतक्या सुंदर येत की, तो आर्ट्सचा विद्यार्थी आहे असे वाटावे’ सर्व लेख अचाट आहे, पण सर्वांवर कळस पुढील वाक्यांत आहे. ‘प्रॅक्टिकल्स सोडून त्याला कॉलेजात येण्याची फारशी जरुरी पडत नसे. मागच्या वर्षभर त्याचा रोलकॉल त्याचा पार्टनर देत होता व ह्या वर्षीही तेच चालू होते. त्याला खेळताही उत्तम येत होते. कॉलेज अगदी हरण्याच्या बेतात असताना त्याने कसलीही पर्वा न करता भराभर चार-सहाचे टोले मारून कॉलेजला विजयश्री मिळवून दिली!’

ज्ञानयोग की जादू-जुगार योग?

जगात कोणत्याही गोष्टीत काही कार्यकारणसंबंध आहे हे ह्या लेखक-विद्यार्थ्यांच्या गावीही नाही. विद्यार्थी म्हणून काही कर्तव्ये आहेत ह्याचा विचारसुद्धा मनात येत नाही. कसलीही पर्वा न करता हाताचे पट्टे फिरवून धावा काढता येतात ही त्यांची कल्पना. कोठचीही सिद्धी प्राप्त करून घेण्यासाठी ध्यान, मनन, सतत प्रयत्न व अभ्यास पाहिजे म्हणून पिढ्यान पिढ्यांच्या गुरुजनांनी सांगितलेले ह्यांच्या कानांवरून गेलेलेच नाही. ह्यांना ज्ञानयोग माहीत नाही, कर्मयोग माहीत नाही. जादू व जुगार-योग तेवढे माहीत असावेत असे वाटते. अभ्यास न करता पास व्हावे, नापास झाले तरी दया व्हावी, कॉपी केली तरी शिक्षा होऊ नये, पेपर कठीण येता कामा नये, नेहमीपेक्षा त्याचे वळण निराळे असता कामा नये, अशा ह्यांच्या आकांक्षा! गोष्टीतून, लेखांतून व पत्रांतून गुरुजनांबद्दल काढलेले उदगार इतके हीन व असंस्कृत असतात की वाचताना उद्देश येतो. नुकतेच एक निनावी पत्र पाहिले, त्यात वसतिगृहातील गैरब्यवस्थेबद्दल तक्रार होती. तक्रार रास्त होती की नाही हा प्रश्न निराळा, पण ती मांडण्याची पद्धत विशेषच उद्दाम व चारित्र्यहीन वाटली. रेक्टरांबद्दल (हे सर्व कॉलेजात शिक्षक असतात) ‘निर्लज्ज, ‘बेजाबदार’ वैगैरे विशेषणे ओळीओळीगणिक विखुरलेली. गड्याला किंवा कारखान्यातील मजुराला

उद्देशून अशा तऱ्हेने बोलण्याची कोणा मालकाची छाती नाही. शिक्षकाबद्दल मात्र कोणीही काहीही बोलले तरी चालते. पातलकांपैकी कोणी गरीब म्हणून, कोणी पैसेवाले म्हणून, कोणी अधिकारी म्हणून, कोणी विधानसभेचे मेंबर म्हणून सारखे दडपण येते. पुरेसे मार्क मिळाले नाहीत तरी पास करा, टर्म भरली नाही तरी भरल्याचे सर्टिफिकेट द्या, पुरेसे मार्क नाहीत तरी सायन्सकडे घ्या, रेसिडेन्सीत जागा द्या, एक ना दोन- ह्या धमकीवजा प्रार्थना ऐकून ऐकून शेवटी असेच वाटते की, आयुष्यभर विद्यार्थीजीवन व कॉलेजजीवन ह्यांत अभ्यासाची, सदाचरणाची व विवेकाची एक विशिष्ट मर्यादा राखण्यासाठी केलेली खटपट व्यर्थ आहे. काहीकाही विद्यार्थी व आईबाप ह्यांच्या अमर्यादि आकांक्षा व त्याचबरोबर नैतिक मूल्यांचा संपूर्ण अभाव ह्यांच्यातून वाट काढायची कशी?

संस्कृतीमधील वाईट गोष्टींचे उद्घाटन करण्याचा
 प्रयत्न करीत असताना व्यक्ती किंवा वर्ग
 ह्याबद्दल द्वेष किंवा सूडभावना ठेवता कामा नये.
 वाईट समूळ नाश करावे, वाइटाचे पोषण
 करणाऱ्या वर्गाची तसे करण्याची शक्ती
 नाहीशी करावी; पण लक्षात ठेवावे की, सर्वच
 एका संस्कृतीचे बळी आहेत. समाजसुधारकाची
 वृत्ति न्यायनिष्ठुर पण निवैर पाहिजे; नाहीतर
 सुधारणा न होता नवी वैरे, नवी शल्ये व नवे
 रोग मात्र निर्माण होतील! ज्ञानदेवांच्या
 अमृतवाणीने सांगायचे तर-

अज्ञान प्रमादादिकीं। कां प्राकृतीही सदोखी।
 निंद्यत्वाच्या सर्वविखीं। खिळिले जे ॥
 तया आंगीक आपुले। देउनिया भले।
 विसरविजती सलें। सलतीं तियें ॥
 अशी समाजसुधारकाची व समाजसेवकाची
 वृत्ति पाहिजे.

देशमुख आणि कंपनी (पब्लिशर्स) प्रा. लि.